MASTERS OF ARTS
IN
SANSKRIT

HISTORY OF VEDIC, EPIC AND CLASSICAL SANSKRIT LITERATURE

Paper-11

NAAC ACCREDITED A+

UTKAL UNIVERSITY

VANI VIHAR, BHUBANESWAR, ODISHA-751004

Name of the Study Material: Systems Language & Literature

Author Name: ....

Edition: 2019

Copyright © Laxmi Publications Pvt Ltd.

No part of this publication which is material protected by this copyright notice may be reproduced or transmitted or utilized or stored in any form or by any means now known or hereinafter invented, electronic, digital or mechanical, including photocopying, scanning, recording or by any information storage or retrieval system, without prior permission from the publisher.

Information contained in this book has been published by Laxmi Publications Pvt Ltd and has been obtained by its authors from sources believed to be reliable and are correct to the best of their knowledge. However, the publisher and its author shall in no event be liable for any errors, omissions or damages arising out of use of this information and specially disclaim and implied warranties or merchantability or fitness for any particular use.

Printed and Published by:
Laxmi Publications Pvt Ltd.
113, Golden House
Daryaganj, New Delhi-110 002.
Tel: 011-43532500, E-mail: info@laxmipublications.com

For:
Directorate of Distance & Continuing Education
Utkal University, Vaniihar, Bhunabeswar-7, Odisha
Email: helpline@ddceutkal.ac.in
Website: www.ddceutkal.ac.in

Book Code - C–
Typeset at: Friends Enterprises, Delhi Printed at:

DIRECTORATE OF DISTANCE & CONTINUING EDUCATION
UTKAL UNIVERSITY : VANI VIHAR
BHUBANESWAR-751007

From the Director's Desk

The Directorate of Distance & Continuing Education, originally established as the University Evening College way back in 1962 has travelled a long way in the last 52 years. 'EDUCATION FOR ALL' is our motto. Increasingly the Open and Distance Learning institutions are aspiring to provide education for anyone, anytime and anywhere. DDCE, Utkal University has been constantly striving to rise up to the challenges of Open Distance Learning system. Nearly one lakh students have passed through the portals of this great temple of learning. We may not have numerous great tales of outstanding academic achievements but we have great tales of success in life, of recovering lost opportunities, tremendous satisfaction in life, turning points in career and those who feel that without us they would not be where they are today. There are also flashes when our students figure in best ten in their honours subjects. Our students must be free from despair and negative attitude. They must be enthusiastic, full of energy and confident of their future. To meet the needs of quality enhancement and to address the quality concerns of our stake holders over the years, we are switching over to self instructional material printed courseware. We are sure that students would go beyond the course ware provided by us. We are aware that most of you are working and have also family responsibility. Please remember that only a busy person has time for everything and a lazy person has none. We are sure, that you will be able to chalk out a well planned programme to study the courseware. By choosing to pursue a course in distance mode, you have made a commitment for self improvement and acquiring higher educational qualification. You should rise up to your commitment. Every student must go beyond the standard books and self instructional course material. You should read number of books and use ICT learning resources like the internet, television and radio programmes etc. As only limited number of classes will be held, a student should come to the personal contact programme well prepared. The PCP should be used for clarification of doubt and counselling. This can only happen if you read the course material before PCP. You can always mail your feedback on the course ware to us. It is very important that one should discuss the contents of the course materials with other fellow learners.

We wish you happy reading.

DIRECTOR

Paper-11. History of Vedic, Epic and Classical Sanskrit Literature

Unit-I. History of Vedic literature (Vedic Samhitas, Brahmanas Aranyakas, Upanisads, Vedangas, Brhaddevata and Anukramani)

Unit-II. History of Epic and Puranic Literature (Ramayana, Mahabharata, Puranas)

Unit-III. History of Mahakavyas of Ashvaghosa, Kalidasa, Bharavi, Bhatti, Kumaradasa, Magha and Sriharsa

Unit-IV. History of Dramatic Literature- Origin and Development of Sanskrit Drama, Bhasa, Asvaghosa, Kalidasa, Bhavabhuti, Sudraka, Bhattanarayana, Harsha, Vishakhadatta and Krushna Mishra

Unit - V. Prose, Lyric , Champu Literature and Odishan Sanskrit Literature of the poets such as , Haladhara Mishra , Jayadeva, Jivadevacharya, Rayadivakara, Krushnananda, Vishvanatha and Visnusharma)

Books Recommended:

1. History of Indian Literature (Vol.I, Part-I) by M. Winternitz, Motilal Banarsi Dass, Delhi
2. History of Indian Vedic Literature, by J. GondaA History of Sanskrit Literature, by A.B. Keith.
3. A New History of Sanskrit Literature, by Krishna Chaitanya
4. Samskrta Sahitya Vimarsah (in Sanskrit) by Dvijendranath Sastri
5. History of Sanskrit Literature, S.K. De and S.N. Dasgupta
6. Vaidika Sahitya aur Samskrti (in Hindi), Baladev Upadhyay, Chowkhamba Publication, Varanasi
7. Samskrta Sahitya ka Itihasa, Baladev Upadhyay, Chowkhamba publication, Varanasi
8. Indian Kavya Literature (Vol-I to IV) by A.K. Warder, Motilal Banarsi Dass, Delhi

अध्याय:१

वैदिकसाहित्यम् इतिहासश्च –I

१.० लक्ष्य

एतत् अध्याय उत्तर अध्यायिन् विद्यार्थिन् समर्थ

संहितानां परिचय: ;

संहितानां महत्त्वं

संहिताभाष्यकारा:

तैत्तिरीयसंहिता, मैत्रायणीसंहिता, कठसंहिता, कपिष्ठलकठसंहिता

१.१ प्रस्तावना

मन्त्राणां समूह: संहिता। वैदिकवाङ्.मयस्येतिहासे मन्त्रसमुदाय एवाऽत्र संहितापदेन व्यवहृत:। पर: सन्निकर्ष: संहिता इत्यनेन व्याकरण शास्त्रमतेन वर्णानाम् अत्यंतसन्निधि: संहिता संज्ञ: स्यात्। पदपाठे मन्त्रस्यैकैकं पदं पृथक् क्रियते। व्याकरणदृष्ट्या योग्यपदसमूहानां संज्ञा संहिता अस्ति। मन्त्राणां समूहो वेदे प्राप्यते। वेदशब्दस्यार्थे मन्त्रब्राह्मणयो: वेदनामधेयमिति प्रसिद्धम्, इत्यनेन संहिता इत्यस्य भागद्वयं कर्तुं शक्यते मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्च। मन्त्ररूपिणी संहिता ऋग्देवसंहिता, यजुर्वेदसंहिता, सामवेदसंहिता, अथर्ववेद संहिता इत्यादयस्सन्ति। ब्राह्मणरूपो वेदभागस्तु संहिताभागस्य भाष्यरूपमेव। अयं ब्राह्मणभाग: यागादीनां स्वरूपाणां व्याख्यां करोति। विधिविनियोगादीनां विधानानि ब्राह्मणेषु प्रतिपादितानि सन्ति। मन्त्राणामुपलब्धि: वेदेषु भवति। तेषां मन्त्राणां प्रयोग: कुत्र भव्यितीति निर्देशा: ब्राह्मण ग्रंथेषु प्राप्यन्ते। ब्राह्मणशब्दस्य नैके अर्था: प्रतिपादितास्सन्ति। तेष्वर्थेषु एकोऽर्थ: यज्ञ अस्ति। बृह् वर्धने धातो: निष्पन्नस्य ब्राह्मणमिति पदस्यार्थो विद्यते - वर्धनं, विस्तारो वितानो वा। ब्राह्मणग्रंथा: भागत्रये विभक्तास्सन्ति। प्रथमो भाग: ब्राह्मणमिति, द्वितीयोभाग आरण्यकमिति तृतीयोभाग उपनिषदिति च।

१.२ संहितानां परिचय

महाभारते प्रतिपादितमस्ति वेदान् विव्यास यस्मात् स वेदव्यास इति स्मृत:। वेदेषु मन्त्राणां संकलनमस्ति। मंत्रसंहितानां संकलनं चतुर्विधतया सम्पादितम्। इत्यस्मात्

कारणात् चतस्त्र: संहितास्सन्ति। ऋक्संहिता, यजु:संहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिता च। बहवृक्प्राप्तिशाख्ये प्राप्यते विद्यते धर्मादय: पुरुषार्था यैस्ते वेदा:। सायणेन उक्तम् अपौरुषेयं वाक्यं वेद इति। इष्ट प्राप्तस्यानिष्ट परिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेद इति भाष्यभूमिकायामुक्तमस्ति। तस्य प्रमाणं प्राप्यते -

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।

एनं विदन्ति वेदने तस्माद्वेदस्य वेदता।

सिद्धांतकौमुद्या प्राप्यते-

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारिणे।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेविष्वदं क्रमात्।।

अत्र सत्तात्मकोऽर्थो विद्यते सत्तां गृह्णाति वस्तु अनेन इति वेदो: वेते:। ज्ञानात्मकोऽर्थ: विदन्त्येभि: धर्मब्रह्मणि क्रिया ज्ञानमयं ब्रह्म वा इति वेदो विद्यते। विचारात्मकोऽर्थ: विन्ते विचारयति धर्मब्रह्मणि क्रियाज्ञानमयं ब्रह्म वा इति वेदो विद्यते। लाभात्मकोऽर्थ विद्यन्ते स्वरूपं लभन्ते वस्तु अनेन इति वेदो विद्यते। स्वामीदयानन्देन प्रतिपादितम्-विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्ते विचारयति, विन्दन्ते लभन्ते सर्वे मनुष्या: सत्विद्यां यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति, ते वेदा:। वेद: इत्यनेन पदेन ऋग्यजुषादिपद्यगद्यगीतिनिबद्धस्य ग्रंथात्मकस्य पदार्थस्यावबोधो भवति। शतपथब्राह्मणे प्राप्यते यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्तम् ता ऋच: स ऋचां लोक:। यदेतदर्चिदीप्यते, तन्महाव्रतम्, तानि सामानि स साम्नां लोक:। अथ य एष एतिस्मन् मण्डले पुरुष: सोऽग्नि तानि यजूंषि, स यजुषां लोक:। सैषा त्रय्येव विद्या तपति। अत्र विद्यात्रयस्य वर्णने सति प्राप्यते अग्ने ऋग्वेद: वायो: यजुर्वेद:, सूर्यात्सामवेद:। वेदानां प्रयोगा: यज्ञेषु क्रियन्ते। चतुर्णां वेदानामनुसारेण यज्ञेषु चत्वारो प्रधानऋत्विज: भवन्ति। येषां नामानिक होता, अघ्वर्यु:, उद्गाता ब्रह्मा च सन्ति। ऋग्वेदस्य ऋत्विक् होता भवति। यजुर्वेदस्य ऋत्विक् अघ्वर्यु विद्यते। सामव-दस्य ऋत्विक् उद्गाता भवति। अथर्ववेदस्य ऋत्विक् ब्रह्मा अस्ति। एते सर्वे स्वीयेन वेदानुसोरण मन्त्राणां यथावसरे प्रयोगां कुर्वन्ति। अत्र प्रमुखसंहितानां नामानीत्थं वर्तन्ते।

ऋक्संहिता

ऋग्वेदे दशमण्डलानि सन्ति। येषु मण्डलेषु अष्टाविंशत्योत्तरसहस्राणि सूक्तानि सन्ति। अत्र एकाशीत्युत्तर पंचशताधिकानिसहस्राणि ऋचस्सन्ति। अस्यां संहितायां समस्तमन्त्राणां रचना चतुर्दशषु छन्देषु अस्ति। शौनकस्य चरणव्यूहसूत्रानुसारेण ऋग्वेदस्य पंचशाखास्-सन्ति। आसु शाखासु इदानीं शाकलशाखैव उपलब्धाऽस्ति। ऋग्वेदस्य दशसु मण्डलेषु द्वितीयत: षट्मण्डलेषु एक एव ऋषि एवं तेषां वंशजानां वर्णनं प्राप्यते। अष्टममण्डले

महार्षि कण्वसहित तेषां परिवाराणां वर्णनमस्ति। प्रथमनवमदशममण्डलेषु प्रत्येकेषु सूक्तेषु भिन्नभिन्नऋषीणां तेषां वंशजानां च वर्णनं प्राप्यते। येषु ऋषिका अपि सन्ति।

यजुस्संहिता

अस्यां संहितायां यागविधिविषयाणां संबंधितानां कर्मकाण्डीयप्रक्रियाणां वर्णनमस्ति। अस्यायाः संहितायाः भेदद्वयं दृश्यते। शुक्लयजुर्वेदसंहिताकृष्णयजुर्वेदसंहिता च। शुक्लयजुस्संहितायाः शाखाद्वयं विद्यते। माध्यन्दिनीया काण्वीया च। माध्यन्दिनसंहितायाः प्रयोगः भारतवर्षस्योत्तरे प्रान्ते प्राप्यते, काण्वसंहितायाः प्रयोगः दक्षिणे भारते प्राप्यते। कृष्णयजुस्संहितायाः चत-स्त्रः शाखासन्ति। तैत्तिरीयसंहिता, मैत्रायणीसंहिता, काण्वसंहिता कठसंहिता च। शुक्लयजुस्संहिता पद्यात्मिका। कृष्णयजुस्संहिता गद्यपद्यमिश्रिता।

सामसंहिता

सामवेदीयमन्त्राणां प्रयोगः च यज्ञादीनामवसरे उद्‌गाता करोति। महाभाष्ये लिखितमस्ति सहस्रवर्त्मा सामवेदः अर्थात् सामसंहितायाः सहस्रः शाखा आसन्। परंचेदानीं तिस्रः शाखाः प्राप्यन्ते। कौथुमराणायनीयाजैमिनीया चेति। कौथुमशाखायाः भागद्वयं प्राप्यते। पूर्वार्चिकमुत्तरार्चिकंच। उभयोः मन्त्रा ऋग्वेदात् संगृहीतास्सन्ति। सामवेदे पंचसप्ततिः पृथक्मन्त्रास्सन्ति। वस्तुतः सामवेदे मन्त्राणां गायनं भवति। ऋग्वेदस्य गीत्यात्मकानां ऋचा संग्रहः सामवेदेऽस्ति। अत्रोभयोरार्चिकयोः सम्मिलितानां मन्त्राणां संख्या पंचसप्त्यधिकाष्टादशशतम् अस्ति।

अथर्वसंहिता

अथर्ववेदे अभिचारादीनामुच्चारिनादीनाम् च मन्त्राणां संकलनमस्ति। मारणमोहनादिमन्त्रैस्सह औषधीनां प्रतिपादनमन्त्रा अप्यत्रसन्ति। अयं वेदः ऐहिकामुष्मिकयोः फलानां प्रदाता अस्ति। अस्य वेदस्य रचना यज्ञविधानार्थं नास्ति। यज्ञेषूत्पन्नानां विघ्नानां निवारणार्थमस्य वेदस्य प्रयोगो भवति। रचनादृष्ट्या ऋग्वेद इवास्ति अथर्ववेदः परंच प्रतिपाद्यदृष्ट्या उभयोर्मध्ये भेद अस्ति। अथर्ववेदः उपचारादीनां मन्त्रतंत्रादीनां च वेदः कथ्यते। वेदस्यास्य शाखाद्वयमुपलब्धमस्ति-शैनकशाखा पैप्लादशाखा च। अनयोः शौनकशाखा एव प्रसिद्धा अस्ति। अस्मिन् वेदे बहुसंख्यकाः मन्त्रा ऋग्वेदात् संगृहतास्सन्ति।

एतदतिरिक्तं तैत्तिरीयसंहिता, मैत्रायणीसंहिता, कठसंहिता, कपिष्ठलसंहिताश्चसन्ति।

१.३ संहितानां महत्त्वं

संहितानां बहुबिधं महत्त्वं दृश्यते। सर्वेषां महत्त्वानां वर्णनमत्रोचितन्नास्ति। संक्षिप्ततत्वान्यत्र विवेचितानि सन्ति।

क - धार्मिकं महत्त्वम् -

मनुनोक्तम् - वेदोऽखिलो धर्ममूलम्। धर्मस्य मूलतत्वानां ज्ञानाय मात्रैकसाधनमस्ति वेद:। वैदिकसंहितासु सर्वप्रकारकारिण ज्ञानान्युपनिबद्धानि सन्ति। अत्र सर्वेषां मानवानां कृते कर्त्तव्यानां निर्देशोऽस्ति। मनुस्मृतौ लिख्यते -

य: कश्चिद् कस्यचिद् धर्मो, मनुना परिकीर्तित:।

य सर्वोऽभिहितो वेदे, सर्वज्ञानमयो हि स:।।

अर्थात् यत्किमपि धर्म मनुना प्रतिपादित: तत्सर्वं वेदात् एव प्राप्त:। पतंजलिना उक्तम्-**ब्राह्मणेन निष्कारणो षडंगो वेदोऽ ध्येयो ज्ञेयश्च**। अस्य कारणमस्ति यानि कर्माणि धर्मसंपृक्तानि भवन्ति तानि सम्यक्तया सम्पाद्यन्ते। कर्मसु प्रमाद: मा भवेदेतदर्थं वेदे आदौ धर्मस्य प्रतिपादनं कृतमस्ति। लोकेऽपि दृश्यते धर्म: करणीयोऽस्ति एतावता तस्मिन् कर्मणि त्रुटिर्माभवेदिति जना: चिन्तयन्ति। धार्मिका: जना अनुचितं मा भवेदिति चिन्तयन्ति। अस्माकमाचारविचारव्यवहारादय: प्रतिकूलं मा भवेदित्यपि ते चिन्तयन्ति। स्वकीयकार्यक्षेत्रे प्राप्तकर्त्तव्यानां निर्वहनं सम्यक्तया कुर्वन्ति। वैदिकसंहितानां सदा अभ्यास: कुर्यादिति निर्देशेनैवं प्रतीयते स्वकर्त्तव्यानां विस्मरणं मा भवेदिति सर्वदा चिन्तनीयम्।

ख- सांस्कृतिकं महत्वम्-

वैदिकसंहिता: भारतीयसंस्कृते: मूलोद्गमस्थानानि प्रतिपादितानि सन्ति। भारतीयसंस्कृते: यथार्थं ज्ञानं संहिताभि: प्राप्यते। मनुमतमस्ति प्राचीने काले वस्तूनां नामानि मानवीयकर्त्तव्यानां च निर्धारणं वेदै: सम्पादितमासीद्। लोकमान्यतिलकमहोदयानां मतेन वेदप्रामाण्यस्यानुगमनं हिन्दुत्वस्य मुख्यलक्षणमस्ति। यज्ञानां सम्पादनविधानम्, नैकेषां देवानां पूजनम्, निष्कामभावेन कर्मणां सम्पादनम्, ईश्वरस्य सर्वव्यापकता, ज्ञानकर्ममार्गयो: समन्वय:, भौतिकविचारेष्वनास्था, जन्मजन्मान्तरेषु विश्वास:, जीवनस्योद्देश्यं मोक्षस्य प्राप्ती इत्यादीनां याथार्थ्यं ज्ञानं वैदिकसंहिताभिरे प्राप्यते।

ग- शास्त्रीयं महत्त्वम्-

वेदात् सर्वं प्रसिद्धयतीति वाक्येनेवमुक्तं सर्वासां विद्यानां स्रोतांसि वैदिकसंहितास्सन्ति। संहितासु दार्शनिकसिद्धांतानि, राजनीतिशास्त्रम्, समाजशास्त्रम्, मनोविज्ञानम्, आयुर्वेदशास्त्रम्, गणितभौतिकीरसायनशास्त्रम्, वनस्पतिशास्त्रम्, जन्तुविज्ञानम्, प्रौद्यौगिकीज्ञानम्, वृष्टिविज्ञानम्, भूगर्भविज्ञानम्, अर्थशास्त्रम्, नाट्यशास्त्रम्, काव्यशास्त्रम्, कामशास्त्रम् तथा विविधानां कलानां शतश: मन्त्रा: वर्णितास्सन्ति।

घ- आचारादीनां ज्ञानम् -

समस्तानां मानवानां कर्त्तव्यबोधाय प्रामाणिका: ग्रंथास्सन्ति वेदा:। अत्र कर्त्त-व्याकर्त्तव्यानां यथास्थानं विस्तृतं वर्णनं प्राप्यते। अत्र गुरुशिष्ययो: कर्त्तव्याकर्त्तव्यम्, मातापित्रो: कर्त्तव्याकर्त्तव्यम्, पतिपत्न्यो: कर्त्तव्याकर्त्तव्यम्, पितापुत्रयो:, कर्त्तव्या-कर्त्तव्यम् विशदं विचारितमस्ति। एतदतिरिक्तं परोपकारिदिविषये, सत्कर्मादिविषये, ातिथिसत्कारादिविषये संहितासु विस्तृतं विवरणं प्राप्यते।

ङ- सामाजिकं महत्त्वम्-

प्राचीनभातीयसभ्यतानां संस्कृतीनां च विशदं चित्रणं वैदिकसंहितासु प्राप्यते। प्रायश ऋक्संहितायाम् अथर्वसंहितायां च प्राचीनसमाजस्य सभ्यतायाश्च विस्तृतं विवरणं प्राप्यते। यजुस्संहितायां त्रिंशत्तमेऽध्याये पंचत: द्वाविंशतिमंत्राणां मध्ये पंचाशदाधिकानां व्यवसायानां विवरणानि प्राप्यन्ते। अपिच व्यवसायसंबंधिनां जातीनां तथा च तेषां कर्मणामपि वर्णनमस्ति। तत्र-ब्रह्मणे ब्राह्मणम्, क्षत्राय क्षत्रम्, मरुद्भ्यो वैश्यम्.........।

च - आर्थिकं महत्त्वम्-

संहितासु प्राचीनार्थव्यवस्थानां विशदं चित्रणं प्राप्यते। तत्र कृषि, आदानप्रदानव्य-वस्था, वाणिज्यानां रूपाणि, प्रचलिता: मुद्रा:, विविधानि शिल्पकर्माणि च प्रतिपादितानि सन्ति। व्यापारे सफलताया: प्राप्तये गुणद्वयस्य आवश्यकता संहितासु प्रतिपादिता अस्ति। चरितमुत्थितं च। चरितम्-चरित्रशुद्धे: व्यापारकुशलता च। उत्थितम्-श्रम:, दृ. ढनिश्चय उत्साहश्च।

छ.राजनीतिकमहत्त्वम्-

संहितासु राजनीतिशास्त्रसंबंधिनां सामग्रीणामुपलब्धि: विशदतया प्राप्यते। अत्र राज्याणां स्वरूपाणि, उद्देश्यानि, कार्याणि, विविधान्यंगानि, राज्ञ: निर्वाचनम्, सैन्यव्य-वस्था, दण्डविधानानि, करनिर्धारणानि इत्यादीनि प्रदत्तानि सन्ति।

ज - ऐतिहासिकं महत्त्वम्-

संहितासु ऐतिहासिकमहत्त्वानां सामग्रीणामुपलब्धि: प्रचुरमात्रायामस्ति। यथा नदीनां नामानि, दाशराज्ञयुद्ध:, पंचजना:, तुर्वशं यदुम् इत्यादीनां जातीनां विवरणं प्राप्यते। एतदतिरिक्तं भाषावैज्ञानिकं महत्त्वम्, काव्यशास्त्रीयं महत्त्वम्, साहित्यिकं महत्त्वम्, वैज्ञानिकतत्वानां महत्त्वं च प्रतिपादितमस्ति।

१.४ संहिताभाष्यकारा:

अस्मिन् संहिताभाष्यकाराणां विषये विवेचनं भविष्यति। संहितानां विविधा:

भाष्यकारास्सन्ति। यथा- ऋक्संहितायाः भाष्यकाराः विद्यन्ते स्कन्दस्वामिनः, नारायण-महोदयाः, माधवभट्टमहोदयाः, वेंकटमाधवमहोदयाः, आचार्याः धानुष्कयज्वा महोदयाः, आनन्दतीर्थमहोदयाः, आत्मानन्दाचार्याः, सायणाचार्याश्च। सामसंहितायाः आचार्याः सन्ति माधवमहोदयाः, गुणविष्णुमहोदयाः भरतस्वामिमहोदयाश्च। शुक्लयजुस्संहितायाः माध्यंदिनसंहितायाः भाष्यकारास्सन्ति उव्वटमहोदयाः महीधरमहोदयाश्च। काण्वसंहितायाः भाष्यकारास्सन्ति हलायुधमहोदयाः, सायणाचार्याः, अनन्ताचार्याः, आनन्दबोधभट्टोपाध्यायमहोदयाशच। कृष्णयजुर्भाष्यकारास्सन्ति-कुण्डिनाचार्याः, आचार्यक्षुराः, भट्टभास्कराचार्याश्च। अथर्वसंहितायाः भाष्यकाराः भवस्वामिमहोदयाः, गुहदेवाचार्याश्च सन्ति। भाष्यकारेष्वेषु कतिपयानां भाष्याकाराणामत्र विशदं विवेचनं भविष्यति। अन्येषां भाष्यकाराणां विवरणं तासु-तासु संहितासु भविष्यन्ति।

स्कन्दस्वामी

ऋक्संहितायाः स्कन्दस्वामिमहोदयाः विलक्षणं भाष्यकारास्सन्ति। स्वामिमहोदयस्य भाष्ये प्रत्येकस्य सूक्तस्यारम्भे तस्य सूक्तस्य ऋषेः देवस्य चोल्लेखो विद्यते। अस्मिन् भाष्ये निघण्टुनिरुक्तसहितवैदिकार्थोपबोधकेभ्यः ग्रन्थेभ्य उपयुक्तप्रमाणान्यपि संकलितानि सन्ति। स्कन्दस्वामिमहोदयस्य भाष्यमतीवसरलं मिताक्षरञ्चास्ति। अत्र व्याकरणविषयकाणां तथ्यानामुल्लेखः संक्षिप्ततया प्राप्यते। स्कन्दस्वामिमहोदयानां भाष्यस्य प्रभाव आचार्यसायणस्य ऋक्भाष्योपरि दृष्यते। ऋक्संहितायाः चतुर्थाष्टकपर्यन्तमेव भाष्यं स्कन्दस्वामिमहोदयानां प्राप्यते। शेषार्द्धस्य भाष्यस्य सम्पूर्ति अन्येनाचार्यद्वयेन विहिता अस्ति।

नारायणः

स्कन्दस्वामी नारायण उद्गीथइति ते क्रमात्।

चक्रु सहैकंमृग्भाष्यं पदवाक्यार्थ गो चरम्।

इत्यनेन श्लोकेन एवं प्रतिभाति नारायणोद्गीथौ स्कन्दस्वामिकालीनौ भाष्कारौ आस्ताम्। आचार्याः वेंकटमाधवमहोदयाः वदन्ति नारायणः ऋग्भाष्ये स्कन्दस्वामिनं प्रति साहाय्यं चकार। नारायणमहोदयानां भाष्यशैली स्कन्दस्वामिमहोदयानां भाष्यशैलीव। श्लोकस्थक्रमेणैवं प्रतिभाति ऋग्वेदस्य मध्यभागे नारायणमहोदयः स्वकीयं भाष्यं लिखितवान्। कतिपयविद्वांसः सामभाष्यकाराः माधवस्य पितुः नारायणं तथा च ऋक्भाष्यकर्त्ता नारायणमेकमेव मन्यन्ते। किंचाद्यावधि सबलं प्रमाणं न प्राप्यते।

उव्वटमहोदयाः

उच्चन्ते उव्वटमहोदयाः काश्मीरिको विद्वानासीत्। अनेन महोदयेन यजुस्संहि-

तायामुपरि स्वकीयं भाष्यं विरचितम् । महोदयस्यास्य कृते यजुस्संहिताभाष्ये पद्यमेकं प्राप्यते-

ऋष्यांदींश्च पुरस्कृत्य अवन्त्यामु वटो वसन्।

मन्त्रभाष्यमिदं चक्र भोजे राष्ट्रे प्र षासति।।

तस्यैवभाष्यस्य ग्रन्थान्तरेऽन्यदपि पद्यमेकमित्थमुपलभ्यते-

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना।

मन्त्रभाष्यमिदं क्लृप्तं भोजे पृथ्वीं प्रशासति।।

आभ्यां पद्याभ्यां स्पष्टं भवति उव्वटमहोदया: वज्रटमहोदयस्य पुत्रा आसन्। अस्यां महोदयानां काल: भोजराजस्य समकालीन् आसीत्। महाराज: भोजराज: धारानगरस्य शासक आसीत्। १०१८ ई. त: १०६३ ई. पर्यन्तं महाराज्ञ: भोज: स्वकीयं राज्यं कृतवान्। भोजस्य काल: एकादशशततमो वर्षस्य: काल: मन्यते। भोजराजसमकालिक उव्वट एकादशशतकस्य पूर्वाद्र्धे बभूव इति निश्चयन वक्तुं शक्यते। उव्वटभाष्ये नैकेषां मन्त्राणां आध्यात्मपरोऽर्थ: दर्षितो ऽस्ति। अनेन प्रतीतो भवति उव्वटमहोदया: तस्मिन्काले प्रौढ़वेदज्ञ आसन्।

महीधरमहोदया:

आचार्यमहीधरमहोदयानां जन्म काश्यामभवत्। नागरब्राह्मणवंषीयोऽयं विद्वानासीत्। काश्यामेवाऽध्ययनं विधाय काशीराजस्याश्रये वेददीपस्य सामभाष्यस्य रचनां कृतवान्। यद्यपि भाष्यमिदं मौलिकन्नास्ति तथाप्यर्थतया नितान्तोपादेयमस्ति। अस्य भाष्यस्य पाण्डुलिपि: सरस्वतीभवनपुस्तकालये संगृहीता अस्ति। अस्य भाष्योपरि उव्वटमहोदयस्य प्रत्यक्षच्छाया दृष्यते। अनेन विदुषा निरुक्तश्रौतसूत्रादिग्रन्थेभ्य: उद्धरणानि दत्वा याज्ञिकक्रियाया: विधानं बोधगम्यञ्चाकरोत्। आचार्यमहीधरमहोदयस्य यजुस्संहितोपरिभाष्यमतिमहत्त्वपूर्णमस्ति।

माधव:

माधव सामवेदस्य प्रथमो भाष्यकार: प्रतीयते। महोदयस्यास्य काल: षट्शताब्द्यां प्राप्यते। एतेषां भाष्यं सामसंहिताया उपरि प्राप्यते। आचार्यमाधवस्य पितुर्नाम नारायण आसीत्। माधवस्य भाष्यस्य नाम विवरणमिति प्राप्यते। छन्दार्चिकस्य भाष्यस्य नाम छन्दसिकाविवरणम् इति ख्यातमस्ति। सामसंहिता आर्चिकद्वयेन संपृक्ता अस्ति। अस्य

नाम पूर्वार्चिकोत्तरार्चिकञ्चज्ञायते।उत्तरार्चिकस्य भाष्यस्य नाम उत्तरार्चिकविवरणम् इति ख्यातमस्ति। इदानीं पर्यन्तमिदं भाष्यम् अमुद्रितमस्ति। प्रसिद्धसामज्ञाः आचार्याः सत्यव्रतसामश्रमीमहोदयाः वदन्ति सायणभाष्यस्य संस्करणे अप्यस्य भाष्यस्यांशः प्राप्यते। तत्र टिप्पणीरूपेणापि प्राप्यते। माधवस्यायं भाष्यम् अतीवमहत्त्वपूर्णमस्ति।

हलायुधः

लायुधमहोदयाः काण्वसंहितायाः भाष्यकारास्सन्ति। अस्याचार्यस्य भाष्यस्यनाम ब्राह्मणसर्वस्वमस्ति। भाष्यारम्भे एव हलायुधेन किञ्चित् वृत्तं लिखितमस्ति। हलायुधमहोदयः स्वकीये समये प्रसिद्धो वैदिको विद्वानासीत्। हलायुधः शैवदर्षनाचार्यः, वेदमीमांसामर्मज्ञः, आगमपारंगमश्चासीत्। अस्य कृतिषु ब्राह्मणसर्वस्वम्, मीमांसासर्वस्वम्, वैष्णवसर्वस्वम्, शैवसर्वस्वम्, पण्डितसर्वस्वञ्चेति पंचग्रन्थाः प्रसिद्धा आसन्।

भवस्वामी

तैत्तिरीयसंहितायाः भाष्यकत्रा आसीत् भवस्वामी महोदयः। अस्य परिचयः स्वकृतबौधायनप्रयोगसारनामकग्रन्थस्यारम्भिके भागे केशवस्वामिना कृतः। अत्र केशवस्वामिना लिखितमस्ति भवस्वामिमतानुसारिणा मया तु उभयमप्यंगीकृत्य प्रयोगसारः क्रियते। अनेन प्रकारेणैवं प्रतिभाति भवस्वामिमहोदयाः भाष्यकारा आसन्।

१.५ तैत्तिरीयसंहिता

तैत्तिरीयसंहितायाः प्रसारः दक्षिणे भारते दृष्यते। आंशिकरूपेण महाराष्ट्रप्रदेशः समग्ररूपेण चान्ध्रद्रविणदेषीया जना अस्याः शाखाया अनुवर्तिनस्सन्ति। अस्याः संहितायाः ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-श्रौतसूत्र-गृह्यसूत्रादय अक्षुण्णास्सन्ति। भाष्यकर्तृणां सायणमहोदयानां तैत्तिरीयासंहिता स्वकीया शाखा अस्ति। ये विषयाः शुक्लयजुर्वेदे वर्णितास्सन्ति ते एव विषया अत्रापि वर्णितास्सन्ति। पौरोडाश-याजमान-वाजपेय-राजसूयप्रभृतिनानायागानुष्ठानानां विशदं वर्णनमत्रा-प्यस्ति। यज्ञमभिलक्ष्य अस्या संहिताया उपरि विद्वत्तापूर्णभाष्यं सर्वप्रथममाचार्यसायणेन विलिखितम्। परञ्च तस्मादपिपूर्वं भाष्यं भट्टभास्करमिश्रमहोदयस्यास्योपरि प्राप्यते। ज्ञानयज्ञनाम्ना भाष्यमिदं प्रसिद्धमस्ति।

१.६ मैत्रायणीसंहिता

कृष्णयजुर्वेदस्यैका शाखा मैत्रायणी अस्ति। अस्या शाखायाः संहिता विद्यते मैत्रायणीसंहिता। मैत्रायणीसंहिता गद्यपद्यात्मिका अस्ति। अस्यां संहितायां चत्वारि काण्डानि-सन्ति। प्रथमं काण्डं एकादशष्वध्यायेषु विभक्तमस्ति। येषु प्रपाठकेषु दर्शपूर्णमास-अध्वर-आधान-पुनराधान-चातुर्मास्य-वाजपेयप्रभृतीनां यज्ञानां विवरणमस्ति। द्वितीयं काण्डं

त्रयोदशप्रपाठकेषु विभाजितमस्ति। प्रपाठकेष्वेषु काम्य-इष्टि-राजसूय-अग्निचित्तिप्रभृतीनां यज्ञानां सविस्तृतं वर्णनमस्ति। तृतीये काण्डे षोडषप्रपाठकास्सन्ति। येषु अग्निचिति-अध्वरविधि-सौत्रामणी-अश्वमेधादीनां विषयाणां वर्णनमस्ति। चतुर्थं काण्डं खिलकाण्डनाम्ना विख्यातमस्ति। अस्मिन् प्रपाठके पूर्वप्रदत्तानां राजसूयादि यज्ञानां विषये आवश्यकवस्तूनां विषदतया संग्रहोऽस्ति। समग्रसंहितायां २१४४ मन्त्रास्सन्ति। एते सर्वे मन्त्रा ऋग्वेदस्य विभिन्नमण्डलेषु समुपलब्धास्सन्ति।

१.७ कठसंहिता

यजुर्वेदस्य सप्तविंशतिशाखाष्वेका शाखा कठशाखा विद्यते। महर्षिपतञ्जलिम्-ातानुसारेण कठसंहितायाः प्रसारः पठनं पाठनञ्च प्रतिग्रामम् आसीत्। ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकञ्च प्रोच्यते महाभाष्ये। अनेन अस्याः संहितायाः प्राचीने काले प्रभूतप्रचारः प्रसार आसीत्। परञ्च अधुना अस्याः शाखाया अध्येतृणाम् अतिन्यूनता दृष्यते।

कठसंहितायाः पञ्चखण्डानि सन्ति। तानि च क्रमशः इठिमिका, मध्यमिका, ओरिमिका, याज्यानुवाक्या, अश्वमेधाद्यनुवचननामभिः विख्यातानि सन्ति। ऐतेषां खण्डानामंशस्यनाम स्थानकमस्ति। अस्यां संहितायां स्थानकस्यसंख्या चत्वारिंशत् अनुवचनानां संख्या त्रयोदशश्च विद्यन्ते। अनुवाकानां संख्या त्रिश्चत्वारिंश्दधिकाष्टशतम्, मन्त्राणां संख्या एकनवत्यधिकत्रिसहस्रम्, मन्त्रब्राह्मणयोस्सम्मिलितासंख्या अष्टादश-सहस्रपरिमितास्सन्ति।

इठिमिकायाः अष्टादशस्थानकेषु पुरोडाश-अध्वर-पशुबन्ध-वाजपेय-राजसूयादियागानां विशदं वर्णनमस्ति। मध्यमिकायाः द्वादशस्थानकेषु सावित्री-पंचचूड़-स्वर्ग-दीक्षित-आयुष्यादीनां विवेचनं विवेचितमस्ति। ओरिमिकायाः दशस्थानकेषु पुरोडाशुब्राह्मण-यजमानब्राह्मण-सत्रप्रायश्चित्ति- चातुर्मास्य- सव- सौत्रामण्यादीनां विवरणमस्ति। अन्तिमे काण्डे त्रयोदशानुवचनानि सन्ति। अत्र दर्शपौर्णमास- अग्निहोत्र- आधान-काम्यइष्टि- निरूढपशुबन्ध-वाजपेय- राजसूय- अग्निचयन-चातुर्मास्य- सौत्रामणी-अश्वमेधादियज्ञानां सविशिष्टं वर्णनमस्ति। कृष्णयजुर्वेदस्य चतसृषु संहितासु न केवलं स्वरूपतः एकरूपता अस्त्यपितु तासु वर्णितानुष्ठानेषु तथा तन्निष्पादकमन्त्रेष्वपि साम्यं वर्तते।

१.८ कपिष्ठलकठसंहिता

चरणव्यूहसूत्रानुसारेण चरकशाखान्तर्गते कठानाम्, प्राच्यकठानाम् कपिष्ठल-कठानाञ्चोल्लेखः प्राप्यते। येनोल्लेखेनास्या शाखायाः संबंधस्य पूर्णपरिचयो भवति। कपिष्ठल एकस्य ऋषिविशेषस्य नामासीत्। अस्योल्लेखं महावैयाकरणपाणिनीमहोदयः कपिष्ठलो गोत्रे इत्यस्मिन् सूत्रे कृतवान्। भाष्यकारेण दुर्गाचार्येणाऽपि स्वात्मनं कपिष्ठलो

वाशिष्ठः इति गदितम्। यस्येतिहासकर्ता आचार्या जगदीशचन्द्रमिश्रमहोदयाः लिखन्ति एवमनुमानमस्ति कपिष्ठलग्रामस्य प्रतिनिधिः कैथलेत्याख्योग्राम इत्येवासीत्। ग्रामो ऽयं कुरुक्षेत्रे सरस्वतीनद्याः पूर्वक्षेत्रेऽवस्थित आसीत्।

अस्याः शाखाया एकैव प्रति विद्यते साऽप्यपूर्णा एवोपलब्धा अस्ति। काठकसंहितायाः स्वरांकनपद्धति ऋग्वेदेन सह मिलति। ऋग्वेद इव ग्रन्थोऽयमष्टकेष्वध्यायेषु च विभक्तोऽस्ति। इत्थं रूपेण कपिष्ठलसंहितायामुपरि ऋग्वेदस्यैव सातिशयः प्रभावः परिलक्ष्यते।

१.९ उपसंहारः

वैदिकवाड्.मयस्येतिहासे मन्त्रसमुदाय एवाऽत्र संहितापदेन व्यवहृतः। परः सन्निकर्षः संहिता इत्यनेन व्याकरण शास्त्रमतेन वर्णानाम् अत्यंतसन्निधिः संहिता संज्ञः स्यात्। पदपाठे मन्त्रस्यैकैकं पदं पृथक् क्रियते। व्याकरणदृष्ट्या योग्यपदसमूहानां संज्ञा संहिता अस्ति। मन्त्राणां समूहो वेदे प्राप्यते। वेदशब्दस्यार्थे मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयमिति प्रसिद्धम्, इत्यनेन संहिता इत्यस्य भागद्वयं कर्तुं शक्यते मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्च। मन्त्ररूपिणीसंहिता ऋग्देवसंहिता, यजुर्वेदसंहिता, सामवेदसंहिता, अथर्ववेद संहिता इत्यादयस्सन्ति। ब्राह्मणरूपो वेदभागस्तु संहिताभागस्य भाष्यरूप्येव। ऋग्वेदे दशमण्डलानि सन्ति। येषु मण्डलेषु अष्टाविंशत्योत्तरसहस्राणि सूक्तानि सन्ति। अत्र एकाशीत्युत्तरपंचशताधिकानिसहस्राणि ऋचस्सन्ति। अस्यां संहितायां समस्तमन्त्राणां रचना चतुर्दशषु छन्देषु अस्ति। शौनकस्य चरणव्यूहसूत्रानुसारेण ऋग्वेदस्य पंचशाखास्सन्ति। अस्यां संहितायां यागविधिविषयाणां संबंधितानां कर्मकाण्डीयप्रक्रियाणां वर्णनमस्ति। अस्यायाः संहितायाः भेदद्वयं दृश्यते। शुक्लयजुर्वेदसंहिताकृष्णयजुर्वेदसंहिता च। शुक्लयजुस्संहितायाः शाखाद्वयं विद्यते। सामवेदीयमन्त्राणां प्रयोगः च यज्ञादीनामवसरे उद्गाता करोति। महाभाष्ये लिखितमस्ति सहस्रवर्त्मा सामवेदः अर्थात् सामसंहितायाः सहस्रः शाखा आसन्। परंचेदानीं तिस्रः शाखाः प्राप्यन्ते। कौथुमराणायनीयाजैमिनीया चेति। कौथुमशाखायाः भागद्वयं प्राप्यते। पूर्वार्चिकमुत्तरार्चिकंच। अथर्ववेदे अभिचारादीनामुचारादीनां च मन्त्राणां संकलनमस्ति। मारणमोहनादिमन्त्रैस्सह औषधीनां प्रतिपादनमन्त्रा अप्यत्रसन्ति। अयं वेदः ऐहिकामुष्मिकयोः फलानां प्रदाता अस्ति। अस्य वेदस्य रचना यज्ञविधानार्थं नास्ति।

३.५ प्रश्न परीक्षते

१.संहितानां महत्त्वं व्याख्याति करोति

२. संहितानां महत्त्वं विवृणोति करोति

३. तैत्तिरीयसंहिता, मैत्रायणीसंहिता परिभाषते करोति

४.कठसंहिता, कपिष्ठलकठसंहिता परिभाषते करोति

५. संहिताभाष्यकारा: आलोचयति करोति

❖❖❖

अध्याय: २

वैदिकसाहित्यम् इतिहासश्च–II

२.० लक्ष्य

एतत् अध्याय उत्तर अध्यायिन् विद्यार्थिन् समर्थ

ऋक्संहितायाः वर्ण्याविषयाः

यजुः संहितायाः

अथर्ववेदस्य

सामवेदस्य

ब्राह्मणः आरण्यकग्रंथाः

उपनिषदां, बृहदारण्यकोपनिषत्परिचय, वेदानां परिचय

२.१ प्रस्तावना

ऋच्यते स्तूयते यया सा ऋक् तादृशीनामृचां समूह एव ऋग्वेदः। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था सा ऋगिति मीमांसकाः। चतुर्षु वेदेषु ऋग्वेदस्य महत्त्वमतितरामस्ति। ऋग्वेदो हि धार्मिकस्तोत्राणामेको विशालनिधिः। अत्र बहुभिर्ऋषिभिः विविधैः भावभव्यैः शब्दैः विभिन्नाः देवाः सादरं स्तुताः भवन्ति। पाश्चात्त्यानां मते भाषायाः भावस्य च विचारेण अन्येभ्यो वेदेभ्य अतीवप्राचीनोऽस्तययमृग्वेदः। भारतीयदृष्ट्या ऋक्संहितायाः अभ्यर्हितत्वं पूजनीयता च सर्वत्र स्वीकार्यमस्ति। तैत्तिरीयसंहितानुसारेण यज्ञस्य यद्विधानं क्रियते तत्तु शिथिलं भवति किंच ऋग्वेदेन विहितानुष्ठानं दृढम्भवति। यथा-

यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तत्, यदृचा तत् दृढमिति।

पुरुषसूक्तेऽपि यशोरूपी “सहस्त्रशीर्षा” मन्त्रः परमेश्वरात् सर्वप्रथमः ऋच्याविरभूत्। यथा-

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे।

छन्दांसि जज्ञिरे तत्स्माद्यजुस्तस्मादजायत।।

अत्र ऋचः नाम ऋक्। सर्वप्रथमा संहिता ऋक्संहिताऽस्ति।

यजुर्यजते इति (निरुक्त 7.12) वचनेन यजुश्शब्दास्यार्थो भवति यज्ञसंबद्धिता: मन्त्रा:। इज्यतेऽनेनेति यजु इत्यनुसारेण यै: मन्त्रै: यज्ञा: क्रियन्ते तैरुच्यते यजु:। यजु: संहिताया: कर्मकाण्डेन सह प्रत्यक्षसंबधो विद्यते, एतदर्थमस्य वेदस्य नाम अध्वर्युवेदोऽप्यस्ति। यज्ञेष्वध्वर्युनाम्न ऋत्विज् प्रतिनिधित्वं करोत्यस्या: संहिताया:। अत: सायणस्य विचारो विद्यते अध्वर्युनाम्न एक ऋत्मिग्ज्ञस्य स्वरूपं निष्पादयति। ऋक्भाष्यभूमिकायामस्या: कृते प्राप्यते अध्वरं युनक्ति, अध्वरस्य नेता।

प्रसिद्धमस्ति अनियताक्षरावसानो यजु: अर्थात् यत्र अक्षराणां संख्या निश्चिता नास्ति तत्र यजु: भवति। पूर्वमीमांसाया: कथनं विद्यते शेषे यजु: शब्द:। पद्यात्मका: गीत्यात्मकाश्च रहिता: मंत्रा: यजु: संहितायां प्राप्यन्ते। एतादृशाणां मन्त्राणां समूह: यत्र प्राप्यते तत्र यजु: संहिता भवति।

२.२ ऋक्संहिताया: वर्ण्यविषया:

संहितासु प्रथमा संहिता ऋक्संहिताऽस्ति। इयमृक्संहिता दशमण्डलेषु विभक्ता। अस्यां द्वितीयमण्डलादारभ्य सप्तममण्डलपर्यन्तम् एकस्यैव विशिष्टकुलस्य ऋषीणां प्रार्थना संकलिताऽस्ति। अष्टमे मण्डले प्रायश: मन्त्रा: कण्वऋषिणा सह सम्बद्धास्सन्ति। नवमे मण्डले पवमानस्य अर्थात् सोमस्य विषये मन्त्रा: संगृहीतास्सन्ति। ऋक्संहिताया द्वितीये मण्डले गृत्समद:, तृतीये विश्वामित्र:, चतुर्थे वामदेव:, पंचमे अत्रि:, षष्ठे भरद्वाज5 सप्तमे च मण्डले वसिष्ठादय ऋषयो वर्णितास्सन्ति। ऋक्संहिताया: प्रथमे मण्डले चतुर्दशवर्गास्सन्ति। प्रतिवर्गमेकैकस्य ऋषेर्वणनमस्ति। दशमे मण्डले सूक्तानां वैविध्यं दृश्यते।

ऋक्संहितायां नैके विषया: वर्णितास्सन्ति परंच प्रामुख्येन “यज्ञ” एव मुख्यप्रतिपाद्य:। लौगाक्षिभास्करेण “यागादिरेव धर्म:” इत्युक्त्वा पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्रथमसाधानभूतधर्मस्य सम्पादने यज्ञमीमांसा कृता। संपूर्णं वैदिकं कलेवरं यज्ञविषयकमिति। ऋक्संहिताया: प्रथम ऋक् यज्ञाविद्याया: प्रतिपादनं करोति। तत्र अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमम्। अनेन प्रकारेणात्र मुख्यप्रतिपाद्य: यज्ञ:।

ऋक्संहितायां देवताविचार

ऋक्संहितायां त्रिविधा: देवता: विभक्तास्सन्ति। द्यौस्थानीय-देवता, अंतरिक्षस्थानीयदेवता: पृथ्वीस्थानीयदेवताशेच।

द्यौस्थानीयदेवतासु वरुण:, मित्र:, सूर्य:, सवितो, पूषन्, विष्णु:, उषस्, आश्विनादिप्रमुखास्सन्ति। यास्को वदति यत् देवतासु काचन पृथ्वीस्थानीया:, काचन अंतरिक्षस्थानीया:, काचन द्युस्थानीयास्सन्ति। पृथ्वीस्थानीयदेवतास्वग्निदेवता, अंतरिस–

थानीयास्विन्द्रदेवता, द्यौस्थानीयासु सूर्यवरुणप्रभृतिदेवतास्सन्ति। तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः। अग्निः पृथ्वीस्थानीयः, वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थानीयः सूर्यो द्यौस्थानीयः। अग्नये सर्वाधिका ऋचस्सन्ति। सर्वाधिकैरोजस्विभिः तथा वीररसमण्डितैर्मन्त्रै इन्द्रस्य स्तुतिरस्ति। विशिष्टोदात्तभावनामण्डिताऋचः वरुणविषये समुपलब्धाः भवन्ति। देवीषु ऊषायाः स्थानमग्रगण्यमस्ति। सर्वाधिककवित्वमण्डिताः, प्रतिभाशालिन्यः, सौंदर्याभिव्यंजिका ऋचः ऊषादेव्या विषये समुपलभ्यन्ते। यथा-

अभ्रावेव पुंस एति गत्रारुगिव सनये धानानाम्।

जायेव पत्य उशती सुवासा ह्रस्वेव निरीणीते अप्सः।।

कन्येव तन्वा शासदाना एषि देवि देवभिपक्षमाणम्।।

सरमयमाना युवतीपुरस्तादानिर्वशांसि कृणुष विभाति।।

ऋग्वेदः - १.२३.१०

ऋग्वेदे मित्रस्य वर्णनम् एकस्मिन् सूक्ते प्राप्यते। सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च इत्युक्तवा सूर्यः जगत आत्मा अस्तीति निर्दिष्टोऽस्ति। सौरमंडले सविताया: वर्णनमेकादशसु सूक्तेषु प्राप्यन्ते। सवितृदेवतायाः वर्णनमत्र प्रेरकदेवतारूपेण प्राप्यते। पूषन् इत्यस्य देवस्य वर्णनमष्टसु सूक्तेषु प्राप्यते। तद्विष्णोः परमं पदम् इत्यनुसारेण सर्वेषु देवेषु विष्णुएव सर्वोच्चपदे विराजमानोरस्ति। अश्विनौयुगलदेवतारूपेण स्वीक्रियते। ऋग्वेदस्य पंचाशत्सूक्तेष्वस्य वर्णनमस्ति। ऊषादेवतायाः वर्णनमृग्वेदस्य विंशतिषु सूक्तेषु प्राप्यते। रुद्रस्य कृते ऋग्वेदे त्रीणि सूक्तानि प्राप्यन्ते। मरुतः कृते त्रयस्त्रिंशत् सूक्तानि प्राप्यन्ते। पर्जन्यस्य कृते त्रयाणां सूक्तानां वर्णनं प्राप्नोति। अग्निदेवतायाः कृते द्विशतं सूक्तानि प्राप्यन्ते। सोमस्य कृते विंशत्युत्तरैकशतं सूक्तानि ऋक्संहितायां प्राप्यन्ते। अन्येषां युगलदेवतानामपि विवरणं प्राप्यते। यथा - अग्नीषोमौ, इन्द्राविष्णुः, इन्द्राग्नी इत्यादयः।

व्याख्यानपद्धतय

कस्यापि मंत्रस्य सूत्रस्य वा रहस्यात्मकं ज्ञानं व्याख्यानेनैव भवति परंच व्याख्यानस्य परंपरा भिन्नाः भिन्नाः भवन्ति। वैदिकसाहित्यस्यादिमे ग्रंथे ऋग्वेदे मन्त्राः प्राप्यन्ते। यावन्मन्त्राणां व्याख्यानं न भविष्यति तावत्तस्मिन् मंत्रे व्याप्तानामर्थानां ज्ञानाभावो भवति। अतः ज्ञानपरम्परायाः विकासो भवेदेतदर्थं व्याख्यानमावश्यकम्। अत्र विविधानां व्याख्यानपद्धतीनां विचाराः क्रियन्ते।

भारतीयपद्धति

अस्यां पद्धत्यां व्याख्यानार्थं निरुक्तस्याश्रयां नीयते। यास्कविरचितनिरुक्तादपि प्राचीनतरः निघण्टुग्रंथोऽस्ति। तत्र वैदिकशब्दानां विस्तृतव्याख्याः प्राप्यन्ते। निघण्टुशब-

दस्यार्थो भवति शब्दानां सूची। निघण्टुग्रंथे संहितायाः क्लिष्टान् शब्दान् एकत्र संचयं कृत्वा तेषामर्थाः तत्र प्राप्यन्ते। समुपलबधेषु ग्रंथेषु निघण्टुरेव वेदार्थस्फुटीकरणस्य प्रथमः प्रयासः परिलक्षितः। प्रातिशाख्यानामपि रचना तत्कालिकं किं वा तत्पूर्ववर्ती नासीत्। ग्रंथेष्वेषु वैदिकभाषायाः विचित्रपदानां, स्वराणां संधिपदानांचैव विवेचनमस्ति। पुराऽनैकेषु ग्रंथेषु निरुक्तविषयिणी सत्ताऽसीत्। येषां सूचनाऽवान्तरग्रंथेषु यत्र तत्रोद्धरणरूपेण समुपलब्धास्-सन्ति। अतः वेदार्थव्याख्यानस्य सर्वाधिकोपयुक्तः ग्रंथः यास्कविरचितं निरुक्तमस्ति।

यास्कमहोदयस्य पक्ष

ब्राह्मणग्रंथेषु मन्त्राणां विनियोगविधानम् उदितानुवादमात्रमेवाऽस्ति। वैदिकमंत्रा-णामर्थोऽनुपपन्नो नास्ति। कस्यापि वृक्षस्य यथार्थं विधिपूर्वकं शाखाच्छेदनमनुग्रहणमेव न तु हिंसेति। यस्मिन् कर्मणि पुरुषो वेदेन नियुक्तो भवति तस्मिन् कर्मण्यहिंसा भवति। वैदिकी हिंसा हिंसा न भवतीति प्रसिद्धम्।

पाश्चात्त्यपद्धतिः-

वेदार्थानुशीलने प्रधानतया त्रीणि मतानि सन्ति। एकं मतं पाश्चात्त्यवैदिकार्थानुसंधित्सूनां मतम्, अन्ये द्वे भारतीयविदुषामेव स्तः। पाश्चात्त्यानां मतानुसारेण वेदार्थज्ञानाय तुलनात्म-कभाषाशास्त्रस्य ऐतिह्यग्रंथस्य चाध्ययनस्यावश्यकतास्ति। भारतेतरदेशानामाचारव्य-वहाराणामध्ययनस्यापेक्षा तद्वदेवास्ति। अनेन कारणेनेयं पद्धतिः Historical Method इति नाम्नाख्यापिताऽस्ति। भारतीयपरम्परां प्रति वैदेशिकाः विद्वांसः उदासीननास्सन्ति। ते वदन्ति भारतीयपरम्परायाः पक्षधरत्वेन तेषां वेदस्य मूलार्थपर्यन्तमभिगमनवमेव न भवति। पाश्चात्त्याः वदन्ति भारतीया वैदिकव्याख्यापद्धतिः जटामालादिपदक्रमपाठैः पुष्टास्ति। पाश्चोत्य-पद्धत्यां पाश्चात्त्याः वैदिकऋचां व्याख्याः कुर्वन्ति।

आध्यात्मिकपद्धति-

वेदेषु देवतानां स्थानमतिमहत्त्वपूर्णमस्ति। मानवाः प्रतिदिवसं प्रकृतिदेव्याः विविधाः लीलाः पश्यन्ति। वैदिककालस्य महर्षयस्तस्यास्तत्तल्लीलायाअनुभवं कृत्वा लिखन्ति। महर्षयः विश्वसन्ति यदासां देवतानामनुकम्पयैव सर्वाणि कार्याणि सम्पाद्यन्ते। जगति घट्यमानानां सर्वासामपि घटनानां कारणभूताः देवता एव सन्ति।

दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीना तु देवता।

ते मन्त्राः ब्राह्मणाधीना तस्मात् ब्राह्मणदेवता।।

ऋग्वेदे देवता प्राणिशक्तिशालित्वात् असुरा इति प्रोक्ताः।

ऋग्वेदस्यादिमे युगे बहुदेवतानां सत्ताऽसीत्। गच्छता कालेन मानसिके विकासे सति

देवतास्वेकैवाधिपति: कल्पितोऽभूत्। पुरुषसूक्तस्य सर्वेश्वरवादं स्पष्टतया दृश्यते। परं पाश्चात्त्यानामेषा देवता - विषये विचारो भौतिक एव।

सायणाचार्यस्य पद्धति

सायणाचार्यस्य व्याख्यानपद्धति: षड्अंगाध्ययनपुरस्सरं दृश्यते। ऋक्संहिताया: प्रथमाष्टकस्य व्याख्यायां शब्दानां पर्यालोचने व्याकरणस्य नैपुण्येन निरूपणं कृतमनेन। प्राय: प्रतिमहत्त्वपूर्णं शब्दस्य व्युत्पत्ति:, सिद्धि:, स्वरादीनां च वर्णनं पाणिनीयसूत्राणां साहाय्येन प्रातिशाख्यसाहाय्येन च कृतम्। सायणभाष्ये निरुक्तयाप्युपयोग: दृश्यते। सायणमहोदय: ऋग्वेदस्य प्राचीनभाष्यकर्तृणां स्कंदस्वामीमाधवादीनामप्यर्थान् यथावकाशे ग्रहणमकरोत्। कल्पसूत्राणां प्रयोग: स्वभाष्ये सविस्तरं कृतवन्तस्सन्ति। यज्ञविधाने सायणस्य प्रगाढप्रतिभा दृश्यते। सायणेन कल्पसूत्रविषयगतानामावश्यकतत्त्वानां वर्णनं प्रामाणिकग्रंथानामुद्धरणपुर:सरमकरं। अनेन कारणेन सायण: वेदभाष्यस्य गौरवोऽस्ति।

श्रीमदरविन्दस्य पद्धति

सम्प्रति तत्त्वचिन्तनेषु अध्यात्मसाधकेषु चारविन्दमहोदया: मान्यास्सन्ति। एतेषां महोदयानां मते येषां विदुषां वेदानां प्रति श्रद्धास्सन्ति तेषां सम्मुखे स्वत एव वैदिकशब्दानां अर्थ: स्फुटो भवति। वेदस्यार्थ: रहस्यात्मक: निगूढश्चास्ति। श्री अरविन्दमहोदयानामनुसारेण योगेन तपसा च विधूते पवित्रतमे हृदि एव स्फुरितो भवति वेदार्थ:। वैदिकशब्द: आध्यात्मिकतत्त्वस्यैव निश्चयेन प्रतीकोऽस्ति। यथा वेदे गौ शब्द: प्रकाशस्य प्रतीको भवति। श्रीमद्भागवतेऽपि प्रतिपादित: परोक्षवादो वेदोऽयम्। अर्थात् शाब्दिकोऽर्थ: भिन्न: तात्विकोऽर्थ: भिन्न:। यथा-वैदिकऋषि: कस्मिन्नपि मंत्रे अश्वाय प्रार्थनां करोति तदा तस्यार्थ: अश्वरूप: सामान्यघोटको न भवत्यपित्वश्वपदेन तत्रान्तर्बलस्य प्रस्फुरणं प्रति संकेतो भवति। घृतशब्द: यज्ञस्य साधनभूत: सामान्यस्यावबोधं करोति। अत्रारविन्दमते घृ-प्रकाशो भवति अत एव इन्द्रस्याश्व: यदा घृतस्नु पदेन बोधितो भवति तदा तस्यार्थ: घृतस्य क्षरणं न भवत्यपितु प्रकाशस्य सर्वस्य सर्वत्र विकीर्णकर्ता एवार्थ:। अग्निपदेन न केवलं बाह्यवह्निपदस्य बोधो भवत्यपित्वग्निशब्दादत्रान्त: करणस्य स्फुरितस्य चैतन्यस्यैव बोधो भवति। अनेन प्रकारणे अरविन्दमहोदयस्य पद्धति: अतीवाधुनिकी दृश्यते।

वेदाविर्भाविकाललविचार :-

विश्वस्य सर्वप्रथमं साहित्यमस्ति ऋग्वेद:। अस्याविर्भावकालस्य प्रत्यक्षतया प्रमाणं न प्राप्यते। भारतीया: विद्वांस: वेदान् अपौरुषेयं वदन्त्येतावता अत्र ऋग्वेदस्याविर्भावकालस्य विचार: न संजात:। अस्मिन् विषये पाश्चात्यानां मध्ये मैक्समूलरमहोदया: वेदानां कालनिर्णेतुं श्लाघ्य: प्रयास: कृतवन्त:। अस्यानुसारेण (1150) पंचाशदुत्तरैकादशशतमे ई.पूर्वे ऋग्वेदस्य रचना जाता। सर्वेषां विदितमस्ति बौद्धधर्मस्योदयात्पूर्व

वैदिको धर्म आसीत् यतोहि बुद्धेन वेदानां, ब्राह्मणानामुपनिषदानांच ग्रंथानां कृते स्वविचारा: कट्वी आलोचनाश्च कृतम्। बुद्धस्य काल: (500) पंचशतं ई.पू. मन्यते। वैदिक-साहित्ये चत्वारि युगानि सन्ति छंदोयुगम्, मन्त्रयुगम्, ब्राह्मणयुगम् सूत्रयुगंच। प्रतियुगं वर्षशतद्वयात्मक: काल: कल्पित:। अनुमानतयेदं कालं निर्धारितम्। परंच (1889) ऊननवत्युत्तराष्टादश शततमे खरूीष्टाब्दे भौतिकधर्मव्याख्यायां जिम्फोर्टव्याख्यानमालायां विदुषां मतामासीत् - नात्र भूतले काऽपि शक्तिरीदृशी या वैदिकरचनाया: कालो वक्तुं शक्नोति निश्चप्रचतया।

"ऋग्वैदिक इंडिया" इत्यस्मिन् पुस्तके अविनासचन्द्रस्य मतं भूगर्भशास्त्रीयतत्त्वानां घटनामवलम्ब्य सप्तविंशतिसहस्राब्दा अतिक्रांता इत्यस्ति। लोकमान्यबालगंगाधरतिल-कमहोदया: डा. याकोबीमहोदायाश्च ज्योतिषतत्त्वानामाधारीकृत्य ऋग्वेदस्य रचनाकाल: चतुर्विंशतिशतं वर्षाणि मन्यन्ते।

शंकरबालकृष्णदीक्षितस्य मतं विद्यते शतपथब्राह्मणस्याधारीकृत्य, त्रिसहस्रम् ई.पू. काले शतपथब्राह्मणस्य रचनाऽभवत्। शतपथब्राह्मणत: तैत्तिरीयासंहिता प्राचीनाऽस्ति। ऋग्वेद: तैत्तिरीयसंहिताया अपि प्राचीनोऽस्ति। ऋग्वेदस्य कालमनेन मतेन पंचाशतमुत्तरत्रिसहस्राणि वर्षाण्यकलितानि।

सप्तोत्तरेकोनविंशतितमे शताब्द्यां डॉ. हूगोविन्कलरमहोदया "बोधाण् कोड" दति रूथाने वर्तमाने टर्कीदेशान्तर्गते एकं शिलालेखमवाप। तेनानुसारेण वेदानां काल: द्विसहस्रम् ई.पूर्वमध्ये सिद्ध्यति।

ऋग्वेदस्य प्रसिद्धनदीसूक्ते गंगाया अतिसंक्षिप्तवर्णनमस्ति। तत्र पंचनदप्रदेशे शी-तस्य प्राबल्यमासीदित्यपि प्रतीयते। भूतत्त्वज्ञानां विचारानुसारेणेयं वार्ता पूर्वपाषाणयुगस्य विद्यते। अस्य काल: ख्रीष्टात् पंचाशतसहस्रादारभ्य पंचविंशतिसहस्रमभिव्याप्य वर्तते।

ऋक्संहिताया: शाखाविचार

भाष्यकारेण पतंजलिनोक्तम् - चत्वारो वेदा: सांगा: सरहस्या: बहुधा: भिन्ना:। एकशतमध्वर्युशाखा: सहस्रवर्त्मासामवेद:। एकविंशतिधावाहवृच्यम्। नवधाऽथर्वणो वेद:। अस्यानुसरेण ऋग्वेदस्यैकविंशति: शाखा: निर्दिष्टा:। परंचेदानीं केवलं पंचशा-खा: प्राप्यन्ते। आसां नामानि शाकलशाखा, वाष्कलशाखा, आश्वलायनशाखा, शाङ्-खायनशाखा मण्डूकायनशाखाश्च सन्ति।

शाकलशाखा

ऋक्संहिताया: प्रचलिता शाखा विद्यते शाकलशाखा। सम्प्रति शाकलसंहिता एव ऋक्संहिता अस्ति। अत्र मण्डलक्रमानुसारेण दशमण्डलानि, पंचाशीत्यनुवाकानि, अष्टाविंशत्युत्तरसहस्राणिसूक्तानि च सन्ति। अत्र अशीत्युत्तरपंचशताधिकदशसहस्राणि

(10580.5) मन्त्राः, षड्विंशदुत्तराष्टशताधिकं त्रिपंचाशदधिकैकलक्षं (153826) शब्दाः द्वात्रिंशत्सहस्राण्युत्तरचतुर्लक्षान्यक्षराणि (432000) च सन्ति। अष्टकक्रमा-नुसारेणाष्टाष्टकानि, चतुष्षष्ट्याध्यायाः षडाधिकद्विसहस्राणि (2006) वर्गाश्च सन्ति। मन्त्राणां समूहः वर्गोऽस्ति। शाकलसंहितायामन्ते ऋक्परिशिष्टनाम्नः षट्त्रिंशतसूक्तानि सङ्.गृहीतानि सन्ति। सूक्तेष्वेषु कतिपयानि सूक्तानि नितांतप्रसिद्धानि सन्ति। यथा श्रीसूक्तम्, मेधासूक्तम्, शिवसंकल्पसूक्तम् रात्रिसूक्तंच।

वाष्कलशाखा -

वर्तमाने वाष्कलशाखायास्संहिता उपलब्धा नास्ति परंचास्याः वर्णनं ग्रंथेषु प्राप्यते। शाकलयानुसारेण ऋग्वेदस्यान्तिमो मन्त्रः “समानी व आकूति” अस्ति किंचेवाष्-कलसंहितानुसारेण “तच्छ्रेयोरावृणीमहे” इत्यन्तिमो मन्त्रो विद्यते। वाष्कलशाखायां सप्तदशाधिकसहस्रसंख्यकानि सूक्तानि सन्ति। कतिपयग्रंथानामनुसारेण वाष्कलशाखा अपूर्णाऽस्ति।

आश्वलायनशाखा -

सम्प्रत्याख्वालायनशाखा अनुपलब्धाऽस्ति। सप्तदशशताब्द्या आचार्या आसन् कवीन्द्राचार्यमहोदयाः। ऐतेषामाचार्याणां सूच्याम् आश्वलायनशाखा उल्लेखः स्पष्टरूपेण प्राप्यते। विद्वांसः वदन्ति सम्प्रति अस्याः शाखायाः गृह्यसूत्रश्रौतसूत्रादिकंच समुपलब्धास्-सन्ति। आश्वलायनसंहितानां ब्राह्मणनांचोपलब्धिः कस्मिश्चित् समये अवश्यमेवासीदिति वैदिकवाङ्.मयस्येतिहासे लिखितमस्ति।

शाङ्.खायनशाखा -

शाङ्.खायनशाखायाः संहिता अनुपलब्धाऽस्ति। परंच ब्राह्मणारण्यकौ प्राप्येते। आलोचकानां मतानुसारेण शाङ्.खायनस्तथा कौषीतकि शाखा एकैवास्ति परंच भिन्ने स्तः। वैदिकवाङ्.मयस्येतिहासे लिखितमस्ति शाङ्.खायनसंहितायाः प्रकाशितशाकल-शाखया सह भेदो नास्ति। केवलं मंत्राणां क्रमं भिन्नता वर्तते।

माण्डूकायनशाखा -

अस्याः शाखायाः ग्रंथा अनुपलब्धास्सन्ति। यस्मिन् कस्मिन्नपि ग्रंथेष्वस्याः शाखायाः नामोल्लेखने अस्तित्वस्यावबोधो भवति। अस्याः कृते पंचत्रिंशदुत्तरद्विशततमात् - त्रि-पंचाशदुत्तरद्विशततमं यावत् पृष्ठं (235-253) द्रष्टुं शक्यते इति।

पाश्चात्यवैदिक विद्वांस

पाश्चात्यविदुषां वैदिकाध्ययनस्य प्रवृत्तिः सप्तदशशताब्द्या उत्तरद्धि प्राप्यते। चतुरशीत्युत्तरसेप्तदशशततमे (1784) ईस्वीये वर्षे सरविलियमजोन्समहोदयैः "बंगाल एशियाटिक - सोसायटी" इत्याख्यं शोधसंस्थानं प्रारभत्। तस्मादेवकालात् पाश्चात्त्येषु वैदिकवाङ्.मयं प्रति रुचिरुत्पन्नोऽभूत्। एकदा पहीब ऊप्दर्से ण्दतीददव महोदयैः "हिंदु-ओं के धार्मिक ग्रंथ वेद" इत्याख्यः शोधनिबंधः प्रस्तुतः। कोलब्रुकमहोदया इतः पूर्वं संस्कृतस्य विरोधिन आसन्। परंचानन्तरमेतेषां महोदयानां मानसं परिवर्तितंजातम्। संस्कृतवाङ्.मये विज्ञानस्यान्वेषणं कृतमेभिः।

यूजिन वर्नफ

वर्नफमहोदयाः "पेरिस" इत्यस्य "कालेज द फ्रांस" इत्यस्मिन् संस्कृतस्य प्राध्यापका आसन्। अनेनैव यूरोपमध्ये वेदाध्ययनस्याधारशिलायाः स्थापनं कृतम्। डा. वर्नफमहोदयानां व्याख्यानं प्रायशः ऋग्वेदस्योपर्याधारितमासीत्। अस्यां कक्षायां उत्तमगुणैर्युक्ताः छात्रा अधीतवन्त आसन्। महोदयस्यास्य द्वौ शिष्यौ स्तः रुडल्फराथम-होदयाः मैक्समूलरमहोदयाश्च।

रुडल्फराथ (१८३१-१८९५)

राथमहोदयाः वर्नफमहोदयानां शिष्यः आसन्। अष्टचत्वारिंशदुत्तराष्टादशशततमे (1848) खरूीष्टाब्दे "वैदिक साहित्य एवं इतिहास" इत नाम्ना महत्वपूर्णग्रंथस्य प्रणयनं कृत्या वेदाध्ययनस्यारम्भः जर्मनीदेशे कृतमनेन। संस्कृतमहाकोषस्यापि निर्माणमेभिः कृतम्। वेदानामर्थावबोधाय भाषावैज्ञानिकी एवं तुलनात्मकेतिहासपद्धतौ विशिष्टं महत्त्वं प्रदत्तम्।

मैक्समूलरः -

वर्नफमहोदयस्य द्वितीयः शिष्य आसीत् मैक्समूलरमहोदयः। जर्मनदेशस्य डेंशो नामके स्थले (06 दिसंबर 1823) दिसंबरमासस्य षट्तारिकायां त्रयोविंशत्युत्तराष्टादश-शततमे खरूीष्टाब्दे मैक्समूलरमहोदयस्य जन्म अभवत्। गुरोः प्रेरणया सायणभाष्येन सह ऋग्वेदस्य प्रकाशनस्यायोजनमेभिः कृतम्। (1849-1875) एकोनपंचाशदुत्तराष्टादश-शततमात् पंचसप्तत्युत्तराष्टादशशततमम् ईस्वीं यावदस्य प्रकाशनं कार्यं पूरितंजातम्। (1890-92) नवत्युत्तराष्टादशशततमात् द्विनवत्युत्तराष्टादशशततमे ख्रीष्टाब्देऽस्य द्वितीयं संस्करणं प्रकाशितम्। एतदतिरिक्तं "प्राचीन संस्कृत साहित्य का इतिहास" एवं "भारत से हम क्या सीखें" इत्यनयोः प्रणयनमकरोत्। मैक्समूलरमहोदयाः (1850) पंचाशदुत्त-राष्टादशशततमे ख्रीष्टाब्दे आक्सफोर्डविश्वविद्यालये भाषाविज्ञानस्य प्राध्यापकोऽभवत्।

आफ्रेक्टमहोदया: -

आफ्रेक्टमहोदया: ऋग्वेदस्य वैज्ञानिकं संस्करणं सम्पादितवन्त:। रोमनलिप्यामिदं सम्पादनं प्रथममासीत्। सम्पादनकाल एकषट्युत्तराष्टादशशततमात् - त्रिषष्ट्युत्तराष्टादश-शततमं यावदासीत्। (1869) एकोनसप्तत्युत्तराष्टादशशततमे ख्रीष्टाब्दे संस्कृतग्रंथानां सूची प्रकाशितम्। ऐतरेय ब्राह्मणस्यापि रोमनलिप्या विशुद्धं संस्करणं सम्पादितवन्त एते आचार्या:।

बेवरमहोदया: (१८२५ - १९०१)

बेवरमहोदया: जर्मनविद्वांस आसन्। "यजुर्वेदसंहिता" एवं "तैत्तिरीयसंहिता" इत्यनयो: सम्पादनमपि कृतवन्त:। "इनदिशे स्तूदियन्" नाम्न्येकाशोधपत्रिकाया: जर्मनभाषायां प्रकाशनं कृत्वा वैदिकनुसंधान्स्य कार्यं सम्पादितवन्त:। "संस्कृत साहित्य का इतिहास" इत्यस्मिन् ग्रंथे वैदिकवाङ्.मयस्य विवेचनं कृतवन्त: बेवर महोदया:। बर्लिनदेशस्य राजकीयपुस्तकालये वर्षे शतपथब्राह्मणस्य (1858) अष्टपंचाशदुत्त-राष्टादशशततमे ई वर्षे अद्भुतब्राह्मणस्य वंशब्राह्मणस्य च बर्लिनदेशे सम्पादनं कृतम्।

बूलरमहोदया: (१८३७ - १८९८)

डा. बूलरमहोदय: "बंबईसंस्कृतसीरीज" नाम्न: ग्रंथमालाया: प्रकाशनं कृतवान्। (1866) षट्षष्ट्युत्तराष्टादशशततमे ई.वर्षे. बंबईमद्रासबंगालेषु च प्रांतेषु शोधसंस्थानि स्थापितानि। बूलरमहोदया: मुंबईशाखाया: अध्यक्षा आसन्।

प्रो.एच.एच.विल्सनमहोदया: (१७८४ - १८६०)

अनेनमहोदयेनैव सायणभाष्यानुसारेण ऋग्वेदसंहिताया: सर्वप्रथममांग्लभाषायाम-नुवाद: कृतम्। संपूर्णस्य ऋग्वेदस्य आंग्लभाषानुवादेन सह (1888) अष्टाशीत्युत्त-राष्टादशशततमे ई.वर्षे प्रकाशनं कारितम्। विल्सनमहोदया: Institute of France मध्ये प्राध्यापक आसन्। (1833) त्रयस्त्रिंशदुत्तराष्टादशशततमे ख्रीष्टाशब्दे आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय Boden Professor of Sanskrit इत्यस्य पदस्योपरि आसीनोऽभवन्। The Religious eand Philosophical System of the Hindus नाम्नि पुस्तके भारतीय- धर्मदर्शनस्य वैशिष्टयं प्रकाशितवान्।

ऋक्भाष्यकारा: -

पुरा काले यथा मानवमस्तिष्कमुर्वरमासीत् तथार्वाचीने काले नास्ति। एतावता यजुर्भोष्ये प्राप्यते मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य भगवता वेदव्यासेन वेदस्य विभाग: कृतम्। मानवानां कृते सुगमतनपूर्वकं वेदार्थावबोधाय ब्राह्मणग्रंथानां निर्माणमभवत्। वेदार्थनुशीलनाय यास्केन निरुक्तस्य रचना कृता। तद्वदेव वेदांगनां प्रातिशाख्यादीनांच रचना वेदार्थज्ञानाया सम्पादिता। पुनरपि सुखावबोधाय भाष्यस्यापि निर्माणं जातम्।

वेदभाष्यकर्तृषु स्कंदस्वामी-आनंदतीर्थ वेंकटमाधव-सायण-महीधरेत्यादय: प्रमुखास्सन्ति।

स्कंदस्वामी-

ऋक्संहिताया: प्रथमं भाष्यं स्कंदस्वामीमहोदयस्यैव प्राप्यते। अस्य महोदयस्य भाष्ये सूक्तस्यारम्भे तस्य सूक्तस्य ऋषे: देवस्यचोल्लेखे वर्तते। निघण्टुनिरुक्तप्रभृतिवैदिकार्थोपबोधकेभ्य: ग्रंथेभ्य: उपयुक्तप्रमाणमपि तत्रैव संकलितमस्ति। भाष्यमिदमतीवसरलं सुगमं मिताक्षरंचास्ति। स्कंदस्वामिमहोदयस्य भाष्यमृकसंहिताया: चतुर्थाष्टकपर्यन्तमेव प्राप्यते। वेंकटमाधवस्य भाष्यानुसारेणैवं प्रतीयते ऋग्वेदस्यावशिष्टभागानां भाष्यं नारायणमहोदयै उद्गीथमहोदयैश्च सम्पादितम्। यथा-

स्कंदस्वामी नारायण उद्गीथ इति ते क्रमात्।

चक्रु: सहैकमृग्भाष्यं मद्वाक्यार्थगोचरम्।।

स्कंदस्वामिन: जन्म गुर्जरप्रदेशस्य बलभी इत्याख्यनगरेऽभवत्। अस्य पितुर्नाम भर्तृध्रुव आसीत्। ऋग्वेदभाष्यस्य प्रथमाष्टकस्यान्ते चर्चितम्-

बलभीविनिवासस्येतामृगर्थागमसंहृतिम्।

भर्तृध्रुवसुतश्चक्रे स्कंदस्वामी यथास्मृति:।।

नारायण: -

नारायणमहोदया: ऋग्भाष्ये स्कंदस्वामिमहोदयस्य साहाय्यं कृतवन्त:। प्राक्तने श्लोके स्कंदस्वामी नारायण उद्गीथ इति ते क्रमात् इत्यनेन स्पष्टं भवति ऋग्वेदस्य मध्यभागस्य भाष्यं नारायणेन जातम्। कतिपयविद्वांस: सामभाष्यकर्तु: माधवस्य पितरं नारायणं तथा ऋग्भाष्यकर्तृ नारायणमेकमेव। मन्यन्ते। किंच अद्यावधिपर्यन्तं सबलप्रमाणमुपलब्धं नास्ति।

उद्गीथ: -

आचार्या: वेंकटमाधवस्यानुसारेण ऋग्वेदस्यान्तिमभागस्य भाष्यमुद्गीथेन कृतम्। प्रत्यध्यायस्य समाप्त्यवसरे-वनवासीविनिर्गताचार्यस्य उद्गीथस्य कृता ऋग्वेदभाष्ये अध्याय: समाप्त: इत्यनेन लेखनेन प्रमाणं दृढें भवति। आधुनिककर्णाटकस्य प्रतीच्यभूखंडे "वनवासीप्रांत" इत्याख्यातमासीत्। उद्गीथाचार्य: सम्भवत अस्यैव प्रांतस्य वासी आसीत्। अस्याचार्यस्योल्लेख: सायणेन आत्मानन्देन च स्वस्वभाष्ये कृत:। उद्गीथमहोदया: सायणत: प्राक्तनभाष्कार आसन्। सायणेन ऋग्वेदस्यैकस्मिन् मन्त्रस्य भाष्ये व्याख्येयम् उद्गीथभाष्ये उपलब्धास्ति इत्युल्लेख: कृत:।

आनंदतीर्थः -

आचार्याः आनंदतीर्थमहोदयाः ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य चत्वारिंशत् सूक्तेषु भाष्यं लिखितवन्तः। अस्य समयः (1255) पंचपंचाशदुत्तरद्वादशशततमात् ई.वर्षतः (1335) पंचत्रिंशदुत्तरत्रयोदशशततमम् ई.वर्षमासीत्। अस्यमहोदयस्यानुसारेण वेदस्य प्रतिपाद्यः नारायणोऽस्ति।

आत्मानन्दः -

आत्मानन्दमहोदयः ऋग्वेदस्य अस्यावायीयसूक्तोपरि भाष्यं लिखितवान्। अस्मिन् भाष्ये स्कंदस्वामी भास्करादीनां भाष्यकर्तृणांच नामानि प्राप्यन्ते परंच सायणस्य नाम नास्ति। सायणस्य पूर्ववर्तिन आचार्या आसन् आत्मानंदमहोदयाः। आत्मानन्देन मिताक्षराकारस्य विज्ञानेश्वरस्य स्मृतिचन्द्रिकाकारस्य देवणभट्टस्य च वर्णनं कृतम्। विज्ञानेश्वरस्य काल एकादशशाताब्ध्यां देवणभट्टस्य च कालः त्रयोदशशताब्ध्यामासीत्। आत्मानंदस्यभाष्यम् आध्यात्मविषयकमस्ति।

सायणः -

भाष्यकर्तृणामाचार्याणां मध्ये बहुविश्रुता आचार्याः सन्ति सायणमहोदयाः। सायणेन चतुर्षुवेदेषु महत्वपूर्ण भाष्यं लिखितम्। ऋग्वेदस्य शाकलसंहितायाः कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहितायाः शुक्लयजुर्वेदस्य काण्वसंहितायाः, सामवेदस्य कौथुमसंहितायाः, अथर्ववेदस्य शौनकसंहितायाश्च भाष्यं कृतवन्तः सायणमहोदयाः। अनन्तरं ब्राह्मणग्रंथानामुपर्यस्य महोदयस्य भाष्यं प्राप्यते। एतरेयारण्यकोपरि सायणमहोदयस्य भाष्यं प्राप्यते। सायणस्य स्वकीयस्य वेदभाष्यस्य नाम वेदार्थप्रकाशो विद्यते। सायणस्यैका रचना "माधवीयाधातुवृत्तिः" इति नाम्नाख्यातमस्ति। एतदतिरिक्तं कतिपयेषु ग्रंथेषु "माधवीय" इत्यस्य शब्दस्य प्रयोगः दृश्यते। अस्याग्रजस्य नाम माधव आसीत्। सम्भाव्यते आदरार्थे "माधवीय" इत्यस्य पदस्य प्रयोगमेभिः कृतम्।

२.२ यजुः संहितायाः परिचयः

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृता इत्यनुसारेण वेदानां मुख्यप्रतिपाद्यः यज्ञास्सन्ति। यज्ञानां सम्पादनाय यजुर्वेदे मन्त्राः सङ्.कलितास्सन्ति। जानन्ति भवन्तः यज्ञानां सम्पादनाय चत्वारो ऋत्विजो भवन्ति येषां नामानि होता, अध्वर्यु, उद्गाता, ब्रह्मा च विद्यते। एतेषु ऋत्विजक्षु यज्ञस्य मुख्यं विधानमध्वर्युः प्रतिपादयति। अध्वर्युः यजुर्वेदस्य ऋत्विक् अस्ति। यज्ञविधिष्वतिसन्निकषं संबंधमस्ति यजुर्वेदस्य। यजुर्वेदस्यागमनं वायोः संजातम्। यजुर्वेदस्य विभाजनं द्विधा प्राप्यते। शुक्लयजुर्वेदः कृष्णयजुर्वेदश्च।

विषयेऽस्मिन् पुराणेष्वेका आख्यायिका विद्यते। भगवता वेदव्यासेन स्वशिष्यान्

वेदस्य प्रचाराय प्रसाराय विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य पैल-वैशम्पायन-जैमिनि-समन्तुभ्य: क्रमादुपदिदेश। अर्थात् ऋग्वेदस्याचार्या: पैलमहोदया:, यजुर्वेदस्याचार्या: वैशम्पायनमहोदया:, सामवेदस्याचार्या: जैमिनिमहोदया: अथर्ववेदस्याचार्या: सुमन्तुमहोदयाश्चाभवन्। व्यासशिष्य: वैशम्पयानमहोदया: याज्ञवल्यादि नैकान् शिष्यान् यजुर्वेदस्याध्यापनमकारयत्। कालान्तरे केनापि कारणेन वैशम्पायनाचार्या याज्ञवल्क्येन असंतुष्टो जात:। क्रोधावेशेन आचार्येणोक्तमस्माकं यजुषानां ग्रहणं मा कुर्वन्तु। तर्हि याज्ञवल्येन यजुषानां वमनम् कृतम्। तदा वैशम्पायनस्य शिष्या: त्तितिरस्वरूपं धारणं कृत्वा तेषां वान्तयजुषानां संग्रहणमकुर्वन्। अस्मात् कारणात् अस्या: संहिताया: नाम तैत्तिरीयसंहिता विद्यते। आख्यायिकाया एवं ज्ञायते तैत्तिरीयसंहिता वान्तयजुषानां संग्रहोऽस्ति। उच्छिष्टकारणादेव अस्या: संहिताया: स्थानं कृष्णयजुर्वेदसंहितायामाभवत्।

तदनन्तरं याज्ञवल्क्येन सूर्यस्याराधनं कृतम्। तेनानुग्रहेण यजुषानां प्राप्तम्। वाजिस्वरूपस्य धारणं कृत्वा दिनस्य मध्यकाले भगवता सूर्येण याज्ञवल्क्यमादिष्ट:। अस्मादेव कारणात् अस्या: संहिताया: नाम वाजसनेयी संहिता विद्यते। मध्ये दिवसे उपदिष्टत्वात् अस्यापर नाम माध्यन्दिनीया संहिता अभवत्। प्रकाशे अस्या: संहिताया उपदेश: जात: एतदर्थम् अस्य नाम शुक्लयजुर्वेदोऽभवत्।

विषयेऽस्मिन् मैकडानलमहोदयस्य कथनं विद्यते वाजसनेयीसंहितायां ते एव मंत्रा: संकलिता: सन्ति येषां प्रयोग: शुद्धयज्ञेन संबंधितोऽस्ति। अनेन कारणेन अस्या: संहिताया: नाम शुक्लयजुर्वेदसंहिता अभवत्। तैत्तिरीयसंहितायां मन्त्रसमुदायानां ब्राह्मणादिभागानांच संयुक्तंसंग्रह विद्यते। एतस्मात् संकीर्णरूपादस्या नाम कृष्णसंहितेति ख्यातम्। शुक्लयजुर्वेदसंहितायां केवलं मन्त्रा: प्राप्यन्ते। ब्राह्मणं पृथगस्ति यत्र विधिविनियोगादीनां वर्णनमस्ति।

यजु:संहिताया: वर्ण्यविषया

यथापूर्वमकल्पयत् यजुर्वेद: शुक्लो कृष्णश्च। शुक्लयजुस्संहितायां मन्त्रसंहिता वाजसनेयीसंहितेति नाम्नाख्यातमस्ति। अस्यां संहितायां चत्वारिंशदध्याया: प्राप्यन्ते। प्रथमद्वितीयाध्यायो: दर्शपूर्णमासेष्टिसंबंधितानां मन्त्राणां वर्णनमस्ति। तृतीयेऽध्याये अग्निहोत्राय यज्ञाय ये मन्त्रा: प्रयुक्ता: भवन्ति ते संग्रहीतास्सन्ति। अत्र चतुर्षु मासेषु अनुष्ठेयत्वात् चातुर्मास्ययज्ञोपयोगिन: मन्त्रा: प्राप्यन्ते। अस्मिन् अग्निष्टोमस्य प्रकृतियागत्वेन वर्णनमपि प्रोप्यते। अग्निष्टोमे अग्निष्टोमविष्टुत्या अपि सामवेदिनो यजन्ति। अस्मिन् सोमस्योपलखण्डेन कुट्टनं कृत्या रसक्षरणं कार्यते। तेनैव प्रात: - मध्याह्नसायंकाले चाग्नौ हवनं क्रियते। अस्य नाम प्रापत: सवनम्, माध्यन्दिनसवनम्, सायं सवनादिकंच विद्यते। अस्मिन् राजसूययज्ञस्यापि विधानं प्राप्यते। अत्र द्यूतादिक्रीडा अस्त्रादिक्रीडा च

वर्णितास्सन्ति। नवमदशमाध्याययो: अनेन यज्ञेन संबन्धितानां मन्त्राणां संकलरं प्राप्यते। एकादशाध्यायत अष्टादशाध्यायपर्यन्तम् अग्निचयनं भवति। अत्र वेदीनिर्माणाय विधय: प्रतिपादितस्सन्ति। अत्र (10800) अष्टशताधिकदशसहस्राणि इष्टिकानामवश्यकता विद्यते। इष्टिकानामाकारप्रकारमपि वर्णिता: सन्त्यत्र। ताभिरिष्टिकाभि: वेद्या आकृति: पंखप्रसारितपक्षी इव भवति। षोडशाध्याये शतरुद्रियहोमस्य प्रसंगमस्ति। अस्मिन्नध्याये रुद्रस्य सांगोपांग विवेचनं प्राप्यते।

अष्टादशेऽध्याये वसोद्र्धारामन्त्रा: गदितास्सन्ति। सर्वेषु यज्ञादीनामवसरेषु पूर्णाहुत्यनन्तरं वसोद्र्धारा प्रयोगस्य विधानं प्राप्यते। तदनन्तरं त्रिष्वध्यायेषु एकोनविंशतितमेऽध्याये, विंशतितमेऽध्याये एकविंशतितमेऽध्यायेषु च सौत्रामण्यज्ञस्य विधानं विहितमस्ति। लोके श्रूयते सोमस्याधिकपानेन इन्द्र: रुग्ण: जात:। तस्य रोगस्य प्रशांतये सौत्रामण्यज्ञस्य विधानं निर्दिष्टमस्ति। अनेन यौनैवास्य चिकित्सा क्रियते। वैदिकवाङ्.मयस्येतिहासे लिखितमस्ति राज्यच्युतनृपाय, पथकामयजमानाय, सोमरसानुकूलतया पराङ्.मुखजनाय चास्यैव यज्ञस्यानुष्ठानं विहितमस्ति। सौत्रामण्यां सुरां पिबेदिति सोमरसेन सह सुरापानस्यापि विधानं वर्तते। द्वाविंशत्यध्यायत: पंचविशंपर्यन्तम् अश्वमेधस्य यागस्य मंत्राणां निर्देश: संहितायां प्राप्यते। सार्वभौमाधिपत्याभिलाषी राजा अश्वमेधं करोति। अश्वमेधयज्ञस्य संपूर्णं वर्णनं शतपथब्राह्मणस्य त्रयोदशे काण्डे कात्यायन श्रौतसूत्रस्य विंशतितमेऽध्याये च विद्यते। षड्विंशध्यायत: उनत्रिंशदध्यायपर्यन्तं खिलमंत्राणां वर्णनमस्तीति प्राप्यते। त्रिंशत्तमेऽध्याये पुरुषमेधयागस्य वर्णनमस्ति। अस्मिन् चतुरशीत्यधिकशतं पदार्थानामालम्भनस्य निर्देश: प्राप्यते। प्रायस: जना: वदन्ति अत्र आलम्भनं नाम वधोऽस्ति। परंचैवं नास्ति। श्रीमद्भागवतमहापुराणे लिखितमस्ति परोक्षवादो वेदोऽयं बालानं हितकारकम्। वेदस्यादेश: परोक्षरूपेण अर्थात् रहस्यरूपेण जनानां समक्षे भवति। तस्य रहस्यावलम्बनं कृत्वा आचरणीय:। आलम्भनशब्दस्यार्थ: यदि बधं भविष्यति चेत् परिणसंस्कारे हृदयालम्भनप्रकरणे पुरुष: कन्याया: हृदयस्य आलम्भनं करोति। तत्र स्मृतिकारा: वदन्ति हृदयालम्भनमिति हृदयस्पर्श:। एवमुचितं प्रतीयते वैदिकवाङ्.मयस्येतिहासे लिखितमस्ति भारतवर्षे कदापि पुरुषमेधो नाऽभवत्। केवलोऽयं काल्पनिको यज्ञ:। यज्ञेऽस्मिन् पुरुषस्य नानाप्रतिनिधिभूतवस्तुहेतवे विभिन्नपदर्थानां दानस्य विधानमस्ति। इयं पंक्ति सुष्टुतमं प्रतिभाति अस्मिन् अध्याये तात्कालिकस्य प्रचलितस्य व्यवसायस्य वृत्तेस्तथा कलाकौशलस्य चाऽपि यत्किंचित् परिचय: प्राप्यते। तस्य दर्शनं विद्यते। एकत्रिंशत्तमेऽध्याये पुरुषसूक्तमस्ति। अस्मिन्नध्याये ऋग्वेदस्यापेक्षा ष्डमंत्रा: अधिका: वर्तन्ते। द्वात्रिंशत्-त्रस्त्रिशत्तमेचाध्याये सर्वमेधस्य मन्त्रा: लिखितासन्ति। चतुस्त्रिंशत्तमेऽध्याये प्रारंभे एव शिवसंकल्पसूक्तस्य मन्त्रा: प्राप्यन्ते। पंचत्रिंशत्तमेऽध्याये पितृमेधस्य संबंधितानां मन्त्राणां संकलनमस्ति। षट्त्रिशदध्यायादारभ्य अष्टत्रिंशदध्यायं

यावत् प्रवर्गस्य यागस्य वर्णनं दृश्यते। अन्तिमेऽध्याये ईशावस्योपनिषद् अस्ति।

यजु:संहिताया: शाखा

यजुर्वेद: कल्पतरु: शुक्लकृष्ण इति द्विधा:। इत्यनेन चरणव्यूहसूत्रवचनेन यजुर्वेद: द्विविध: शुक्लो कृष्णश्च। पश्पशाह्निके वर्णितमेकशतमध्वर्यु शाखा:। यजुर्वेदस्यापर नाम अध्वर्युवेदो अस्ति। चतुर्षं ऋत्विक्षु अध्वर्यु नाम्न: ऋत्विज यजुर्वेदस्य ऋत्विक् भवति। कुत्राप्यस्य वेदस्य नाम अध्वरवेदोऽप्यस्ति। यास्कमुनिना निरुक्ते (7.3) अध्वर्यवे इत्यपि पाठो प्राप्यते।

प्रपंचहृदयस्य द्वितीये प्रकरणे यजुर्वेद एकोत्तरशतधा.................इति लिखितमस्ति। पं. चिन्नस्वामी सम्पादितेन हरदवृत्तिसहित आपस्तम्बगृहसूत्रे अष्टपंचाशद-ुत्तरशततमे पृष्ठे यजुर्वेदस्य शाखानां नामानीत्थं प्राप्यन्ते-माध्यन्दिन-कण्वपाराशर-वा-मदेव-जातुकर्ण-तुरुष्क-सोशुष्म-तृणबिंदु-वाजिजय-श्रवस-वर्षवरूथ-सनद्वाज-वाजि-रत्न-हर्यश्व-तृणंजय-कृतंजय-धनंजय-सत्यंजय-सहंजय-मिश्रंजय-त्र्यरुण-त्रिवृष-त्रिध-ाामाश्वंजु-फलिंगु-ऊखा-आत्रेयशाखा:।

दिब्यावदानानाम्नि ग्रंथे लिखितमस्ति-अध्वर्युणां मते ब्राह्मणा: सर्वे तेऽध्वर्युर्भूत्वा एकविंशतिधा भिन्ना:। तद्यथा-कठा:। कण्वा:। वाजसनेयिन:। जातुकर्ण्णा:। प्रोष्ठपदा ऋषय:। तत्र दश कठा: दश काण्वा एकादश वाजसनेयिन: त्रयोदशजातुकर्णा: षोडशप्रोष्ठपदा: पंचचत्वारिंशद् ऋषय:।

अत्र उपरि लिखितमस्ति एकविंशतिधा अध्वर्यव:। परंचात्र दशकठा: दश काण्वा एकादश वाजसनेयिन: त्रयोदश जातुकार्णा: षोडशप्रोष्ठपदा: सर्वं सम्भूय षष्टिरभवत्। अत्रास्मिन् पंचचत्वारिंशद् ऋषय: योजने पंचोत्तरशतं शाखा: भविष्यन्ति। अत्र एकविंशति स्थाने पंचाधिकैकशतमुचितं प्रतीयते इति कथनमस्ति "वैदिक वाड्.मय का इतिहास" इत्यस्य ग्रंथस्य मूललेखकानां पं. भगवद्दत्तमहोदयानाम्। अस्य ग्रंथस्य सम्पादकानां सत्यश्रवामहोदयानां कथनमस्ति यजुशाखानां विभाग: विचित्रमस्ति अन्यत्र वर्णनं न प्राप्यते। अस्मिन् पुस्तके याजुषसंबंधी तालिकाद्वयं प्राप्यते –

"प्रथमो भाग:"

तित्तिरि-हिरण्यकेश-आपस्तम्ब-सत्याषाढ-बौधायन-याज्ञवल्क्य-भद्रं-जय-बृहदुक्थ-वाजिमाध्यन्दिनी-शुक्लयजु:-मुख्य-सप्तदशभेदा:-

1. जाबाल:	नर्मदा	नर्मदाविंध्ययोर्मध्यदेशे
2. बौधेया:	रणावटनामका	खांदेशे गोदामूलप्रदेशे
3.कण्वा:	कर्णवटा:	गोमतीपश्चिमप्रदेशे

4.माध्यंजना:		सरयूतीरनिवासिन:।
5.शापीया:	नागरा:	अमरकंटकनर्मदाम्लवासिन:।
6.स्थापायनीया:	नारदेवा:	नर्मदोत्तरदेशे
7.कापार:	भृगौडा:	मालवदेशे
8.पौंड्रवत्सा:	त्रिवाडनामक:	मालवदेशे
9. आवटिका:	श्रीमखा:	मालवदेशे
10. परमावटिका:	आघगौडा:	गौडदेशे
11. पाराशर्या	गौडगुर्जरा:	मरुदेशे
12. वैधेया:	श्रीगौडा:	गौडदेशे
13. वैनेया:	कंकरा:	बौध्यपर्वते
14. औधेया:	औधेया:	गुरथी गुर्जरदेशे
15. गलवा:	गालवी	सौराष्ट्रदेशे
16. बैजवा:	बैजवाड	नारायणसरोवरे
17. कात्यायना		नर्मदासरोवरे

प्रथमविभागान्तर्गत जाबालस्य षड्विंशतिर्भेदा-

1.उत्कला:		उत्कील गौडदेशे
2.मैथिला:		विदेहदेशे
3.शर्वर्या:	मिश्र	ब्रह्मवर्तदेशे
4. कौशीला:		बाल्हीकदेशे
5.तंतिला:		सौराष्ट्रदेशे
6.बर्हिशीला:		बाहककाश्मीरदेशे
7.खेटवा:		खैवटद्वीपवासदेशे
8.डोभिल:		हिमदक्षिणदेशे
9.गोभिल:	डभिला:	गंडकीतीरदेशे
10.गौरवा:	ग्रामणी	मद्रदेशे

11. सौभरा:		कौशिकदेशे
12.जृंभका:		आर्यवर्त
13. पौंड्रका:	मिश्रो	कवसलदेशे
14. हरित:		सरस्वतीतीरगा:
15. शौंडका:		हिमवद्देशे
16.रोहिण:	मिश्र	गुर्जरदेशे
17. माभरा:	माभीर:	काश्मीरदेशे
18. लैंगवा		कलिंगदेशे
19. मांडवा:	मांडवी	गौडदेशे
20. भारवा:		मरुदेशे
21. चैभगा:	चोभे	मथुरादेशे
22. टौनका:		नेपालदेशे
23. हिरण्यश्रृंगा:		मागधदेशे
24. कारुण्वेया:	करुणिका:	मागधदेशे
25. धूम्राक्षा:		हिमवद्देशे
26. कपिला:		आर्यावर्तदेशे

प्रथमविभागान्तर्गतगालवानां भेदा:-

1. काणा:	कनवजा:	गौडदेशे
2.कुब्जा:	कुलका:	मागधदेशे
3.सारस्वता:		सरस्वतीतीरे
4.अंगजा:		अंगदेशे
5.वंगजा:		वंगदेशे
6.भृंगजा:	भृंगा:	भृंगदेशे
7.यावना:	योवन:	संगरदेशे
8.शैवजा:	शैवज:	मरुदेशे

9.पालीभद्रा:	पारीभद्र:	सिंकलदेशे
10.नैलवा:	नैलव:	कूर्मदेशे
11.वैतानला:		नेपालदेशे
12.जनिश्रवा:	जनीश्रव:	मत्स्यदेशे
13.भद्रका:	भद्रकार:	बौध्यपर्वतदेशे
14. सौभरा:		बौध्यपर्वतदेशे
15. कुथिश्रवा:	कुथिवश्रव:	हिमवद्देशे
16. बौध्यका:	बोधक:	बौध्यपर्वतदेशे
17. पांचालजा:		पांचालदेशे
18. उर्ध्वागजा:		काश्मीरदेशे
19. कुशेन्द्रवा:		कूर्मदेशे
20. पुष्करणीया:		मारवाड
21. जयत्रवारा:		मरुदेशे
22. उर्ध्वरतस:	जयंत्रव:	मरुदेशे
23. कथसा:	काथस:	गोदादक्षिणदेशे
24. पालाशनीया:	पलसी:	गोदादक्षिणदेशे

द्वितीयो विभाग:

वाजसनेय-याज्ञवल्क्य-कण्वादिपंचदश-शुक्लयाजुषानां वर्णनमीत्थमस्ति-

1. कण्वा:		कृष्णाद्रनदेशे
2. कठा:		गोदादक्षिणदेशे
3.पिंजुलकठा	पिंजुलकठ:	क्रौंचद्वीपे
4.जृम्भककठा:	जृम्भककठ:	श्वेतद्वीपे
5.औदलकठा:		शाकद्वीपे
6.सपिच्छलकठा:		शाकद्वीपे
7.मृद्गलकठा:		काश्मीरद्वीपे

8.श्रृंगलकठा:		सृजयदेशे
9.सौभरकठा:		सिंहलदेशे
10. मौरसकठा:		कुशद्वीपे
11. चंचुकठा:	चंचुलकठ:	यवनदेशे
12.योगकठा:		यवनदेशे
13. हसलककठा:		यवनदेशे
14. दौसलकठा:		सिंहलकठ:
15. घोषकठा:		क्रौंचद्विपे

अनेन प्राकरेण तृतीये विभागे तैत्तिराया: - औख्या - कांडिकेया: - आश्रयस्त-म्बी-बौधायनीया: - सत्याषाठी - हिरण्यदेशी- श्रौधेयी इत्यादय वर्णितास्सन्ति। चरव-ादि-द्वादशभेदानां वर्णनं चरका: - आह्वरका: - कठा: - प्राच्यकठा: - कपिष्ठलकठा: - चारायणीया: - वार्तलवेया: - श्वेता: - श्वेततरा: - औपमन्यवा: - पातंद्रनीया: - मैत्रायणीया: विद्यंते। तत्र मैत्रायणीयानां सप्तभेदा: निगदितास्सन्ति यथा - मानवा: दुन्दुभा: - ऐकेया: - वाराहा: - हारिद्रवेया: - शामा: शामायनीया: सन्ति।

सामान्यतया इत्थं ज्ञायते -

वेद: यजुर्वेद:

शुक्लयजुर्वेद: | कृष्णयजुर्वेद:

मायंदिनशाखा | कण्वशाखा | तैत्तिरीयशाखा | मैत्रायणीशाखा | कठशाखा | कपिष्ठलकठशाखा

माध्यंदिनीया शाखा

अस्मिन् पाठे यजु: संहिताया: परिचये लिखितमस्ति मध्ये दिवसे उपदिष्टत्वात् अस्या: वाजसनेयी संहिताया अपर नाम माध्यन्दिनसंहिता विद्यते। इयं शुक्लयाजुषानां कृतेऽतीव प्रसिद्धा प्रतिष्ठिता चास्ति।

काण्वशाखा

शुक्लयजुर्वेदस्य द्वितीया प्रसिद्धा प्रचलिताश्च शाखा काण्वशाखा विद्यते। अस्या: शाखाया: प्रवक्तारस्सन्ति महर्षिबौधायनस्य पुत्रा: कण्वमहोदया:। आदित्यपुराणानुसारेण इमे आचार्या: याज्ञवलक्यमहोदयास्य शिष्यास्तथा वृहस्पतिमहोदयस्य प्रशिष्या आसन्। वैदिकवाड्.मयस्येतिहासे प्राप्यते काण्वसंहिताया: प्राचीनसंबंध: उत्तरप्रदेशेनाअंगीकरणे न कापि विप्रतिपत्ति:।

तैत्तिरीयाशाखा-

वैशम्पायनमहोदयस्य शिष्येष्वेकः शिष्यः यास्कपैनि आसीत्। अस्य शिष्यः तित्तिरीमहोदया आसन्। तित्तिरी द्वारा प्रोक्तसंहितायाः अध्यवसायिनः तैत्तिरिया अभवन्। तैत्तिरीयासंहिता कृष्णयजुर्वेदस्यैका शाखा अस्ति।

कठशाखा-

कृष्णयजुर्वेदस्य तृतीया शाखा विद्यते कठिसंहिता। यजुर्वेदस्य सप्तविंशतिश्शा-खासु कठशाखाऽन्यतमाऽस्ति। काठाका जनाः मध्यप्रदेशीया इति ख्यातास्सन्ति। इयं शाखा कठमुनिना प्रवर्तिता।

कपिष्ठलकठशाखा-

चरणव्यूहसूत्रानुसारेण चकरशाखाभ्यन्तरे कठानां, प्राच्यकठानां, कपिष्ठलकठाना-चो-ल्लेखो प्राप्यते। अस्याः शाखायाः एकैव प्रतिः साऽप्यपूर्णा एवोलपब्धा भवति। अस्यां संहितायां काठकसंहितायां मध्ये भेदः दृश्यते।

यजु:संहितायां स्वरा

यजु:संहितायां प्रधानतया त्रयः स्वराः वर्णितास्सन्ति। एतेषां स्वराणां नामानि उदात्ता-नुदात्तस्वरितश्चेति कथितानि सन्ति। अक्षराणामुपरि निच्चैर्वा संकेतचिन्हानां माध्यमेन स्वाराणां प्रदर्शनं क्रियते। उदात्ताक्षरं चिन्हरहितं भवति अर्थात् तस्य कृते स्वरसंकेतस्य प्रयोगः न क्रियते। अनुदात्तवर्णानां कृते अक्षराणामधो भागे एका तिर्यक्रेखा दीयते। यथा “क” अक्षरमनुदात्तमस्ति तह्र्यस्य कृते “क” इत्यङ्.कनं क्रियते। स्वरितार्थं वर्णानाम-पुपरि लम्बायमानैका रेखा दीयते। यथा “हव्याम्यग्निम्” इत्यस्मिन्नस्थले स्वरितस्वरस्यांगनं “या” उपरि विद्यते।

सामान्यनियमो विद्यते प्रति शब्दोदात्तस्वरो भवति। शेषे सर्वे शब्दाः अनुदात्ताः भवन्ति। अनुदात्तोपरि अनुदात्तस्य संकेतस्य प्रयोगो भवति। उदात्तात् स्वतंत्रस्वरिताद्वा पूर्वाक्षरम् अनिवार्यरूपेणानुदात्तो भविष्यति। उदात्तान्तरमनुदात्तां स्वरितो भवति। यद्येका-दात्तानन्तरमनुदात्ताः सन्ति तर्हि उदात्तानन्तरे प्रथमे अनुदात्ते स्वरितं भविष्यति। तदन्नतरे आगतानामनुदात्तानामुपरि सङ्.केतचिन्हानि न भविष्यन्ति। सङ्.केतरहितानामनुदात्तानां संज्ञा एकश्रुति प्रचय वा भवति। यत्रोदात्ताक्षरं भविष्यति तत्पूर्वमनुदात्तमेव भविष्यति। अत्र केचन नियमाः प्रतिपादितास्सन्ति-

१ उदात्तस्वरसंबंधिनः नियमाः -

(क) सामान्यतया तत्पुरुशसमासेऽन्तिमं वर्णमुदात्तं भवति।

(ख) बहुब्रीहिसमासे पूर्वपदमुदात्तं भवति।

(ग) द्वंद्वसमासे उत्तरपदमुदात्तं भवति।

(घ) समासे एकैवशब्दस्यावर्तने प्रथमं पदमुदात्तं भवति।

(ड.) वाक्यस्य पदस्य वा प्रारंभे क्रिया स्यात् तर्हि उदात्तं भविष्यति।

(च) संबोधनान्तंर क्रियाया आगमने सति उदात्तो भवति।

(छ) प्रधानवाक्ये उपसर्ग उदात्तो भवति।

(ज) स्वतंत्रोपसर्गाभ्यां संयोगे उदात्तौ भवत:।

अनेन प्रकारेणात्रान्ये नियमा अपि सन्ति।

२. अनुदात्तस्वरसंबंधिन: नियमा:-

(क) युष्मद् अस्मद् इत्यनयो वैकल्पिकानि सर्वाणि रूपाणि त्वा, मा, ते, मे, वाम्, नौ, व: न:, अनुदात्तानि भवन्ति।

(ख) एते निपाता: सर्वदानुदात्तानि भवन्ति - इम्, सीम्, च, वा, उ, घ, चिद्, स्म, स्विद्, ह, हव, मल, समह इत्यादय:।

(ग) वाक्यस्यारम्भे संबोधनाभावेऽनुदात्तं भविष्यति।

(घ) वास्यस्य पदस्य वा प्रारंभे तिङ्.न्तानां क्रियापदानामभावेऽनुदात्तं भविष्यति।

अनेन प्रकारेण अन्येऽपि नियमास्सन्ति।

३. स्वरितस्वरा: -

(क) पराश्रितस्वरित:

(ख) स्वाश्रितस्वतंत्रो वा स्वरित:।

(ग) संधिजन्यस्वतंत्रस्वरित:।

स्वरप्रकारा:!!

उदात्तस्वर: अनुदात्तस्वर: स्वरितस्वर: प्रचयस्वर:

स्वतंत्रस्वरित: आश्रितस्वरित:

नित्य: (जात्य:) संधिज: पादृत्तम् तैरोव्यंजनम् तैरोविराम: ताथाभाव्य:

प्रश्लिष्ट: अभिनिहित: क्षैप्र:

वैदिकदेवताविचार:

अत्रास्मिन् प्रकरणे वेदेषु वर्णितानां देवतानां विचार: क्रियते। ऋग्वेदस्य भागद्वयमस्ति

कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डंच। अनुष्ठानात्मको विभाग: कर्मकाण्डविभाग: दार्शनिको विभाग: ज्ञानकाण्डविभागश्च वर्तेते। वेदस्य कर्मकाण्डविभाग: दीर्घकाय: ज्ञानकाण्डविभाग लघुकायश्च विद्येते। वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता: इत्यत्र संपुष्टमस्ति वेदानां मुख्यप्रयोजनं यज्ञास्सन्ति। याग: किम् इत्यत्र लक्षणं प्रतिपाद्यते देवतोदेशेन द्रव्यत्यागो याग:। अर्थात् कस्यापि देवस्य कृते तत्संबंधी द्रव्यस्य त्याग: याग इति समुचितमस्ति। जना: वदन्ति द्रव्य त्यागो याग:। तहर्यत्त प्रतीयते केवलं द्रव्यस्यत्याग: याग: नास्ति। देवतोदेश्यपूर्वकं तत्संबंधी द्रव्यस्य त्याग: याग: भवितुं शक्यते। अत्र प्रश्नमुत्तिष्ठति किमर्थं देवतोदेश्य:। अस्मिन् प्रसंगे यास्केन कस्यापि ब्राह्मणस्य वचनम् (निरु 8/22) उद्धतमस्ति 'यस्य देवतायै हर्विगृहितं स्यात् तां मनसाध्यायेद् वषट्करिष्यन्। अर्थात् द्रव्यस्य हवनकरणात् पूर्वं यस्य देवस्य कृतेराहुतिं दीयते तस्य ध्यानमावश्यकमस्ति। यतोहि यागे देवताया: प्राधान्यमस्ति।

विदुषो वदन्ति ऋग्वेदस्यादिमे काले देवतानां सत्ता आसीद्। यस्य संज्ञा बहुदेववाद: (पॉलीथिज्म) कुर्वन्ति ज्ञानिन:। बहुदेववादानन्तरं बहुदेवतानामाधिपतिरूपेण प्रधानदेवस्य विचारा: कृतवन्त: आचार्या:। बहूनां देवतानां सत्ता एकस्मिन् एव देवे विराजमानास्तीति विचार्य एकेश्वरवादस्य अवधारणा जाता। अवान्तरकाले सर्वेश्वरवादस्य कल्पनाऽभ-वत्। सर्वेश्वरवादस्य (पैनमीज्म) वर्णनं पुरुषसूक्तस्य दशममण्डलस्य नवतितमे सूक्ते प्राप्यते।

वैदिकधर्मस्य वैशिष्टयं विद्यते यस्य देवस्य स्तुति: क्रियते तस्य कृते सर्वाधिक-व्यापकं जगत: स्रष्टारं लोकोपकारणं च मन्यते। यथा वरुणस्य स्तुति काले वरुण एव श्रेष्ठ:। इन्द्रस्य स्तुति काले इन्द्र एव सर्वश्रेष्ठ इति प्रतिपादितमस्ति। वैदिककालादद्या-वधिपर्यन्तं वैदिकदेवता: भारतीयानां जनानां हृदि येन केन प्रकारेण विराजामानास्सन्ति। पशुपक्षीत्यादय: वनस्पत्यादश्च संज्ञा अपि देवता मध्ये आगच्छति।

देवानां संख्या विचार

देवानां संख्या विषये श्रुतिस्मृतिं वीक्ष्य गणना कर्तुं शक्यते। यास्काचार्यनुसारेण त्रय: लोकास्सन्ति। प्रतिलोकेष्वेकैकस्य देवस्याधिपतित्वं वर्तते। निरुक्ते लोकास्सन्ति। विलिख्यते। पृथिव्यामग्ने:, अंतरिक्षे इन्द्रस्य अथवा वायो:, आकाशे सूर्यस्याधिपत्यमंच-स्ति। अर्थात् पृथिव्यामग्ने: अंतरिक्षलोकस्य देवता इन्द्र:, आकाशलोकस्य देवता सूर्यश्च वर्तन्ते। ऋग्वेदे (1.139.11) त्रयस्त्रिंशत्देवानामुल्लेखो प्राप्यते। अत्र विभागमपि प्राप्यते - पृथ्वीलोके एकादशदेवता:, अंतरिक्षलोके एकादशदेवता:, आकाशे एकादशदेवताश्च सन्ति। अन्यस्मिन् मन्त्रेऽपि (8.18.1) त्रयस्त्रिंशदेवता: वर्णितास्सन्ति। शतपथब्राह्मण-स्यानुसारेण अष्टौ वसव:, एकादशरुद्रा:, द्वादशादित्या:, इन्द्र: प्रजापतिश्च देवतास्सन्ति।

ऐतरेयब्राह्मणस्यानुसारेणेयं संख्या द्विगुणा विद्यते। तत्र लिखितमस्ति त्रयस्त्रिंशत् सोमपा: देवता: त्रयस्त्रिंशदसोपमा देवता: वर्णिता: सन्ति। ऋग्वेदस्यैकेनो-ल्लेखेनानुसारेण देवतानां संख्या त्रिनवत्युत्तरत्रयास्त्रिंशत्शतं विद्यते। एतादृशस्योल्लेख: शतपथब्राह्मणे (11.6.3.4) शांखायनश्रौतसूत्रेऽपि प्राप्यते।

२.३ अथर्ववेदस्य

संहिताष्वर्थर्वसंहिताया: क्रम: चतुर्थोऽस्ति। अस्य वेदस्याचार्य: सुमन्तु: विद्यते। आदौ अथर्वशब्दस्योपरि चिन्तने निरुक्तस्यानुसारेण "थर्व" धातो: अथर्वस्य रचना क्रियते। थर्व शब्दस्यार्थ: गति: चेष्टा व विद्यते। अनेन प्रकारेण अथर्वन् शब्दस्यार्थ: न गति:। अर्थात् गतिरहित: चेष्टारहितो वा। अर्थात् यस्मिन् वेदे चित्तवृत्तीनां निरोधस्योपदेश: प्राप्यते तस्य नाम अथर्ववेदो भवति। गोपथब्राह्मणस्यानुसारेण अथ/अर्वाक् इति अथर्वन्। स्वकीयमात्मानं स्वान्त:करणे दर्शनम् अथर्वसंहिता विद्यते। अथर्ववेदे एतादृशान्यनेकानि सूक्तानि प्राप्यन्ते यस्मिन् आत्मविद्याया: प्रभावो दृश्यते यथा - आत्मविद्या (4.2), आत्मा (5.9), ब्रह्मविद्या (4.1) इत्यादय:।

अथर्ववेदस्य परिचय

अथर्ववेदे प्रायश अभिचारात्मका: उपचारात्मकश्च मन्त्रा: संकलितास्सन्ति। मारणमोहनोच्चाटनमन्त्रैश्च सह मन्त्रतन्त्रौषधीनां च प्रतिपादनमन्त्रा: अप्यत्रवर्णितास्सन्ति। एहिकामुष्मिकयो: फलप्रदाताऽस्त्ययं वेद:। अस्य वेदस्य रचना यज्ञेषूत्पद्यमानानां विघ्नानां निराकरणार्थमस्ति। रचना दृष्ट्या तु ऋग्वेद इवास्त्ययं वेद:। परंच प्रतिपाद्यदृष्ट्या उभयोर्मध्ये प्रभूतवैभिन्यमस्ति। अस्य वेदस्य शाखाद्वयमेवोपलभ्यते, शौनक: पैप्लादश्च। उभयोगर्मध्ये शौनकशाखा एव प्रसिद्धा।

अथर्वऋषिणा दृष्टत्वादस्य वेदस्य नाम अथर्ववेद: इत्युच्यते। अस्मिन् वेदे विंशतिकाण्डानि, एकत्रिंशदधिकसप्तशतं सूक्तानि, सप्ताशीत्यधिकैकोनत्रिंशत्शतं मन्त्राश्च सन्ति। मन्त्रेष्वेषु द्वादशशतं मन्त्रा ऋग्वेदसंहितायामपि दृश्यन्ते। विंशतितमेकाण्डे त्रय: पंचाशदधिकैकशतं सूक्तानि सन्ति, तेषु द्वादशसूक्तान्यतिरिच्यावशिष्टानि सूक्तानि ऋग्वेदस्य दशममण्डले समुपलभ्यते।

सायणमहोदयात् पूर्वं कस्याप्याचार्यस्य अर्थववेदोपरिभाष्यं न प्राप्यते। संपूर्णाथर्वसहितायामुपरि सायणेन स्वकीयं भाष्यं लिखितम् किंच प्रकाशितग्रंथेषु द्वादशकाण्डानाम् एव भाष्यमुपलब्धमस्ति। अनेन प्रकारेणास्याथर्ववेदस्य सायणभाष्यमपूर्णमस्ति।

अथर्ववेदस्य प्रतिपाद्यविषया

अथर्ववेदस्यापरनाम अथर्वागिंरसवेद अस्त्येवं प्रो. विन्टरनित्समहोदया: प्रो.

ब्लूफिल्डमहोदयाश्चापि कथनमस्ति। अवेस्तायां "अथ्रवन्" इति शब्दः प्राप्यते। अयं अथर्वन्शब्दः 'अथ्रवन्' इत्यस्य शब्दस्य प्रतिनिधित्वंकरोति। 'अथ्रवन' शब्दस्यार्थः पुरोहित अस्ति। अयं पुरोहित अग्निपूजक आसीत् अथर्ववेदेऽपि अग्निपूजनं यज्ञादीनां सम्पादनं चाथर्वेन भवतीति प्राप्यते। अवेस्ताया अथ्रवन् पोरोहित्य इव सह चमत्कारिकं कार्यं कुर्वन् आसीत्। आंगिरसः प्रागैतिहासिककालस्य पुरोहिता आसन्। अथर्वन् आंगिरसयोर्मध्ये भेदः अस्ति यत् अथर्वन्मंत्रेषु सुखाशान्त्यादिकृत्यानां तथा च रोगादीनां निवारणार्थकाः मन्त्रास्सन्ति। आंगिरसमन्त्रेषु कृत्याप्रयोगः, अभिचारादीनां कर्म शत्रुनाशन्-ादीनांच मन्त्राः संकलितास्सन्ति।

काण्डानुसारेणाथर्ववेदस्य प्रतिपाद्यविषयाणां विवेचनमीत्थं प्राप्यते - प्रथमेकाण्डे विविधानां रोगानां निवृत्तिः, पापमोचनम्, रक्षोनाशनम्, शर्मप्राप्ति इत्यादयो विषयाः विवेचितास्सन्ति। द्वितीये काण्डे रोगाणां नाशनम्, कृमीत्यादिनाशनम्, दीर्घायुष्यप्राप्तिश्च वर्णितानि सन्ति। तृतीये काण्डे शत्रुसेनासम्मोहनम्, राज्ञस्य निर्वाचनम्, शालानिर्माणाविधानाम्, कृषिपशुपालनादिविषयाः विवेचितास्सन्ति। चतुर्थे काण्डे ब्रह्मविद्या, विषनाशम्, राज्याभिषेकः, वृष्टिः, पापमोचनं ब्रह्मोदनस्य च वर्णनं विवृतम्। पंचमे काण्डे ब्रह्मविद्या, कृत्यापरिहारादिविषयाः प्रतिपादितास्सन्ति। षष्ठे काण्डे दुःश्वप्ननाशम्, अन्नसमृद्धिसम्बद्धविषयाः वर्णितास्सन्ति। सप्तमे काण्डे आत्मावर्णनमस्ति। अष्टमे काण्डे प्रतिसरमणिः, विराट्ब्रह्मणः वर्णनम्। नवमे काण्डे मधुविद्या, पंचैदन अजः, अतिथिसत्कार, गोः महत्त्वम्, यक्ष्मानाशनादि विषयाश्च वर्णितास्सन्ति। दशमे काण्डे कृत्या निवारणम्, ब्रह्मविद्यायाः वर्णनम्, वरणमणेः वर्णनम्, सर्पविषनाशम्, ज्येष्ठब्रह्मणः, महत्त्वंच वर्णितमस्ति। एकादशे काण्डे ब्रह्मोदनम्, रुद्रसूक्तं ब्रह्मचर्यसूक्तंच विषयास्सन्ति। द्वादशे काण्डे पृथिवीसूक्तस्य भूमेश्च महत्त्वं प्रतिपादितमस्ति। त्रयोदशे काण्डे आध्यात्मकवर्णनमस्ति। चतुर्दशे काण्डे विवाहसंस्कारो वर्णितमस्ति। पंचदशे काण्डे व्रात्य-ब्राह्मणानां वर्णनमस्ति। षोडशे काण्डे दुःखमोचनस्य विषयो विद्यते, सप्तदशे काण्डे अभ्युदयाय प्रार्थना सम्मोहनश्च प्राप्येते। अष्टादशे काण्डे पितृमेधस्य विषयो वर्णितः। एकोनविंशतितमे काण्डे यज्ञादयः, नक्षत्राणां नामानि, विविधविषयाः, मणयः, छन्दसां नामानि, राष्ट्रस्य वर्णनम्, हिरण्यधारणादि सुरक्षाविषयाः रात्रिः, कामः कालयोश्च महत्त्वम्, दीर्घायुष्यम्, कुन्तापसूक्ते परीक्षितस्य राज्यशासनादीनांच वर्णनमस्ति।

अथर्ववेदे संकलनदृष्ट्या वैशिष्ट्यमस्ति। अथर्ववेदं चतुर्षु भागेषु विभाज्यते।

(क) प्रथमकाण्डतः सप्तमकाण्डं यावत् प्रतिसूक्तं मन्त्राणां संख्या विषये विशिष्टं ध्यानमस्ति। यथा - प्रथमकाण्डस्य प्रत्येकस्मिन् सूक्ते प्रायशः चत्वारो मन्त्रास्सन्ति। द्वितीये कण्डे प्रायशः पंचमंत्राः तृतीये काण्डे षट्मन्त्राः, चतुर्थे काण्डे सप्तमन्त्राः

पंचमे काण्डे चाष्टौ मन्त्रास्सन्ति। अनेन ज्ञायते प्राथमकाण्डतः पंचमं यावत् प्रतिकाण्डं सूक्तानामभ्यन्तरे मन्त्राणां संख्या वृद्धियुतास्सन्ति। षष्ठे काण्डे त्रयः मन्त्रास्सन्ति। सप्तमे काण्डे एको द्वे वा मन्त्रौ स्तः। प्रथमतः षष्ठकाण्डपर्यन्तं प्रत्येकस्मिन् काण्डे मन्त्रसंख्यायाः वृद्धिर्भवति। यथा प्रथमे काण्डे त्रिपंचाशदुत्तरैकशतम् (153), द्वितीये काण्डे (206) षडोत्तरद्विशतम् तृतीये काण्डे त्रिंशदुत्तरशतद्वयं (230), चतुर्थेकाण्डे चतुर्विंशत्युत्तरत्रिशतम् (324), पंचमे काण्डे षट्सप्तत्युत्तरत्रिशतम् (376) षष्ठे काण्डे चतुःपंचाशदुत्तरचतुःशतंच (454) मन्त्रास्सन्ति।

(ख) अष्टमकाण्डतः द्वादशकाण्डं यावत् सर्वाणि सूक्तानि बहुसंख्यकमंत्रयुतानि सन्ति परंच विषयाः भिन्नाः-भिन्नाः सन्ति।

(ग) त्रयोदशकाण्डत अष्टादशं यावत् बहुसंख्यकमन्त्रयुतानि सूक्तानि सन्ति। परंचेतेषां विषयाः एकैव। यथा त्रयोदशे काण्डे आध्यायत्मविषयाः, चतुर्दशे काण्डे विवाहविषयाः, अष्टादशे काण्डे च पितृमेधस्य वर्णनमस्ति।

(घ) एकोनविंशतिर्काण्डतः विंशं यावत् प्रक्षिप्तज्ञानस्य वर्णनमस्ति। पंचपटलिकायां शौनकीयचतुराध्यायिकायांच एवमेव प्राप्येते। अथर्ववेदः अष्टादशकाण्डात्मकोऽस्ति। कौशिकगृह्यसूत्रे वैतानश्रौतसूत्रे च प्रतीकात्मकरूपेण अष्टादशात्मककाण्डं यावदेव मन्त्राः प्राप्यन्ते।

अस्मिन् विषये मतवैभिन्यं दृश्यते। केचन आचार्याः मौलिकरूपेणाथर्ववेदः त्रयोदशकाण्डात्मकः, केचन अष्टादशकाण्डात्मकः, केचन एकोनविंशकाण्डात्मकः केचन च विंशकाण्डात्मक मन्यन्ते। अथर्ववेदस्य विंशकाण्डस्य सर्वे मन्त्रा ऋग्वेदस्य इनद्रविषयकात् नीयन्ते।

प्रो. मैकडानलमहोदयस्य मतमस्ति मूलरूपेणाथर्ववेदे त्रयोदशकाण्डानि आसन्। विषयविवेचनदृष्ट्या रचनाशैल्या च एवं वक्तुं शक्यते। त्रयोदशकाण्डस्यानन्तरं प्राप्ते विषये एकरूपता क्रमबद्धता च दृश्यते। यथा-चतुर्दशे काण्डे विवाहसंस्कारः पंचदशे काण्डे व्रात्यवर्णनम्, षोडशसप्तदशयोश्च काण्डयोः सम्मोहनमन्त्राः, अष्टादशे काण्डे अन्त्येष्टिवर्णनंच वर्णितमस्ति। पंचदशषोडशकाण्डयोः व्याख्यानं ब्राह्मणग्रंथानामिव गद्यशैल्यां प्राप्येते। एकोनविंशतितमे काण्डे परिशिष्टतुल्यांशाः विद्यमानस्सन्ति। विंशतितमे काण्डे सर्वाणि सूक्तानि इन्द्रस्तुतिविधायकानि सन्ति। ऋग्वेदात् संगृहीतास्सन्त्येते मन्त्राः। अथर्ववेदपरम्परायाः विरुद्धमत्स्यन्तिमेऽध्याये सोमयागस्य वर्णनम्। एवं प्रतीयते अथर्ववेदः चतुर्थो वेदः भवेदित्यस्य प्रयासः कृतः।

अथर्ववेदस्य महत्त्वम्-

अथर्वसंहितातिमहत्वपूर्णा संहिताऽस्ति। मुख्यानि तत्वान्यधोलिखितानि सन्ति-

1. अथर्ववेद: वैदिकदर्शनस्य पुष्टं प्रामाणिकंच स्त्रोतमस्ति। आरण्यकग्रंथेषुनिषद्ग्रं-थेषु च दार्शनिकचिन्तनानि विचाराश्चाथर्ववेदस्य विकसितं स्वरूपमस्ति।

2. वैदिकसभ्यतासंस्कृतेश्च ज्ञानायाथर्ववेद: चतुर्षु वेदेषु सर्वाधिकोपयोग्यस्ति। वेदकालिकीसभ्यता-संस्कृतेश्च विशदं वर्णनं यावदथर्ववेदे विद्यते तावदन्येषु वेदेषु न प्राप्यते।

3. अथर्ववेद: सामाजिकराजनीतिकस्थितेश्च वर्णनं सर्वोत्तमं प्रतिपादयति।

4. अथर्ववेद: विश्वकोष अस्ति। अस्मिन् वेदकालिकीसभ्यतासंस्कृते: ज्ञानस्य विज्ञानस्य च संपूर्णं संग्रमस्ति।

5. अथर्ववेदे तस्मिन् समये प्रचलितानां प्रथानाम्, मान्यतानाम्, कतिपयान्धविश्-वासानाम्, रूढीनाम्, कृत्यादिप्रयोगाणाम्, अभिचारादिकर्मणाम्, सम्मोहनादीनाम्, विविधानां मणीनाम्, 'जादू-टोना' इत्याख्यानाम्, अरिष्टनिवृत्तीनाम्, पापमोचनादीनाम्, शकुनविचाराणाम्, विविधौषधीनांच विषया: विशद्रूपेण वर्णितास्सन्ति।

6. अथर्ववेदे कतिपयानां विरोधीगुणानां समन्वयोऽपि विद्यते। अथर्ववेद: प्रथमदृष्ट्या ब्रह्मवेद: द्वितीय दृष्ट्या क्षत्रवेदश्चास्ति। अयं प्रथम: दार्शनिकविचारप्रधानवेद: द्वितीय: द्विजेतराणांच वेदोऽस्ति। अस्मिन् प्रथम आध्यात्मिकीयविषयानां चिन्तनम् द्वितीय: कृत्यादीनां प्रयोगाश्च प्राप्यन्ते।

7. अथर्ववेद: सामान्यजनस्य वेद अस्तीति वक्तुं शक्यते। अस्मिन् ब्राह्मणदि सर्वेषां वर्णानां वर्णनं समानरूपेण दृश्यते।

8. एका प्रसिद्धा उक्ति विद्यते कमपि साहित्यं तस्य समाजस्य दर्पणं भवति। अस्य सर्वोत्तममुदाहरणमथर्वसंहिता विद्यते।

9. एहिकामुष्मिकयो: दृष्ट्योपादेयोऽस्त्ययं वेद:। सायणस्याथर्वभाष्यभूमिकायां वचनमस्ति एहिकामुष्मिकयो: फलप्रदाता विद्यतेऽथर्ववेद:। अन्येषां त्रयाणां वेदानां फलं पारलौकिकं फलमस्तीति।

10. आचार्या: जयंतभट्टमहोदया: न्यायमंजर्याम् अथर्ववेदं प्रथमं स्थानं ददन् वदन्ति चतुर्षु वेदेषु सर्वोत्त्कृष्टमस्त्ययं वेद:। अथर्ववेद: सर्वकार्यसाधक: सार्वजनीनश्चास्ति।

11. यज्ञस्य पक्षद्वयमस्ति वाचिकं मानसिकंच। अन्येषु त्रिषु वेदेषु यज्ञस्य वाचिको पक्ष: प्राप्यते। अथर्ववेद: मानसिकपक्षस्य पूर्ति करोति। तदा एव यज्ञ: पूर्णं भवति। अथर्ववेदीयस्य ऋत्विज: नाम ब्रह्मा अस्ति। स: यज्ञेषु विघ्नानां विनाशनार्थं मानसिकं जपं करोति।

12. "शांतिकपौष्टिक" इत्याख्ययो: सम्पादनं केवलमनेन वेदेन क्रियते।

13. राष्ट्ररक्षणार्थं बलिदानादिकी भावनाया: सुदृढं प्रतिपादनं सर्वप्रथमम् अस्य वेदस्य पृथ्वीसूक्तेनारभत्।

अथर्ववेदस्य विविधानि नामानि ज्ञायन्ते। अथर्ववेद: अथर्वाऋषे: कारणेन अथर्ववदोऽभवत्। गोपथब्राह्मणे आंगिरसऋषि अस्ति मुख्य अत: अयं वेद: आंगिरसवेद: कथ्यते। अथर्ववेदस्य प्राच्यनाम अथर्वांगिरसो वेद अस्ति। अथर्ववेदस्य नाम ब्रह्मवेद अप्यस्ति। भृंगिरोवेदोऽप्यथर्ववेद अस्ति। शतपथब्राह्मणे अथर्ववेदस्य क्षत्रवेद: इत्युपाध्यस्ति। अनेन प्रकारेण भैषज्यवेद:, छंदोवेद:, महीवेदश्चास्य नामानि सन्ति।

अथर्ववेदस्य शाखा-

अथर्वसंहितायाश्शाखा:

१ पैप्पलाद:(पैप्पलादशाखा पिप्लादऋषि:) २ तौद: ३ मौद: ४ शौनकीय: (शानकशाखा शौनकऋषि:) ५ जाजल: ६ जलद: ७ ब्रह्मवद: ८ देवदर्श: ९ चरणवेध:

महाभाष्ये नवधाऽथर्वणो वेद: इत्यनेन अथर्ववेदे नवशाखा: वर्णितास्सन्ति। प्रपंचहृदये, चरणव्यूहसूत्रे सायणस्याथर्ववेदभाष्यभूमिकायांच नवशाखा उल्लिखितस्सन्ति।

पैप्पलाद-तौद-मौद-शौनकीय-जाजल-जलद-ब्रह्मवद-देवदर्श-चरणवेधादयस्सन्ति शाखा:। आथर्वणपरिशिष्टे "तौद" इत्यस्थले "स्तौद" इत्यक्तिमस्ति। सम्प्रति द्वे शाखे एव स्त:-शौनकीयशाखा पैप्लादशाखा च।

शौनकीयशाखा

वत्रमाने अथर्ववेदसंहिताया: शौनकीया शाखा एव अस्ति। अस्मिन् विंशतिकर्ण्डानि त्रिंशदुत्तरसप्तशतं सूक्तानि सप्ताशीत्युत्तरेकोनषष्टिश्शतं मन्त्रा: सन्ति। अस्मिन् बृहदात्मकानि त्रीणि काण्डानि सन्ति। विंशतितमे काण्डे अष्टौपंचाशदुत्तरनवशतं मन्त्रास्सन्ति। षष्ठे काण्डे चतु:पंचाशदुत्तरचतु:शतं मन्त्रास्सन्ति। एकोनविंशतितमे काण्डे त्रिपंचाशदुत्तरचतुश्शतं मन्त्रा: सन्ति। सर्वेष्येषु लघुकाण्डं सप्तदशमं काण्डमस्ति। अस्मिन् त्रिंशद् मंत्रा एव सन्ति। अथर्ववेदेऽपि यजुर्वेदस्य इव गद्यांशो विद्यते। पंचाशदधिकानि सूक्तानि गद्ये प्राप्यते। संपूर्णं पंचदशमं षोडशं च काण्डं गद्यमयात्मकमस्ति।

पैप्पलादशाखा

अस्या: शाखाया: संहिता पैप्पलादसंहिता विद्यते। प्रो. ब्लूमफिल्डमहोदया (1901) एकोत्तरैकोनविंशतितमे ईस्वीये वर्षे आंगलनुवादेन सह प्रकाशनमकारयन्। अनन्तरं डा. रघुवीरमहोदया अस्यैकं संस्करणं प्रकाशितं कृतवान्। पैप्पलादशाखा अपूर्णैव प्राप्ता। महाभाष्ये पतंजलिना अथर्ववेदस्य प्रथमो मन्त्र: शं नो देवी इति गदितमस्ति। शौनकीयां

शाखायाम् अयं मन्त्रः प्रथमकाण्डस्य षष्ठसूक्तस्य प्रथमो मंत्र अस्ति। पैप्पलादसंहितायाम् अथर्ववेदस्यायं प्रथमो मन्त्र अस्ति। अनेन ज्ञायते पतंजलिकालादेव पैप्पलादसंहितायाः प्रचलनमासीत्।

वेदत्रयीवेदचतुष्टयीविचारश्च-

पाश्चात्त्यविदुषां मतानुसारेण त्रयः एव वेदा आसन्। अथर्ववेदस्य निर्माणम् अनन्तरं जातम्। कालान्तरे चतुर्थे वेदेऽयं सम्मिलितः जातः। तेषां विशिष्टमाधारमासीत् ऋग्वेदे अथर्ववेदस्योल्लेखस्याभावः। परंच ऋग्वेदस्य परीक्षणे एवं ज्ञायते अयमाधारो अपुष्टः अस्ति। संक्षेपतयेमानि कारिणान्यधोल्लिखितानि सन्ति-

(क) पूर्वमीमांसायाः विवेचनम्-

वेदत्रयी चतुष्टयी वा इत्यस्मिन् विषयोपरि पूर्वमीमांसायां स्पष्टोल्लेखो वर्तते, त्रयी शब्दस्याधारः ग्रंथात्मको नास्ति विषयको विद्यते। पद्यात्मिका रचना ऋक्, गीत्यात्मिका रचना साम गद्यात्मिका रचना यजुश्च भवति।

(ख) अथर्वशब्दस्योल्लेख ऋग्वेदसंहितायाम्-

ऋग्वेदसंहितायाम् अथर्वा शब्दस्य पंचदशावृतिरस्ति। अस्मिन्नथर्वा, अथर्वाणः अथर्वभ्यः इत्यादिशब्दानां प्रयोगाः विद्यन्ते। अनेन ज्ञायते ऋग्वेदे केवलमथर्वा ऋषि नह्यपितु तस्य वंशजानां वर्णनम् अथर्वाण इत्यादि शब्दैरुल्लिखितोऽस्ति। यज्ञैरथर्वा प्रथमः प्रथस्तते (ऋग्वेदः 1.83.5) अथर्ववदग्निं मन्थन्ति वेधसः (ऋग्वेदः 6.15.7) त्वामग्ने पुष्करादधि अथर्वा निरमन्थत (ऋग्वेदः 6.16.13) इत्याभिः ऋग्भिरेवं प्रतीयते अथर्वा यज्ञाविद्यायाः प्रवर्तकः, अग्नेः प्रथमाविष्कारकः, विद्युतादीनामाविष्कारकश्चासन्।

(ग) ऋग्वेदे अथर्वऋषयः -

ऋग्वेदे अथर्ववेदीभ्यां भग्वंगिराऋषिभ्यां सह सप्तपंचाशत् ऋषयः मंत्रद्रष्टारस्सन्ति। एवमनुमीयते ऋःवेद एव अथर्ववेदस्याधर्मण अस्ति।

(घ) यज्ञे ब्रह्मणः महत्त्वम्-

चतुर्षु ऋत्विक्षु ब्रह्मा अथर्ववेदस्य स्थानं प्रतिष्ठितं करोति। चतुर्षु वेदेष्वेवं वर्णनं नास्ति यत् ब्रह्मण अभावे यज्ञः सम्भवति। ऋग्वेदास्याधारः यज्ञ एव। वेधसः कृते अनिवार्यमस्ति अथर्ववेदस्य ज्ञानम्। अनेन प्रकारेण यज्ञः ब्रह्मा च अनुस्युतोऽस्ति। यत्र ब्रह्मा विद्यते तत्र अथर्ववेदोऽपि अस्ति।

(ङ.) ऋग्यजुर्वेदयोः अथर्ववेदस्योल्लेखः-

ऋग्यजुर्वेदयोः चतुर्णां वेदानामुल्लेखयन् अथर्ववेदाय 'छन्दांसि' इति शब्दः प्रयुक्तः।

(च) ब्राह्मणग्रंथेषूपनिषद्ग्रंथेषु च अथर्ववेदस्योल्लेखः-

गोपथब्राह्मणे, छान्दोग्यब्राह्मणे, बृहदारण्यके, मुण्डके, माण्डुक्ये च ग्रंथेषु स्पष्टरूपेण चतुर्णां वेदानामुल्लेखो विद्यते।

(छ) अथर्ववेदस्योल्लेखाभावस्य कारणम्-

यज्ञस्य ऋक्यजुस्सामवेदैः सह प्रत्यक्षसंबंधोऽस्ति। होता-उद्गाता-अध्वर्युगणैः यागादिकं सम्पाद्यते। अथर्ववेदस्य मुख्यविषयः यज्ञः नास्त्येदर्थमत्रोल्लेखाभावः।

अथर्ववेदसंहितायाः रचनाकालः

अथर्ववेदसंहितायाः कालनिर्धारणं सामान्यन्नास्ति। विषयेऽस्मिन् मतैक्यं न दृश्यते। अस्मिन् विषये द्विधा विचाराः विद्यन्ते भारतीयपरंपरागतविचारधारा पाश्चात्यविदुषां विचाराश्च।

(क) भारतीयविचारधारा-

अस्मिन् विषये व्यक्तमस्त्यग्नि-वायु-आदित्य-आंगिरसेभ्यः क्रमशः वेदानामाविर्भावः। सृष्टिप्रारभत् अद्यावधिपर्यन्तं तेनैव प्रकारेण गुरुशिष्यपरंपरारीत्या प्रवहमानाः भवन्ति वेदाः। भारतस्य परंपरावादिनामाचार्याणामेवं मतं विद्यते।

(ख) पाश्चात्त्यविचारधारा-

पाश्चात्त्याः, कतिपयाः भारतीयाः विद्वासश्च पूर्वोक्तस्य मतस्य समर्थकाः न सन्ति। ते वेदानां काल एतिह्यानां भौगोलिकानां भाषावैज्ञानिकीतथ्यानामाधारेण च ऋग्वेदस्यानन्तरीया रचना अथर्ववेदस्येति मन्यते।

(ग) अथर्ववेदस्य कालनिर्धारणे काठिन्यम्-

अथर्ववेदस्य कालनिर्धारणे काठिन्यमस्ति। अथर्ववेदस्य मूलांशे एतिह्यतत्वानामभावो विद्यते। अथर्ववेदे एतिह्यतत्त्वरूपेण कुन्तापसूक्तं प्राप्नोति। कुंतापसूक्तं खिलसूक्तं मन्यते। अस्याभिप्रायः मूलरूपेणेदं सूक्तमथर्ववेदस्य नास्ति। अनन्तरे काले संयुक्तमस्ति। कुन्तापसूक्ते प्रतीपः प्रतिसुत्वनश्च वर्णनं प्राप्यते। प्रो. रैप्सनमहोदयस्य मतमस्ति प्रतिसुत्वनः परीक्षितस्य पौत्र आसीत् प्रतीपः प्रपौत्रश्च। परीक्षितः अर्जुनस्य पौत्र अभिमन्योः पुत्रश्च आसीत्। अत्रार्जुनस्य पंचपुरुषान् वर्ण्यन्ते- अर्जुनःअभिमन्युःपरीक्षितःप्रतिसुत्वनःप्रतीपः। महाभारतस्यानुसारेण वनगमनकाले युधिष्ठिरः परीक्षितस्य राज्याभिषेकः कृतवान्। पार्जिटर-रैप्सन-मजुमदारेत्यादयश्च वदन्ति महाभारतस्य

कालः सहस्त्रवर्षाणि ईसापूर्वमासीत्। पुराणानामाधारोपरि प्रो लुईमहोदयानां कथनमस्ति महाभारतस्य कालः पंचदशशतं वर्षाणि पूर्वं मन्यते।

(घ) कल्पसूत्राणामुल्लेखः - अथर्ववेद कल्पसूत्राणामुल्लेखः षड्स्थानेषु प्राप्यते। अनेन प्रकारेणाथर्ववेदस्य रचनाकालः (1400) चतुर्दशशतं ई.पू. मन्यते कतिपयैः आचार्यैः।

अथर्वा ऋषिः वैज्ञानिको दार्शनिकश्च-

वैदिकवाड्.मये अथर्वा ऋषेरत्यधिकं महत्त्वमस्ति। ऋक्यजुस्सामसंहिताष्वस्य ऋषेः गुणगानमस्ति। अस्य प्रमुखानि कारणान्यधोलिखितानि सन्ति।

(क) सर्वप्रथममग्नेराविष्कारमनेन ऋषिणा जातम्। मन्त्रैर्ज्ञायते अरणिमन्थनद्वारा अग्न्युत्पादनं जलमन्थनेन विद्युतादीनामाविष्कारंचानेन अथर्वा महोदयेन कृतम्।

(ख) उत्खननविधिना पुरीष्याग्नेः अर्थात् 'प्राकृतिकगैस' (ध्ग ीह् र्नैूर्लीत) इत्यस्याविष्कारः कृतः।

(ग) यज्ञकार्येषु अग्नेः प्रयोगः सर्वप्रथममथर्वणा एव सम्पादितः।

(घ) अथर्वा ऋषिः वैदिककर्मकाण्ड-यज्ञीयविधि-वैदिकतत्त्वमीमांसेत्यादीनां प्रचारकाः आसन्। आध्यात्मचिन्तनं वर्णनंच तस्य कृते मुख्य आसीत्।

(ड) अथर्वा ऋषेः चिन्तनमतिविशदमासीत्। कर्मकाण्डं यावदेव तस्य चिन्तनं नासीत्। अध्यात्मिकानाम्, सामाजिकानाम्, राजनीतिकानाम्, आर्थिकानाम, धार्मिकानाम्, दार्शनिकानाम्, आयुर्वेदिकादीनांच विषयानामुपरि सूक्ष्मतया विवेचनमथर्वा ऋषेरासीत्।

अथर्ववेदस्य महत्त्वपूर्णानि सूक्तानि-

अथर्ववेदेऽत्यधिकानि महत्वपूर्णानि सूक्तानि प्राप्यन्ते। अत्र कतिपयानां नामामात्रेणाअंकनमत्र क्रियते।

(क) पृथ्वीसूक्तम् - अथर्ववेदस्य पृथ्वीसूक्तमतीवमहत्त्वपूर्णमस्ति। विश्वस्य कस्मिंश्चिदपि ग्रंथेषु मातृभूमेः एतादृशं वर्णनं न यथात्र। अस्मिन् सूक्ते त्रिषष्टिमन्त्रेषु पृथिव्याः वर्णनं मातृरूपेण प्रस्तुतमस्ति। राष्ट्ररक्षार्थं सततमुद्यताः भवन्तु इत्युपदेश अत्र प्राप्यते। यथा-

(क) माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः - अथर्ववेदः (12.1.12)

(ख) वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम- - अथर्ववेदः (12.1.62)

(ग) जनं बिभ्रती बहुधा विवाचरुं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम् - अथर्ववेदः

(12.1.45)

(घ) सत्यं बृहद् ऋतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्मयज्ञः पृथ्वीं धारयन्ति। अथर्ववेदः (12.1.62)

२. ब्रह्मचर्यसूक्तम्-

अथर्ववेदे ब्रह्मचर्यसूक्तस्य षड्विंशतिर्मन्त्रेषु ब्रह्मचर्यः ब्रह्मचर्यस्य गुणधर्मः, गुरुशिष्यानामुदात्तसंबंधः, अनुशासनस्य महत्वंच विशदमुपस्थापितमस्ति। यथा-

(क) ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत - अथर्ववेदः (11.5.19)

(ख) आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते - अथर्ववेदः (11.5.17)

(ग) ब्रह्मचारी......श्रमेण लोकान् तपसा पिपर्ति - अथर्ववेदः (11.5.4)

अथर्ववेदस्य सूक्तद्वयेषु पंचदशमंत्रेषु कालस्य वैज्ञानिकं विवेचनं समहत्त्वं प्रस्तुतमस्ति। विज्ञानमपि कालस्य महत्त्वं स्वीकरोति। कालस्य प्रतिनिधिः सूर्य अस्ति। सर्वाणि कार्याणि कालेन नियंत्रितानि भवन्ति।

(क) कालो हि सर्वेश्वरः - अथर्ववेदः (19.53.8)

(ख) कालेनोदेति सूर्यः काले नि विशते पुनः - अथर्ववेदः (19.54.1)

(ग) कालाद् ऋचः समभवन्, यजुः कालादजायत-अथर्ववेदः (19.54.3)

४. विवाहसूक्तम्-

अथर्ववेदस्य संपूर्णं चतुर्दशकाण्डं विवाहसूक्तमस्ति। अस्मिन् द्वयोः सूक्तयोः नवत्रिंशदुत्तरशतं मन्त्राश्च सन्ति। अस्मिन् विवाहसंस्कारस्य विधयः, पतिपत्न्योः कत्र्तव्यम्, विवाहसंबंधस्याविच्छेद्यता, पतिव्रताधर्म, पत्न्यः अधिकारः कर्तव्यश्चेत्यादि विषयाः विवेचितास्सन्ति। यथा-

(क) पत्युरनुव्रता भूत्वा सं नह्यस्वामृताय कम् - अथर्ववेदः (14.1.42)

(ख) सम्राज्ञ्येधि श्वशुरेषु सम्राज्ञ्युत देवृषु - अथर्ववेदः (14.1.44)

(ग) पितृभ्यश्च नमस्कुरु - अथर्ववेदः (14.2.20)

अनेन प्रकारेण व्रात्यसूक्तम्, मधुविद्यासूक्तम्, ब्रह्मविद्या इत्यादयः तत्र वर्णितास्सन्ति।

२.३ सामवेदस्य

वेदानां सामवेदोऽहम् इत्युक्तवा गीतायां सामवेदस्य महत्त्वम् भगवता कृष्णेन

प्रतिपादितम्। जैमिनीसूत्रानुसारेण गीतिषु सामाख्या अर्थात् गीतिः साम अस्ति। छान्दोग्ये वर्णितास्ति या ऋक् तत् साम। ऋच्यधूढं सामगीयते। ऋचामुपरि सामगायनं गीयते। अर्थात् ऋग्वेदात् गेयात्मकानां ऋचां संग्रहणं साम विद्यते। एवमपि दृश्यते सामवेदे पंचसप्तति ऋचः सन्ति याः ऋग्वेदसंहितायां न प्राप्यन्ते। सामवेदे ऋक्सामसंहितयोः सम्मेलनं दृश्यते। ब्राह्मणग्रंथेषु गृह्यसूत्रेषु च प्राप्यते ऋग्वेदेन सह सामवेदस्य संबन्धः सुदृढमस्ति। यथा-

अमोऽहमस्मि सा त्वं, सात्वमस्यमोऽहम्, द्यौरहं पृथ्वी त्वम्, सामाहमृक्त्वम् ताविह विवहावहै।

सामशब्दस्यार्थे सा अर्थात् सा ऋचा, अमः नाम स्वरः, यस्या ऋचः उपरि सामगानं भवितुं शक्यते तस्या ऋचः नाम साम अस्ति। अस्मिन् सूत्रे अमः, अहम् असिम इत्यत्र अमः नाम स्वरः, सा अर्थात् ऋचा। अर्थात् ऋचा त्वमसि, स्वरोऽहमस्मि। पुनः वदति सा ऋचा त्वं तस्योपरि स्वरोऽहम्। अहं द्यौः त्वं पृथ्वी अर्थात् ऋचः उपरि सामस्वरारोहणपूर्वकं सामसंहितायां पाठाः क्रियन्ते।

साम्नां महत्त्वम्

साम्नां महत्त्वं प्रच्छिन्नं नास्ति। अस्य महत्त्वस्य प्रतिपादनं सर्वे वेदाः कुर्वन्ति। सर्वेषां वेदानां मुख्यप्रतिपाद्यविषयास्सन्ति यज्ञाः। यज्ञेषु देवानामावाहनं पूजनं च क्रियते। तस्य मुख्योदेश्यमस्ति देवताप्रीति। देवता प्रसन्ना भूत्वा यजमानस्य कल्याणं करोति। देवतानां प्रीतकरमंत्राणामुच्चारणार्थम् ऋग्वेदे मन्त्राः प्राप्यन्ते परंचावाहनमंत्राः भिन्नाः, पूजनमंत्राः भिन्नाः, ज्ञानमंत्राः भिन्नाः, घ्निानां निवारणमंत्राः भिन्नाश्च। यत्र कुत्रचित् मन्त्राः भिन्नाः न सन्ति चेत् तेषु उच्चारणपद्धतीनेषु भेदाः दृश्यन्ते। एतावता यज्ञे होता, अध्वर्युः, उद्गाता ब्रह्मा च स्वीयेन-स्वीयेन वेदविधिना मंत्राणामुच्चारणं कुर्वन्ति। अतः साम्नां महत्वमस्ति। सर्वेषां वेदानामनुसारेण सामसंहितायाः महत्वं कथमस्तीत्यत्र प्रतिपाद्यते।

ऋग्वेदानुसारेण साम्नां महत्त्वम्-

ऋग्वेद आदि वेद अस्ति। अग्नेर्ऋग्वेदः वायोर्यजुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः इत्यनुसारेण सामवेदस्योत्पत्तिः सूर्यादस्ति। अस्मिन् संशयो नास्ति यत् ऋग्वेदकालादेव गीतवाद्यनृत्यानां पर्याप्तं प्रचलनामासीत्। आसां क्रियाणां सम्पादनाय विशिष्टानां जनानामुत्तरदायित्वं पूर्वमेवनिर्धारितमासीत्। यथा-

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्ककमर्किणः।। (ऋग्वे. 1.10.1)

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु। (ऋग्वे. 10.71.11)

ऋग्वेदे गीतार्थं गीर, गातु, गाथा, गायत्र, गीति, सामादि नैकेषां शब्दानां प्रयोग: प्राप्यते। ऋग्वेदकालेऽपि आराधनाया: माध्यम: गानमासीत्।

स न: स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा। रयिं वीरवतीमिषम्। (ऋग्वे. 1.12.11)

अर्थात् हे अग्ने नवीनेन गायत्रेण स्तुतस्त्वं आगच्छ अत्र अस्माकं कृते धनं जनंच प्रयच्छ। ऋग्वेदकाले साम्नाम् आविष्कर्तृणां नैकेषामाचार्याणाम् उल्लेखा: प्राप्यते येषु आंगिरस भरद्वाज - वशिष्ठादयश्च प्रमुखस्सन्ति।

देवा अंगिरसां सामभि: स्तूयमाना: (ऋग्वे. 1.107.2)

बृहत् साम्न आविष्कारकास्सन्ति भरद्वाजमहोदया:। अस्य साम्न: महत्त्वं सोमयागाय उत्कृष्टमस्ति। रथन्तरसाम्न उद्भावका ऋषयस्सन्ति वसिष्ठमहोदया:। अस्य वर्णनं ऋग्वेदे प्राप्यते यथा-रथन्तरमा जभारा वसिष्ठ:। विशिष्टसाम्नां विशिष्टै: छन्दैस्सह सन्निकर्षं संबद्धत्वात् तस्य नाम छंदानां नामभिस्सह प्रसिद्धो भवति। यथा-

गायत्रं त्वो गायंति शक्वरीषु। (ऋग्वे. 1.181.1)

ऋग्वेदे साम्नां नामत: निर्देश: प्राप्यते। यथा - वैरुप, गौरिवीति, वृहत्, श्लोक:, अर्कादि:। वेदानामध्ययनेन सिद्ध्यति साम्नां गायनं न केवलं यज्ञादिकृत्यानां सम्पादने भवत्यपितु लौकिकोत्सवानामवसरेऽपि। व्यवह्रियते। भारुण्डसाम्न: गायनस्य परंपरा पितृकर्मणि मुख्यतया दृश्यते।

यजुर्वेदानुसारेण साम्नां महत्वम्-

यजुर्वेदेऽपि साम्नां वर्णनं प्राप्यते। यथा रथन्तर-बृहत्-वैरूप-वैराज-वैखानस-वामदेव्य-यज्ञायज्ञिय-शाक्वर-गायत्र-गौरिवीति-अमीवर्त-कोश-सत्र्यस्याधि-प्रजापतेर्हृदयम्-श्लोक:-अक्र्य-अनुश्लोक:-भद्र-इलान्द प्रभृतिनैकेषां साम्नामुल्लेख: प्राप्यते। येतेषामुल्लेख: वाजसनेयी संहिताया: दशमेऽध्याये दशत: त्रयोदशमंत्रपर्यन्तं प्राप्यते। एतदनन्तरं वैखानससाम्न: वर्णनं तैत्तिरीयसंहितायां प्राप्यते। वामदैव्यादि गायत्रसामपर्यन्तं वर्णनं द्वादशाध्यायस्य दशमाध्यायस्य च चतुर्थे मंत्रे प्राप्यते।

यागानुष्ठानेषु सर्वाधारभूतासंहिता यजुस्संहिता विद्यते। शाखाभेदेन शुक्लकृष्ण इत्युभयो: शाखयो: सामवेदस्य प्रचुरमात्रायां प्रशस्तिगानमस्ति। तैत्तिरीयसंहितादिशा ऋग्यजुर्वेदाभ्यां साम्न: महत्त्वं प्रभूतमस्ति। अयज्ञो व एष: योऽसामा इत्यनुसारेण सामवेदरहितो यज्ञ: वस्तुत: अयज्ञोऽस्ति। तैत्तिरीये तु प्राप्यते अध्वर्यु अपि सामगानं कर्तुं शक्नोति। परंच सामगानस्य कृते सामवेदस्य ऋत्विक् उद्गाता पूर्वनियुक्त: अस्ति।

यागानुष्ठाने प्रभूतकार्याणां संपादनमध्वर्युरेव करोति। तस्योपरि सामगानस्याधिक्यं भारं भवति।

सामगाने स्तोमानां वर्णनं प्राप्यते। यथा-त्रिवृत्-पंचदश-सप्तदश-एकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंश-चतुर्विंश-चतुश्चत्वारिंश-अष्टाचत्वारिंशच्च। यजुर्वेदे साम्नां संबंधः ऋतुभिस्सह प्राप्यते यथा-वसंतऋतोः रथन्तरसाम, ग्रीष्मऋतोः बृहत् साम, वर्षाऋतोः वैरुपसाम, हेमंतऋतोः शाक्वरः रैवतश्च। एतदतिरिच्य वीणा-वाण-तूणव-दुन्दुभि-भूमिदुन्दुभि-शङ्.खप्रभृतिवाद्यानां तथा सूत-शैलूष-नर्तक-वीणावादक-शङ्.खध्म-तूणवध्म-दुन्दुभिवादक-तलवप्रभृतिवाद्यनिपुणजनानां वार्ता वाजसनेयी-संहितायां प्राप्यते।

अथर्ववेदानुसारेण साम्नां महत्त्वम्-

अथर्ववेद सामवेदस्य माहात्म्यं प्रभूतमस्ति। सामानी लोमाः कथ्यन्ते। उच्यते-

ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह।

उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः।।

अथर्ववेदस्य मन्त्रेषु सामवेदस्याअंगीभूता प्रस्तावोद्थप्रतिहारोपद्रवादिस्वराणामुल्लेखो विद्यते। अथर्ववेदस्य ऋषीणामुपरि साम्नां प्रभावः प्रभूतमस्ति। तत्र प्रहेलिकारूपेण प्राप्यते अतिथीनां दर्शनं हिंकारमस्ति, तस्याभिवादनं प्रस्तावो विद्यते, तस्य कृते जलप्रदानं उद्गीथमस्ति, भोजनस्योपहारः प्रतिहारो विद्यते विसर्जनं निधनंच मन्यते। विशिष्टसाम्नामुल्लेखः मन्त्रेषु प्राप्यते। विराटस्यांङ्गरूपेण बृहत्-रथंतर-यज्ञायज्ञीय-वामदेव्यादि साम्नामुल्लेखो प्राप्यते। सामवेदस्य चत्वरो ऋत्विजस्सन्ति। येषु चतुर्षु ऋग्वेदे उद्गाता प्रस्तोता इत्युभयो वर्णनं प्राप्यते। प्रतिहत्रासुब्रह्मण्ययोः चर्चा तत्र नास्ति। छान्दोग्योपनिषदि प्राप्यते यत् खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते, यदसाधु तदसामेति। शौनकेनोक्तम् सामानि यो वेति स वेदतत्त्वम्।

सामशाखानां परिचयः

"सहस्त्रवर्त्मा सामवेदः" इति महाभाष्ये प्रसिद्धमस्ति। सामगाः द्विधा इत्यपि विदितमस्ति। औदिच्यसामगानां पौष्पिंजिमहोदयानां चत्वारः शिष्या आसन्। येषां नामानि सन्ति लौगाक्षी, कुथुमी, कुसीदी लांगलि च। येषु लौगाक्ष्याः पंचशिष्या आसन् राणायनी, ताण्ड्य, अनोवेन मूलचारी वा, सकैतिपुत्रः सात्युमुग्रश्च। पौष्पिंजिमहोदयस्य शिष्यः कुथुमीमहोदयस्य त्रयः पुत्राः शिष्याः वा आसन्। औरसः, पराशरः, भागवित्तिश्च। औरसं भागवित्तिं वा शैरिद्युः श्रृंगिपुत्रश्च द्वौ पुत्रौ आस्ताम्। श्रृंगीपुत्रेण तिसृणां संहितानामुपरिप्रवचनं जातम्। आसां तिस्त्रृणां संहितानाम् अध्येतारः चैलः, प्राचीनयोगः सुरालीश्चासन्। पराशर्यकौथुममहोदयाः षण्णां संहितानामुपरि व्याख्यानं दत्तवन्तः। आसामध्ययनम्

आसुरायण:, वैशाख्य:, प्राचीनयोगपुत्र:, पतंजलिश्चसहित अन्येषां शिष्ययानां द्वयं कृतवान्। अपपाठकारणात् लुप्तानि सन्ति नामानीति वैदिकवाड्.मयस्य बृहद् इतिहासेति ग्रंथे श्रीकुंदनलालशर्म्ममहोदया: प्रतिपादयन्ति। "लांगलिशालिहोत्रं" इत्युभौ षण्णां-षण्णां संहितानां व्याख्यानौ कृतवन्तौ।

लांगलमहोदयानां षट्शिष्या आसन् - भाल्लवि:, कामहानि:, जैमिनी:, लोमगायनी:, कण्डु: कहोलश्च।

सामवेदीयाश्शाखा:

सुमन्तु

सुकर्मा

पौष्पिजिं (५00)   हिरण्यनाभ कौशल्य (५00)

लौगाक्षी: कुथुमी: कुसीदी: लांगलि:

चतुर्विशति: सामससंहितानां प्रवचनं कृत:

राणायनि:

ताण्ड्य:

अनोवेन: या

मूलाचारी: असोरस: पाराशर: भागवित्ति:

भाल्लवि: कामहानि: जैमिनी: लोमगायनि: कण्डु: कहोल:

सकैतिपुत्र:

सात्यमुग्र: षट् पुत्रा: शौरिद्यु:   श्रृंगीपुत्र:

चैल: प्राचीनयोग: सुराल:

आसुरायण: वैशाख्य: प्राचीयोगपुत्र: पतंजलि: अज्ञात: अज्ञात:

हिरण्यनाभमहोदया: चतुर्विंशतिस्सामसंहितानां व्याख्यानि प्रदत्तानि। अस्य महोदयस्य प्रधानशिष्य: कृत् महोदयास्सन्ति। चरणव्यूहानुसारेण शाखाभेदे अपि वैभिन्यमस्ति-

राणायणीयानां सप्तभेदा:-

राणायणीया: सात्यमुग्र:, कापोला: महाकापोला:, लांगलायना:, शार्दूला:, कौ-थुमाश्च।

द्विधा चरणव्यूहानामनुसारेण नव भेदास्सन्ति-

राणायनीयाः, शाट्यायनीयाः, सात्यमुग्राः, खल्वलाः, महाखल्वलाः, लांगलाः, कौथुमाः, गौतमाः, जैमिनीयाश्च।

प्रकारेणानेन **कौथुमानां सप्तभेदाः** दृश्यन्ते-

आसुरायणाः, वातायनाः, प्रांजलिद्व्वैनभृताः, कौथुमाः, प्राचीनयोग्याः, नैगेयाः।

प्रपंचहृदयानुसारेण **द्वादशश्शाखास्**सन्ति-

तलवकारः, छन्दोगः, शाट्यायनः, राणायनिः, दुर्वासस्, भागुरीः, गैः तलवकारालिः, गौतमर्वाकलिः, सावर्ण्यः, गाग्र्यः, वार्षगण्यः औपमन्यवश्च।

आथर्वणपरिशिष्टस्य चरणव्यूहानुसारेण-

राणायणीयः, सात्यमुग्रः, कालापः, महाकालापः, कौथुमः लांगलिकश्चैते आचार्यास्सन्ति। सामसम्प्रदाये त्रयोदश आचार्येभ्यः तर्पणं क्रियते-

राणायन-सात्यमुग्र-व्यास-भागुरि-और्गुण्डि-गौल्गुलमि-भानुमानौपमन्यव-कराटि-मशकोगाग्र्यः-वार्षगण्य-कौथुमी-शालिहोत्र-जैमिनी एते सामगाः आचार्याः सन्ति।

एतदतिरिक्तं दशसमागानां कृतेऽपि तर्पणस्य विधानं प्राप्यते। जैमिनी गृह्यसूत्रस्य तर्पणप्रकरणे त्रयोदशाचार्याणां नामानि प्रतिपादितानि सन्ति।

शाखा भेदाः

चरणव्यूहानुसारेण		प्रपंचहृदयानुसारेण	आथर्वणपरिशिष्ट
राणायणीयाः	कौथुमाः		

1. राणायणीया:	1. आसुरायण:	1. तलवकार:	चरणव्यूहानुसारेण
2. सात्यमुग्रा:	2. वातायना:	2. छन्दोग:	1. राणायणीय:
3. कापोला:	3. प्रांजलिद्वैनभृता:	3. शाट्यायन:	2. सात्यमुग्र:
4. महाकापोला:	4. कौथुमा:	4. राणायनि:	3. कालाप:
5. लांगलायना:	5. प्राचीनयोग्या:	5. दुर्वासस्	4. महाकालाप:
6. शार्दूला:	6. नैगेया:	6. भागुरि:	5. कौथुम:
7. कौथुमा:		7. गै: तलवकारालि:	6. लांगलिक:
		8. गौतमर्वाकलि:	
		9. सावर्ण्य:	
		10. गार्ग्य:	
		11. वर्षगण्य:	
		12. औपमन्यव:	

कौथुमशाखाया: वैशिष्ट्यम्-

सर्वाधिका प्रचलितेयं शाखा सामवेदस्य विद्यते। अस्या: शाखाया: भागद्वयं क्रियते। आर्चिको गानंच। आर्चिको द्विविध:। पूर्वार्चिकोत्तरार्चिकश्च। पूर्वार्चिकस्य विभाजनं प्रपाठकेषु, अर्धेषु, दशतीषु च विद्यते। अध्यायेषु खण्डेष्वपि विभाजनमस्ति।

पूर्वार्चिके काण्डानां व्यवस्था छंदोपर्यपि दृश्यते। प्रथमे काण्डे प्रथममन्त्रत: चतुर्दशाधिकशतं (114) मन्त्रपर्यन्तं आग्नेयं पर्व अस्ति। द्वितीये काण्डे गायत्रीछन्द: पंचदशाधिकशतं (115) मन्त्रत: द्वात्रिंशत्यधिकं शतद्वयं (232) मन्त्रपर्यन्तं प्राप्यते। अत्र बहुसामि: पंचदशाधिकशतं (115) मन्त्रत: चतु:सप्तत्युत्तरशतं (174) मन्त्रपर्यन्तम्, एकसामि: पंचसप्तत्युत्तरैकशतं (175) मन्त्रत: द्वात्रिंशदुत्तरशतद्वयं (232) मन्त्रपर्यन्तं, द्विविध: प्राप्यते। बहुसामि: ते मन्त्रा: भविन्ति येषामुपरि द्वे अथवा द्वयाधिकासाम्नां गायनं गीयते। त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतद्वयं (233) मन्त्रत: द्वादशोत्तरशतत्रयं (312) मन्त्रपर्यन्तं, बृहती, त्रयोदशाधिकशतत्रयं (313) मन्त्रत: एकचत्वारिंशदधिकशतत्रयं (341) मन्त्रपर्यन्तं त्रिष्टुप् द्विचत्वारिंशदुत्तरशतत्रयं (342) मन्त्रत: अशीत्यधिकशतत्रयं (380) मन्त्रपर्यन्तं अनुष्टुप्, एकाशीत्यधिकशतत्रयं (381) मन्त्रत: षट्षष्ट्युत्तराधिकचतुश्शतं (466) मन्त्रपर्यन्तं उष्णिक् छन्दानां प्रयोग: प्राप्यते। पूर्वार्चिके आरण्यककाण्डे प्रथमनवमंत्राणामर्कपर्व, द्वितीयसप्तऋचां द्वंद्वपर्व तृतीय एकोनचत्वारिंशत् ऋचां वाचोव्रतं पर्व कथ्यते।

उत्तरार्चिके नवप्रपाठकास्सन्ति। प्रथमपंचप्रपाठकेषु अर्धकद्वयं विद्यते। अवशिष्टेषु चतुर्षु प्रपाठकेषु त्रय: त्रय: अर्धकास्सन्ति। अत्र संपूर्णं नव प्रपाठका: द्वाविंशति: अर्धका:, एकोनविंशत्युत्तरशतं खण्डानि, चतुश्शतं सूक्तानि, पंचविंशत्युत्तरद्वादशशतं संख्यका

ऋचस्सन्ति।

पूर्वार्चिकस्य विवरणम्

काण्ड्म	आदितः अन्तं यावत्	अध्याया:	मन्त्राः
अग्नेयकाण्डम्	1-114 मन्त्राः	1	114
ऐन्द्रकाण्डम्	115-232 मन्त्राः	2	
	233-351 मन्त्राः	3	
	352-496 मन्त्राः	4	382
पवमानकाण्डम्	467-585 मन्त्राः	5	89
आरण्यकाण्डम्	586-640 मन्त्राः	6	55
महानाम्नी	641-650 मन्त्राः		

उत्तरार्चिके - १२२५ मन्त्राः = संपूर्णयोगः = १८७५

उत्तरार्चिकस्य विवरणम्

प्रपाठकः - मन्त्र (प्र.द्वि.अर्ध.)

1. 62+62	=	124
2. 55+56	=	111
3. 69+76	=	145
4. 83+59	=	142
5. 80+94	=	174
6. 32+56+54	=	142
7. 46+38+44	=	128
8. 40+54+54	=	148
9. 51+33+27	=	111
उत्तरार्चिकमन्त्राणां संपूर्णयोग	=	1225
पूर्वार्चिकमन्त्राणां योगः	=	650
संपूर्णमन्त्राणां योगः	=	**१८७५**

विशिष्टविवरणम्

उत्तरार्चिके ऋग्वेदीयमन्त्रा:	=	1206 (षडोत्तरद्वादशशतम्)
अऋग्वेदीयमन्त्रा:	=	19 (एकोनविंशति:)
सर्वे मन्त्रा:	=	(सूक्तानि 400) 1225 (पंचविंशत्युत्तरद्वादशशतम्)
पूर्वाचिके ऋग्वेदीयमन्त्रा:	=	577 (सप्तासप्तत्युत्तरपंचशतम्)
अऋग्वेदीयमन्त्रा:	=	73 (त्रिसप्तति:)
सर्वं योगम्	=	**६५0 + १२२५ = १८७५ मन्त्रा:** (पंचसप्तत्युत्तराष्टादशशतम्)

सामवेदस्य पूर्वाचिकोत्तरर्चिकयोर्मध्ये विदुषां मते मतवैभिन्यं दृश्यते। तस्याधारमस्ति सामवेदस्य सामविधानब्राह्मणे उत्तरार्चिकस्यावर्णनम्। सामविधानब्राह्मणे सर्वत्र पूर्वाचिकस्य मन्त्राणामेव वर्णनं प्राप्यते। ओल्डनवर्गमहोदयानां कथनमस्ति उत्तरार्चिक: ब्राह्मणग्रंथ-मशककल्प-लाट्यायन-द्राह्यायणादि श्रौतसूत्रात् अवरवर्ती अस्ति। अर्थात् उत्तरवर्ती विद्यते। यतोहि यथा पूर्वाचिके देवतानामनुसारेण मन्त्राणां संकलनं दृश्यते तथा उत्तरार्चिके न प्राप्यते।

जैमिनिशाखाया: वैशिष्ट्यम्

जैमिनिसंहितायां मन्त्राणां संख्या सप्ताशीत्युत्तरषोडशशतं विद्यते। जैमिनिकौथुमयोर्मध्ये पाठभेद: दृश्यते। सर्वप्रथमं तु क्रमे भेद अस्ति। कुंदनलालशर्ममहोदयै: प्रतिपादिते वैदिक वाड्.मयस्येतिहासनाम्नि ग्रंथेऽयं क्रमभेदो विद्यते-

जैमि.सं-	1,24,7=	कौथम सं - 2,12,5
	1,24,8=	2,12,16
	1,24,5=	2,12,07

प्रकारेणानेन उभयो: शाखयो एकस्मिन्नेव क्रमे भिन्न-भिन्नमन्त्राणां विधानानि प्राप्यन्ते। अवधेयमस्ति चिन्नस्वामिमहोदया: ताण्ड्यमहाब्राह्मणस्य भूमिकायां सूचयन्ति सामवेदस्य पूर्वाचिकोत्तरार्चिकयोर्मध्ये ऋक्संख्या (1810) दशाधिकाष्टादशमस्ति।

एवं प्रतीयते अरण्यकाण्डस्य पंचपंचाशतं मन्त्रा: महानाम्यर्चिकस्य दशमन्त्राश्च गणनारहितास्सन्ति।

जैमिनीशाखाया: उत्तरार्चिके खण्डानां विभाजनेषु सर्वाधिका: व्यतिक्रमा: प्राप्यन्ते। यथा जैमिनीसंहितायां 3.5, कौथुमसंहितायाउत्तरार्चिक: 1.5 समानान्तरमस्ति। जै. संहितायामत्र त्रयोदशमन्त्राणां विधानानि सन्ति परं कौथमुमसंहितायां सतुर्दशमन्त्रास्सन्ति। अस्मिन् नवमन्त्रा: समाना: विद्यन्ते। जैमिनीसंहिताया: 3.5 अस्मिन्नेवखण्डे यज्ञा यज्ञा वो अग्नये (ऋग्वेद: 6.48.1) तथा उर्जो न पातं (ऋग्वेद: 6.48.2) इमे मन्त्रा: कौथुमसंहिताया: 2.1,6.1-2 अर्थात् मन्त्रसंख्या (703-704) त्रिरुत्तरसप्तशततमे चतुरुत्तरसप्तशततमे च मन्त्रे निर्दिष्टा: सन्ति। एतदप्यवधेयमस्ति मुद्रिताया: जै.संहिताया: उत्तरार्चिके प्रगाथ-तृचेत्यादीनामुल्लेखो नास्ति परं कौथुमसंहितायामस्य व्यवस्थितो निर्देशो विद्यते। जैमिनीसंहितायामुत्तरार्चिके अनेके नूतनमंत्रा: प्राप्यन्ते ये कौथुमसंहितायां न प्राप्यते।

जैमिनीसंहितायां सामगानानां संख्या कौथुमीयसामगानेभ्य: सहस्राण्यधिकानि सन्ति। कौथुमसंहितायां गानानां संख्या (2622) द्वाविंशदुत्तरषड्विंशतिर्विद्यते परं जैमिनीयगानानां संख्या (3681) एकाशीत्यधिककषड्त्रिंशदस्ति। प्राकरेणानेन अनयो: (959) ऊनषष्ट्युत्तरनवशतं गानानामन्तरमस्ति। डा. कैलेण्डमहोदयानामनुसारेण जैमिनीसंहितायां मन्त्राणां संख्या: (1687) सप्ताशीत्यधिकषोडशशतं सन्ति। अरण्यकाण्डस्य पूर्वार्चिके (646) षट्चत्वरिंशदुत्तरषट्शतं मन्त्रा: उत्तरार्चिके (1041) एकचत्वारिंशदधिकसहस्राणि मन्त्राश्च प्राप्यन्ते। जैमिनिशाखाया अवान्तरभेदेन तवलकारशाखा अस्ति। शंकराचार्येण तवलकारब्राह्मणानामुल्लेख: कृत:। केनोपनिषद् अनया शाखया एव संबद्धा अस्ति।

राणायनीयशाखाया: वैशिष्ट्यम्

अस्या: शाखाया: संहिता कौथुमसंहितात: लघु विद्यते। अत्रोच्चारणे भेद: दृश्यते यथा कौथुमीया "हाउ" "राइ" वदन्ति तत्र राणायनीया:। "हावु" "रायी" इति उच्चारयन्ति। राणायनीयशाखाया: संहिता अप्रकाशितास्ति। विण्टरनित्समहोदयानां दिशा जे. स्टीवन्सनमहोदयै: सम्पादिता सामसंहिता तथा तस्याअंगलानुवाद अस्या शाखाया एव। परंचानेन मतेन आचार्या: भगवद्दत्तमहोदया: असम्मतास्सन्ति। यतोहि तेन मतेन अप्रामाणिकोऽस्तीदं वचनम् इति वैदिकवाड्.मयस्येतिहासे प्राप्यते।

द्राह्यायण श्रौतसूत्रं खादिरगृह्यसूत्रंच राणायनीया: शाखाया: रचना विद्यते। राणायनीयगृह्यपरिशिष्टमपि भागद्वये विभक्तम्। राणायनीयानामवान्तरशाखा विद्यते सात्यमुग्रि। अस्मिन् विषये महाभाष्यकारा: पतंजलिमहोदया: लिखन्ति राणायनीया जना: ह्रस्व - एकारस्यस्थले ह्रस्व - ओकारस्य उच्चारणं कुर्वन्ति। उदाहरणार्थं सुजातो अश्वसूनृते। अध्वर्यो ओ अद्रिभि: सुतम् (सामवेद 499) शुक्रं ते अन्यद् यजतम् (सामवेद: 75) इति तत्र प्रदत्तमस्ति। अपिशलिशिक्षायामप्येवमुल्लेखे प्राप्यते। परंचास्य

ग्रंथस्योपलब्धि: नास्ति।

एतदतिरिक्तमन्यानां शाखानां वर्णनं विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थानत: प्रकाशिते ग्रंथे वैदिकवाङ्.मस्येतिहासे प्राप्यते।

नैगेया शाखाया: परिचय:-

अस्या: शाखाया: नाम चरणव्यूहसूत्रेषु कौथुमशाखाया अवान्तरभेदेषूल्लिखितमस्ति। तत्र कौथुमानां सप्तभेदा: भवन्ति-आसुरायणा:, वातायना:, प्रांजलिद्वैनभृता:, कौथुमा:, प्राचीनयोग्या नैगेयाश्च। नैगेयशाखानुक्रमण्यां सिद्धयति अस्या: शाखाया: संहिता आसीत्। आर्षं दैवतमितिभागद्वयमस्त्यस्या: शाखाया: नाम। साममन्त्राणां ऋषीणां सूची आर्षम् देवतानामनुक्रमण्यां विद्यते। मन्त्राणां क्रमे कौथुमनैगेययोश्शाखयो: भेद: नास्ति। केवलं नैगेयां "आक्रन्दय" इति मंत्र अधिकोऽस्ति। अयं मन्त्र अन्येषां सामसंहितायां न प्रदत्तमस्ति।

अपरमपि वैशिष्ट्यं दृश्यते कौथुमशाखायाम् अरण्यकाण्डं सप्तमं प्रपाठकम् इति नोक्त्वा षष्ठाध्यायस्य संज्ञा प्रदत्ता। नैगेयशाखायां तम् अध्यायं सप्तमं प्रपाठकं मन्यते। अस्यान्तिमे पंचमे खंडे चतुर्दशस्थानोपरि पंचदशऋच: पठ्यन्ते। महानाम्न्या: प्रथमऋच: "विदा मघवन्" इतिमन्त्रं अरण्यकाण्डे अथवा सप्तमस्य प्रपाठकस्य अन्तिमायां ऋचि पठ्यते।

शार्दूलशाखाया: परिचय: -

हेमाद्रौ श्राद्धकल्पपरिभाषा प्रकरणे लिख्यते - तद्यथा शार्दूलशाखिनां स पूर्वी महानामति मधुश्चुन्निधनम्। आचार्या: वीरमित्रमहोदया: श्राद्धप्रकाशस्य (130) त्रिंशदुत्तरशततमे पृष्ठे शार्दूलशाखाम् उद्धतं कुर्वन्ति येन ज्ञायते इयं शाखा आसीत्।

वार्षगण्या शाखा -

चरणव्यूहसूत्रे अस्या: शाखाया: वर्णनमस्ति। पिंगलछन्दसूत्रस्य व्याख्यायां यादवप्रकाश: नागी गायत्र्या: उदाहरणं वार्षगण्यसंहितात: ददाति - ययोरिदं विश्वमेजति ता विद्वांसो हवामहे वाम्। वीतं सौम्यं मधु।। इति वार्षगण्यानाम्। इदमेवोदाहरणं निदानसूत्रेऽपि उद्धृतमस्ति।

गौतमीया शाखा-

गौतमस्य धर्मसूत्रं पितृमेधसूत्रं च वर्तमाने प्राप्येते। संहिताया: विषये किंचिदपि न वदन्ति कुंदनलालशर्ममहोदया:।

अनेन प्रकारेण अन्या शाखा: यथा-भाल्लविनशाखा, कालबविनशाखा, शाट्यायिन शाखा, रुरुकिणशाखा, कापेयाशाखा, माषशराव्याशाखा, ताण्ड्यशाखेत्यादीनां शाखानां

विषये प्राप्यते परंच। सम्प्रति इमाः सर्वाः शाखा अनुपलब्धास्सन्ति।

वेदा एवास्माकं धर्मसर्वस्वमिति शास्त्रज्ञानजुषां विदुषां सर्वेषाम् अभिमतिः। न केवलम् अस्माकम् अपि तु देवानां पितृणामपि वेदा एवा सनातनं चक्षुरिति स्मर्यते। यथा-

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्।

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः। (मनुस्मृति 12-94)

एवमेव सर्वम् पि वेदादेव प्रसिध्यतीति उच्यते। यथा-

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक्।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वे वेदात् प्रसिद्ध्यति।। (मनुस्मृति 11-97)

वेदा एव परमपुमर्थं मोक्षं प्रतिपादयन्ति, अन्यत् सर्वमपि तदनूद्य एव प्रवर्तन्ते। यथोच्यते-

विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्।

तस्मादेतत् परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम्।। (मनुस्मृति 12-99)

२.५ ब्राह्मणः

वेदशब्दो ज्ञानार्थकाद् विदधातोः निष्पद्यते। अयं धातुः विद्याशब्दस्यापि समानः। अतोऽयं सामान्यार्थकः वेदशब्दप्रयोग आयुर्वेद-धनुर्वेदादिशब्देषु अपि दृश्यते। वेदशब्दस्य विशेषे पारिभाषिके अपि प्रयोगो वर्तते। यथा-

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् (आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम् 31)

इति।

केचन मंत्रभाग एवं वेदशब्दवाच्य इति संकोचं कृत्वा वदन्ति। वेद एव प्रत्यक्षा-नुमानाभ्याम् अत्यन्तं दुर्बोधस्योपायस्य ज्ञापने समर्थः भवति। तेनैव वेदस्य वेदत्वमपि सिद्ध्यति। तथा च-

प्रत्यक्षेणानुमित्या व यस्तूपायो न बुद्ध्यते।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता।।

चत्वारः वेदाः भवन्ति। यथा ऋग्वेदो यजुर्वेदो सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति। वेदानां बह्व्यः शाखासंहिताः सन्ति। यथा - शाकलीया ऋग्वेदसंहिता, माध्यन्दिनीया शुक्लयजुर्वेदसंहिता, काण्वीया शुक्लयजुर्वेदसंहिता, कृष्णयदुर्वेदीयास्तैत्तिरीयसंहिता, मैत्रायणीसंहिता, काठकसंहिता, कपिष्ठलकठसंहिता, कौथुमशाखीया आर्चिक-गानोभ्यरूपात्मिका सामवेदसंहिता, जैमिनीशाखीय आर्चिक-गानरूपात्मिका सामवेदसंहिता, शौनकीया

अथर्ववेदसंहिता, पैप्लादशाखीया अथर्ववेदसंहिता इति प्रसिद्धाः वेदसंहिताग्रंथाः। संहिताग्रंथानां व्याख्यारूपेण ब्राह्मणग्रंथाः अपि वेदशब्दवाच्या एव। तथैव ब्राह्मणोपनिषदश्च।

ब्राह्मणशब्दार्थः

ब्रह्मशब्दस्य अण् प्रत्ययेन ब्राह्मणशब्दः भवति। मन्त्रभागव्यतिरिक्तवेदभागः ब्राह्मणभागः कथ्यते। यतो हि शेषे ब्राह्मणशब्दः (जै.मी.सू 2-1-33) इति जैमिनिराचार्यः साक्षात् वदति।

मन्त्रश्च ब्राह्मश्चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रितः।

अन्यद् ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम्।।

इति माधवाचार्यः।

सायणाचार्यश्च ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम् अवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणम् इति वदति।

मेदिनीकोशग्रंथस्तु-

ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् इति ब्राह्मणशब्दश्च नपुंसलिंगे व्यवहार्यीमति प्रतिपादयति। किंतु महाभारते उद्योगपर्वणि पुल्लिंगे अपि ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगः वर्तते। यथा-

य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम्।

एते प्रमाणम् उताहो नेंति वासव।। इति रूपेण

एवमेव ब्राह्मणानां स्वरूपविषये भट्टभास्करः तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये वदति-

ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मंत्राणां च व्याख्यानग्रंथः इति।

वाचस्पतिमिश्रश्च-

नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम्।

प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते।।

इति प्रतिपादयति।

ब्राह्मणग्रंथानां वेदरूपत्वम्

मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् इति आपस्तम्बः ब्राह्मणग्रंथानाम् अपि वेदरूपत्वं प्रतिपादयति। शबरस्वामिप्रभृतयोऽपि अमुम् एवार्थम् अनुमोदयन्ति। यथा-तन्त्रवार्तिके मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति नामधेयं षडंगमेके।। (1-3-10)

तत्र ब्राह्मणात्मको वेदः (तैत्तिरीयसंहिता-सायणभाष्योपक्रमणिका)
इत्यादयः।

ब्राह्मणग्रंथानां प्रतिपाद्यविषया:

यज्ञानां सर्वाङ्.गपूर्णं निरूपणं ब्राह्मणग्रंथानां मुख्यप्रतिपाद्यं भवति। यज्ञमीमांसायां विधि: अर्थवादश्च प्रमुखौ भवत:। यज्ञानुष्ठानस्य समयानुष्ठानादिविषये विधि: विदधाति। यागविधय: अज्ञातार्थज्ञापका: भवन्ति। विधिभ्य एव ब्राह्मणग्रंथा: कर्मानुष्ठानं प्रेरयन्ति। कर्मचोदना ब्राह्मणानि (आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम् 35) इति आपस्तम्ब: सूत्रयति।

अर्थवाद: विधीनां स्तुतिनिन्दायां प्रवर्तते। अर्थवादपरकवाक्येषु यज्ञोपयागिवस्तुनां प्रशंसा, तन्निषिद्धवस्तूनांच निंदा भवति। मीमांसाका: विधिना तु एकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु: (जि.मी.सू -1-2-27) इति सूत्रेण विधि-अर्थवादवाक्ययो: मध्ये परस्परं शेषशेषिभावम्, अङ्.गाङ्.गिभावं वा स्वीकुर्वन्ति।

शबरस्वामी तु विधय एव अर्थवादादिरूपेण दशप्रकारा ब्राह्मणग्रंथेषु व्यवह्रिन्यन्त इति भाष्ये प्रतिपादयति। यथा-

हेतुर्निवचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधि:।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना।।

उपमानं दशैवैते विधयो ब्राह्मणस्य तु।

एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्।। (शाबरभाष्यम् 2-11-11)

हेतु: - विशिष्टविधौ कारणवत्तां निर्दिशति हेतु:। यथा-तेन ह्यन्नं क्रियते (श.ब्रा. 2-5-2-23) इति वाक्यं हेतोरुदाहरणम्।

निर्वचनम् - निर्वचनं व्युत्पत्तिमाध्यमेन यागे प्रयोज्यपदार्थानां सार्थकत्वं प्रतिपादयति। यथा - तद्धो दधित्वम् (तैत्तिरीयसंहिता 5-3-3) इति।

निन्दा - अप्रस्तवस्तुन: निन्दां कृत्वा तस्य यागे अनुपादेयतां प्रतिपादयति निन्दा-वाक्यम्। यथा अमेध्या वै माषा: (तै.सं 5-1-8-1) इति।

प्रशंसा - यागानुष्ठानस्य प्रयोजनप्रतिपादनपुरस्सरं तस्य यागस्यानुष्ठाने प्रशंसति प्रशंसावाक्यम्। यथा-वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता (तै.सं 2-1-1-1) इति।

संशय: - संदेह एव संशय:। यथा यजमानस्य यागकरणे अकरणे च संशय:। तथा च वाक्यम्-

तदव्यचिकित्सत्जुहुवानी इमा हौषादूम् (तै.सं 6-5-9-1) इति।

विधि: - यजमानेन सम्मिता औदुम्बरी भवति (तै.सं 6-2-10-3) इति वाक्येन औदुम्बर्य्या: परिणामं प्रतिपादयति।

परकृतिः - अन्यस्य कार्यं परकृतिः भवति। यथा माषानेव मह्यं पचति (तै.सं 6-2-10-3) इति।

पुराकल्पः - प्राचीनव्याख्यानमेव पुराकल्पः। यथा पुरा ब्राह्मणा अभैषुः (तै.सं 1-5-7-5)

व्यवधारणकल्पना - विशेषप्रकारेण निश्चयकरणमेव व्यवधारणकल्पना। यथा - यावतोऽश्रवान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वरुणान् चतुष्कपालन्निर्वपेत्। (तै.सं 2-3-12-1) इति।

उपमानम् - यथा य यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबुद्धो दिशं दिशं पतित्वा अन्यत्रायतन-मलब्धवा बंधनमेवोपश्रयते, एवमेव खलु सोम्य, तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतन-मलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते, प्राणबन्धनं हि सोम्य, मन इति। इति उपमानस्योदाहरणम्।

ब्राह्मणग्रंथानां वैशिष्टयम्

ब्राह्मणग्रंथानां भाषा वैदिकलौकिकसंस्कृतयोः मध्यवर्तिनी अनुभूयते। अत्र नियमबद्धता, सुसंहतिः, सरलता एवं प्रवाहमयता वर्तते या मन्त्रसंहितापेक्षया अधिका भवति। अत्र क्लिष्टसन्धीनां समासानांच दर्शनं न विद्यते। क्विचदंशे अपाणिनीयप्रयोगाः सन्ति। ब्राह्मणग्रंथाः पूर्णरूपेण गद्यमयाः भवन्ति। किंतु क्वचित्स्थलेषु पद्यानि अपि उपलभ्यन्ते।

शतपथ-तैत्तिरीयब्राह्मणादिषु भाषा स्वरांकिता वर्तते। अद्यत्वे ताण्डय-शांखायनादिषु स्वरांकनं न दृश्यते। किंतु वैदिकाः केवन सस्वरमेव पारायणं कुर्वेन्ति, तेन तेषां पूर्वकाले सस्वरत्वं नूनमासीदिति ज्ञातुं शक्यते। वैदिकसाहित्यरचनाकालविषये तु विवादा अनल्पा एव। यज्ञानुष्ठाता एव धार्मिक इति शबरस्वामी प्रतिपादयति। यथा-

यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इति समाचक्षते। यश्च यस्य कर्ता, स तेन व्य-पदिश्यते, यथा पाचको लावक इति। तेन यः पुरुषो निःश्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देन उच्यते। न केवलं लोके, वेदेऽपि "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् "इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्ति। (शबरभाष्यम् -1-1-1)

ब्राह्मणग्रंथानां भाष्यकाराः

मन्त्रसंहिताभाष्यकारः सायणाचार्यः ब्राह्मणग्रंथानांपि प्रमाणिकभाष्यकारः भवति। सामवेदस्य जैमिनीयशाखायाः ब्राह्मणानि, गोपथब्राह्मणंच विहाय विद्यमानानां ब्राह्मणग्रंथानां भाष्यं तैः कृतं वर्तते। ब्राह्मणग्रंथानाम् अवगतये तदेव शरणं भवति। तत्र प्रमुखकारणं तु तेषां वैदिकतत्त्वज्ञानवत् यज्ञविद्यायाः सैद्धांतिकप्रायोगिकविषयेषु अपि ज्ञानवत्त्वमेव।

सायणाचार्यादपि पूर्वमपि ऋग्वेदस्य ऐतरेयब्राह्मणोपरि भाष्यद्वयम् उपलभ्यते। एकं भाष्यं त्रयोदशशताब्द्याः पूर्ववर्तिना गोविन्दस्वामिना विरचितम्। अपरं भाष्यं

द्वादशशताब्द्यां षड्गुरुशिष्यस्य भवति। षड्गुरुशिष्यस्य भाष्यं लघुकायस्वरूपं भवति। हरिगोस्वामिनोऽपि सायणाचार्यस्य पूर्वेण शतपथब्राह्मणोपरि भाष्यं रचितं वर्तते। किंतु तद्यत्वेऽपूर्णम् उपलभ्यते। हरिस्वामी पराशरगोत्रीय आसीत्। अस्य पिता नागस्वामी। नागस्वामी अवन्त्याः राज्ञः विक्रमस्य धर्माध्यक्षः आसीत्। हरिस्वामेः शतपथभाष्यं प्राचीनमिवात्यंतप्रामाणिकमपि भवति। ताण्डयब्राह्मणोपरि हरिस्वामिपुत्रस्य जयस्वामेः टीकायाः उल्लेखः प्राप्यते, किंतु तद्यत्वे नोपलभ्यते। तैत्तिरीयब्राह्मणग्रंथोऽपि भट्टभास्कर-सायणाचार्ययोः भाष्ये उपलभ्येते।

सामब्राह्मणस्यपोपरि भट्टभास्करमिश्रस्य एवं भरतस्वामिनश्च भाष्ये स्तः। गुणविष्णुना मन्त्रब्राह्मणोपरि भाष्यं रचितमासीत्। संहितोपनिषद्ब्राह्मणोपरि द्विजराजभट्टस्य भाष्यं प्रकाशितमुपलभ्यते। द्विराजभट्टस्य स्वात्मविवरणेन इदं ज्ञायते यद् अस्य पिता श्रीवंशे लब्धजन्मा वैदिकविद्वान् विष्णुभट्ट आसीदिति। अथर्ववेदीयगोपथब्राह्मणोपरि तु न किमपि भाष्यमुपलभ्यते। माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य श्रीहरिस्वामिना विरचितं भाष्यं श्रुत्यर्थविवृत्तिः इत्युच्यते। किंतु तत् अद्यत्वे अपूर्णम् उपलभ्यते। आचार्यसायणस्य भाष्यं वेदार्थप्रकाशाभिधं यद्यापि उपलभ्यते। भाष्येषु सायणभाष्यस्य महिमा तु अनितरसाधारणा एव। पाश्चात्यविद्वांसः बहवोऽपि सायणस्य प्रशंसायां प्रवर्तन्ते। शतपथब्राह्मणोपरि विज्ञानभाष्यं कवीन्द्राचार्येण विरचितम्। किंतु तद्यत्वे नोपलभ्यते। माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणोपरि श्रीगणेशशास्त्रिवर्येण स्वरप्रकाशाभिधं भाष्यं विरचितं वर्तते। किन्तु इदं भाष्यं नातीवप्रसिद्धम् अवगमनेऽपि क्लिष्टमित्यपि ज्ञायते।

ऋग्वेदीयब्राह्मणग्रंथपरिचयः

ऐतरेयब्राह्मणम् - ऐतरेयब्राह्मणग्रंथस्य प्रवचनकर्ता ऋषिः महिदास ऐतरेय इति संप्रदायप्रसिद्धिः। अस्य ब्राह्मणस्य भाष्यकारः षड्गुरुशिष्यः महिदासं यज्ञवल्कस्य ब्राह्मणस्य द्वितीयपत्न्याः पुत्र इति कथयति। यथा -

महिदासैतरेयर्षिसन्दृष्टं ब्राह्मणं तु यत्।..............

आसीद् विप्रो यज्ञवल्को द्विभार्यस्तस्य द्वितीयायामितेरेति चाहुः।। (ऐतरेयब्राह्मणम् - सुखप्रदावृत्तिः) इति।

सायणाचार्योऽपि एकया आख्यायिकाया ऋषिमेकं बहुपत्नीकं प्रतिपाद्य, तस्य इतरा नाम्नीं प्रतिपादयति भाष्यभूमिकायाम्। इतरायाः पुत्र एव महिदासः। पितुः उपेक्षया खिन्नमनः सः स्वकुलदेवतां भूमिम् उपास्य एकं ब्राह्मणम्, आरण्यकंच साक्षात् कृतवान्। तदेव ऐतरेयब्राह्मणम्, ऐतरेयारण्यकमिति च नाम्ना व्यवह्रियते।

भट्टभास्करस्तु ऐतरेयस्य पितुः नाम एव इतरा इति। तथा चोक्तम् - इतस्य

ऋषेरपत्यमैतरेय:। शुभ्रादिभ्यश्च ढक्। इति।

स्कंदपुराणन्तु-

अस्मिन्नेव मम स्थाने हारीतस्यान्वयेऽभवत्।

मण्डूकिरिति विप्राग्यो वेदवेदाङ्गपारग:।।

तस्यासीदितरा नाम भार्या साध्वीगुणैर्युता।

तस्यामुत्पद्यतसुतस्त्वैतरेय इति स्मृत:।।

इति हारीतवंशज: माण्डूकि: ऐतरेयस्य पितेति। माण्डूकि: विप्रेषु अग्रगण्य: वेदव-ेदाङ्गेषु लब्धप्रतिष्ठश्चासीत्। तस्य ऋषे: इतरा इति भार्या काचिदासीत् या साध्वीगुणैर्युता आसीत्। तस्याम् उत्पन्न: पुत्र एव ऐतरेय इति।

ऐतरेयब्राह्मणस्य स्वरूपम्

ऐतरेयब्राह्मणे चत्वारिंशद् अध्याया: सन्ति। प्रत्येकं पंच अध्याया: मिलित्वा पंचिका इति रूपेण निष्पद्यते व्यवह्रियते च। अत: ऐतरेयब्राह्मणे अष्टौ पंचिका सन्ति। प्रत्येकम् अध्याये अवान्तरविभाजनं खंड इति नाम्रा उच्यते। ब्राह्मणेऽस्मिन् आहत्य 285 खण्डा: सन्ति।

ब्राह्मणग्रंथेऽस्मिन् सोमयागानां हौत्रपक्ष: बाहुल्येन प्रतिपादित:। ऋत्विग एव होत्रक इति नाम्रा उच्यन्ते। ते ऋत्विग: सप्त: भवन्ति। यथा 1. होता 2. मैत्रावरुण:, 3. ब्राह्म-णाच्छंसी, 4. नेष्टा, 5. पोता, 6. अच्छावाक: एवं 7. आग्नीध्र इति। एतेषाम् ऋत्विजां कार्यं त्रिषु सवनेष्वपि याज्या सम्पादनमेव। आहुतिसमये ये मन्त्रा: पठयन्ते तेषां याज्या इति नाम भवति। होमात् पूर्वं पुरोनुवाक्यानां पठनं भवति। आज्य-प्रउगप्रभृतिशस्त्राणां शंसनमर्थात् स्तवनं होता, मैत्रावरुण: ब्राह्मणांच्छंसी एवम् आच्छावाक: करोति।

आज्यशस्त्रं, प्रउगशस्त्रं, मरुत्वतीयशस्त्रं, निष्कैवल्यशस्त्रं, वैश्वदेवशस्त्रं, आग्नि-मारुतशस्त्रं, षोडशीशस्त्रं, पर्यायशस्त्रं, आश्विनशस्त्रं इत्यादिशस्त्राणां पठनं होत्रा कर्तव्यं भवति। याज्यामन्त्रं पुरोऽनुवाक्यानांच विहाय अन्यशस्त्राणि तृच उच्यन्ते। अर्थात् तेषाम् आद्य एवम् अंतिमऋचां पठनं त्रिवारं भवतीत्यत: तृच् उच्यन्ते।

परिधानीया इति उत्तमऋचां प्रसिद्धि:। एवमेव प्रतिपद इति प्रथमऋग् उच्यते। सोमयागेषु अग्निष्टोम: प्रकृतिभूत: यागो भवति। अग्निष्टोमस्य वर्णं प्रथमपंचिकात: तृतीयपंचिकापंचमाध्यायं यावत् प्राप्यते। तत: अग्निष्टोमस्य विकृतय:, उक्थ्य, क्र-तु, षोडशी एवम् अतिरात्रस्य वर्णनं चतुर्थपंचिकाया: द्वितीयध्यायपंचमखण्डं यावतृ प्रतिपादितं वर्तते। तत: सत्रयागानां विवरणं वर्तते। सत्रयागानां वर्णनावसरे गवामयनम्,

अंगिगरसामयनम् एवंआदित्यानामयनम् इत्येतेषां वर्णनं प्राप्यते। एतेषां सत्रयागानां वर्णनं चतुर्थपंचिकाया: द्वितीयाध्यायषष्ठखण्डत: तृतीयाध्यायाष्टमखण्डं यावतृ वर्तते। द्वादशाहसंज्ञकानां सोमयागानां वर्णनं पंचमपंचिकायां वर्तते। अग्निहोत्रयागस्य अपि वर्णनम् अत्रैव कृतम् अस्ति। सोमयागसम्बद्धप्रकीर्णविषयाणां वर्णनं षष्ठपंचिकायां वर्तते। बालखिल्यादिसूक्तानामपि वर्णमत्रैव प्राप्यते। सप्तमपंचिकायाम् अग्निहोत्रिण: विभिन्नप्रायश्चित्तानि, शुन: शेपाख्यानम् एवं राजसूययागानां प्रारम्भिककृत्यानां निरूपणं वर्तते। अष्टमपंचिकायां राजसूययागस्य, ऐन्द्रमहाभिषेक, पुरोहितमहत्ता, ब्रह्मपरिमरादीनां प्रतिपादनं विद्यते। यद्यपि अंतिमदशाध्याया: परवर्तिन इति वदन्ति, अथापि पाणिनिमहर्षिणा चत्वारिंशद् अध्यायात्मकम् ऐतरेयब्राह्मणम्, त्रिंशद् अध्यायात्मकंच कौषीतकिब्राह्मणम् इति स्वरूपं निर्दिष्टं (अष्टाध्यायी 5-1-62) इत्यत: न विवादलेशोऽस्माकम्।

ऐतरेयब्राह्मणे ऐतिहासिकानां सांस्कृतिकानांच विवरणं बहुलम् उपलभ्यते। एवमेव नैतिकमूल्याणाम् उदात्ताचारव्यवहारणां विषयेऽपि अनेके विषया उपलभ्यन्ते। यथा -

ऋतं वाव दीक्षा सत्यं दीक्षा तस्माद् दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम् (ऐ.ब्राह्मणम् 1-1)

विदुषा सत्यमेव वदितव्यम् (5-2-9)

अवत्येनं सत्यमनृतं हिनस्ति। (4-1-1)

कलि:शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापर:।

उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चंरश्चवरैवेति।।

चरन्वै मधु विन्दति चरूस्वादुमुदुम्बरम्।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरंश्चवरैवेति।।

इत्यादय:।

शांखायनब्राह्मणम्

शांखायनब्राह्मणमेव कौषीतकीब्राह्मणमित्यपि। कथ्यते। क्विचत् शांखायनं सांख्यायनमित्यति कथ्यते। इदं ब्राह्मणं बाष्कलशाखाया: सम्बद्धं वर्तते। ब्राह्मणोपरि अस्मिन् न किमपि प्राचीनं भाष्यम् उपलभ्यते। संपूर्णमपि ब्राह्मणं त्रिंशद् अध्यायात्मकं भवति। प्रत्येकम् अध्याय: खंडेषु विभक्त:। आहत्य संपूर्णे ब्राह्मणे 227 खण्डा: सन्ति। ताण्डयब्राह्मणे कौषीतकानां व्रात्याभावापन्नत्वं कथ्यते। यथा-

एतेव वै शमनीचामेढ्रा अयजन्त तेषां कुषीतक: सामश्रवसो गृहपतिरासीत्तान् लु-शाकपि: खार्गलिरनुव्याहरदवाकीर्षत् कनीयांसौ स्तोमावुपागुरिति तस्मात् कौषीतकानां न कश्चनातीव जिहते यज्ञावकीर्णा हि।

शांखायनारण्यके कौशीतकवंशपरंपराया उल्लेखः प्राप्यते। यथा -

अथ वंशः। नमो ब्रह्मणे। नम आचार्येभ्यो गुणाख्याच्छड्.खायनादस्माभिरधीतं गुणाख्यः शाड्.खायनः कहोलात् कौषीतकेः कहोलः कौषीतकिरुद्दालकादारुणेरुद्दालक आरुणिः। (शांखायनारण्यकम् 15-1) इति।

ऐतरेयब्राह्मणापेक्षया शांखायनब्राह्मणेऽस्मिन् सोमयागातिरिक्तानाम् इष्टियागानां, पशुयागानामपि प्रतिपादनं विद्यते। ब्राह्मणारम्भे दर्शपूर्णमासादीनां वर्णनं विवेचनंच विद्यते। ऐतरेयस्यान्तिमदशाध्यायविषयाः अत्र न विद्यन्त इति महान् भेदः अवलोकयितुं शक्यते।

ब्राह्मणेऽस्मिन्नपि नैतिकमूल्यानामाचाराणांच विषये बहुलमुपलभ्यते।

यजुर्वेदीयब्राह्मणग्रंथाः

शुक्लयजुर्वेदीयब्राह्मणम्

शतपथब्राह्मणम्

ब्राह्मणग्रंथेषु समस्तेष्वापीदं वृहत्काय पुस्तकं भवति। माध्यन्दिन-काण्वशाखयोरपि इदं ब्राह्मणमुपलभ्यते। तैतिरिय ब्राह्मणानिव स्वरांकितं भवति, तेनास्य प्राचीनता सुस्पष्टा।

'शतं पन्थानो यत्र शतपथः तत्रुलयग्रंथः'

(गुणरानमहोदधिः)

शतं पन्थानो मार्गा नामाध्याया यस्य तच्छतयथम्

माध्यान्तिदशतयथविभागः

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे 14 काण्डाः सन्तिः 100 अध्यायाः, 438 ब्राह्मणानि ता 7624 काण्डिकाः सन्ति

काण्वशतपथे 17 काण्डाः, 104 अध्ययः, 435 ब्राह्मण, 6806 काण्डिका सन्ति।

शतयथब्राह्मणस्य प्रवचनकर्ता वाजसनेय याज्ञवलक्युः शतयथान्ते वर्तते च 7 आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंपि वाजसनेयेन याज्ञवलक्येनाख्यायन्ते' इति।

तैतिरीयब्राह्मणम्

कृष्णयजुर्वेदीयशाखायाम् एकमात्रं ब्राह्मणमिदम्। काठकब्राह्मणस्य तु क्वचिदेवांशा अलभ्यन्ते।

तैतिरीय ब्राह्मणस्य प्रवक्ता वैशम्यायनशिष्यः तितिरः। अत्र अध्यवर्युकर्तृक यागकृत्यानां विस्तारवर्णनं वद्यते।

सामवेदीय ब्राह्मणग्रंथानां परिचयः

अन्यवेदापेक्षया सामवेदीयब्राह्मणग्रंथानां संख्यया आधिक्यम् वर्तते।

भट्टकुमारिलः सामवेदस्य अष्टौ ब्राह्मणानि सन्तीति लिखति। यथा-

ब्राह्मणानि हि यान्यष्टौ सरहस्यान्यधीयते।

छन्दोगास्तेषु सर्वेषु ना काश्चिचन्नियतः स्वरः।।

(तन्त्रवार्तिकम् 1-3-12)

सायणाचायोऽपि ब्राह्मोपनिषद् भाष्योपक्रमाणिकायां सामवेदस्य अष्टौ ब्राह्मणानीत्येव कथयति। यथा-

अष्टो हि ब्राह्मणग्रंथाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमम्।

षाड्विशाख्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत्।।

आर्षेयं देवताध्यायो भवेदुपनिषत् ततः।

संहितोपनिषद् वंशो ग्रंथा अष्टावितीरिताः।।

एवंरूपेण ताण्डयमहाब्राह्मणोन सह षड्विंश-सामविधानआर्षेय-देवताध्याय-ध्वान्दोग्य-संहितोपनिषदा संज्ञकानां ब्राह्मणानामपि सम्बंधः कौथुमशाखया सह कृतः वर्तते। कौथमराणायनीयशाकयोः क्विचद् उच्चारणभेद एव वर्तते।

शाटयायन ब्राह्मणं तथा भाल्लवि ब्राह्मण मद्यावे नोपलभ्यते शारयायन ब्राह्मणानां वाक्यानामुद्धरणं सायणाचार्यः ऋग्वेदभाष्येषु करोति। ब्रह्मसूत्रशाङ्.करभाष्येऽपि अस्योद्धरणानि सन्ति।

भाल्लविब्राह्मणस्य उल्लेखः ताण्डयब्राह्मणे "श्रौतसूत्रेषु" महाभाष्यप्रभृतिष्वपि वर्तते।

सामवेदीय ब्राह्मणग्रंथानां वर्गीकरणं साम्प्रदायिका द्विधा कुर्वन्ति। ब्राह्मणम् अनुब्राह्मणमिति च। ब्राह्मणग्रंथ परंपरागत लक्षणवत् ब्राह्मणमिति कथ्यते। ब्राह्मणसदृशग्रंथः अनुब्राह्मणं कथ्यते। अष्ट सामवेदीय ब्राह्मणेषु ताण्डय-षड्विंशयोः ब्राह्मणग्रंथत्वं साक्षात् वर्तते। सामविधान-आर्षेय-देवताध्याय-उपनिषद्-संहितोपनिषद् एव वंशब्राह्मणाना अनुब्राह्मणत्वं भवति।

ताण्डयब्राह्मणम्

ताण्डयब्राह्मणम् रचयिता साऽत् क इति न क्विचदुपलभ्यतो किंतु ताण्डिऋषिणा प्रोक्तवात् ताण्डि अथवा ताण्डयब्राह्मणमिति कथ्यते। अयं परंपरया प्राप्तः विषयः। सामविधान ब्राह्मणे सम्प्रदायातार्यप्रवर्तकर तण्डिः-शाटयायनश्च बादरायणशिष्यत्वेन प्रातिपादितौ। वंशब्राह्मणेऽपि ताण्डयनामा चार्यस्योल्लेखः वर्तते।

ताण्डयब्राह्मणं पंचविंशब्राह्मणमित्यपि कथ्यते पंचविंशति-अध्यायेषु विभक्तत्वात् एव पंचविंशत्वसंज्ञा भवति। महाब्राह्मणम्, प्रौढब्राह्मणमित्यपि कथ्यते बृहत्कायदृष्टया। प्रत्येकं पंचाध्यायाः पंचिका कथ्यते। अतः आहत्य पंच पंचिकाः सन्ति। षड्विशस्य उपनिषदश्च अनेन सह मेलनं कृत्वा 'चत्वारिंशब्राह्मणम्' इत्यपि कथ्यते।

ताण्डयब्राह्मणस्य विषयः

सोमयागस्य प्रतिपादनमेव ताण्डयब्राह्मणस्य मुख्यं विषय वस्तु भवति। अग्निष्टोम-संस्थ-ज्योतिष्टोम प्रभृति सहस्त्रसंवत्स साद्यसोमयागानां विशिष्य प्रतिपादनं वर्तते।

षंचविंशति-अध्यायेषु प्रतिपादित विषयानां संक्षिप्तविवरणनवेवम्-

अध्यायसंख्या विषयवस्तु

उद्गात्रा पठनीय यदुषात्मक मन्त्राणां प्रतिपादनम्

त्रिवत्-पंचदशादिस्तोमानां विष्टुतिप्रातिपादनम्

सत्रयागानां प्रकृतिभूत गवमयनस्य वर्णनम्

ज्योतिष्टोय-उक्थ्य-अतिरात्रसंस्थ यागानां प्रतिपादनम्। विधिवप्रायश्चित्र विधीनां वर्णनंच।

द्वादशाहयागमां वर्णनम्

विभिन्नानाम् एकहायागानां वर्णनम्

अहीन यागानां निरूपणम्।

सत्र यागानां विधानम्

आहत्य ब्राह्मणेऽस्मिन् 72/611 सुत्याकानां 178 सोमयागानांच वर्णनं विद्यते।

ताण्डयब्राह्मणस्य रचनाकालः विक्रमसंवत्सरात् त्रिसहस्त्रपूर्वः इति प्रतीयते।

ताण्डयब्राह्मणे साम-गान वत् वीणा प्रभृतिवाद्यानामपि अपधारिला एवं वाणसदृश प्रभेदानां वर्णनं वर्तते। 180 आख्यायिकाः सन्ति।

षड्विंश ब्राह्मणम्

कौथुमशाखायाः षड्विंश-ब्राह्मणंमपि अन्यत् ब्राह्मणं भवति। कदाचित् षड्विंशब्-्राह्मणं ताण्डयब्राह्मणान्तर्गतमिति मन्यते। सायणाचार्योऽपि 'तण्डकशेषब्राह्मणम्' इति भाष्योपक्रमणिकायां ब्राह्मणमिदं वदति। सोमयोगविषयेषु ताण्डयब्राह्मणेषु अनुक्तानां विषयानां प्रतिपादनं अत्र प्रापयत् इत्यतः 'ताण्डकशेषब्राह्मणम्' इति वचनं नूनं संगच्छते।

षड्‌विंश ब्राह्मणेऽस्मिन् सम्प्रति अध्याया: सन्ति। षष्ठाध्याय: 'अद्भुतब्राह्मणम्' इति कथ्यते। तत्काकणन्तु पूर्वाध्यायेभ्य: अस्य भिन्नवस्तु प्रतिपादनमेव। अत्र प्रतिपादितद्भुतविषयेषु प्रायश्चितं, शकुनादि भवन्ति। अंतिमाध्यायोऽयं परवर्तिकाले योजितमित्यपि प्रसिद्धि:। 'इति' इति पदं प्राय: अध्यायपरिसमाप्तौ प्रयुज्यते। तथा च पंचमाध्याय परिसमाप्तौ इदं वाक्यमुपलभ्यते। यथा-

'तस्थानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति' (षड्‌विंशब्राह्मणम् 5-7-3) एवमेव 'अथ' शब्दस्य प्रयोग: ग्रंथादौ प्राय: क्रियते। षष्ठाध्यायस्य आरंभे च 'अथातोऽद्भुतानां कर्मणां शान्तिं व्याख्यास्याम: (षड्‌विंशब्राह्मणम् 6/1/1)

इति। यद्यपि अथातो धर्मजिज्ञासा 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा', इत्यत्र नवीनग्रंथेषु आरंभसूचकत्वे 'अथात:' प्रयज्यते, किंतु तथात्र नूतन ग्रंथत्वेन नेष्टता वर्तते। नूतन विषयस्य प्रतिपादने एव अथात: अत्र उक्त: वर्तते। पूर्वं पंचाध्यायेषु इष्टप्राप्ति साधन विषया उक्ता: इत: अनिष्टनिवारण साधनानां प्रतिपादनं कियते इति ग्राहया: भवति।

षड्‌विंशब्राह्मणे अध्यायानां विषयानां विवरणनवेवम् प्रथमाध्याय: - अत्र सप्तखण्डा: सन्ति। प्रथमखण्डद्वयो: विषय: सुब्रह्मण्य निगद: वर्णनं भवति। तृतीयखण्डे त्रिसवनानां साम्नां तच्छंदसांच वर्णनं विद्यते।

चतुर्थखंडे ज्योतिष्टोमस्य पूर्वकृत्यानां विश्वरूपागानस्य च विधानां वर्तते। पंचमखण्डे वसिष्ठगोत्रोत्पन्नब्राह्मणस्य ब्रह्मपदे स्थापनम्, भूभूर्व: स्व: इति व्याहृतीभ्य: ऋगादित्रयाणां नि:सरणं, व्याहृतीनां वर्णनं, प्रायश्चितकृत्यानांच वर्णनं विद्यते। षष्ठखंडे ज्ञाताज्ञातत्रुटीनां प्रायश्चितं विहितं विद्यते। सप्तखंडे अर्थवादपूर्वक सौम्यचरू निर्वापनस्य विधानां विद्यते।

द्वितीयाऽध्याय: अत्र सप्त खण्डा: सन्ति। आद्यत्रिषु खण्डेषु अग्निष्टोमान्तर्गतस्य बहिष्पवमानस्य रेतस्या: धूरगानांच विधानं वर्तते। चतुर्थखंडे होता- अध्वर्यु:-ब्रह्मा-उद्गाता प्रभृतीनां यागगत प्रकीर्णधर्माणां सामान्य निरूपणं विद्यते। पंचमखण्डात् सप्तमखण्डचपर्यन्तं सवनत्रयेषु अपि चमस भक्षणाये उपहवादिकथनं विद्यते।

तृतीयध्याय: - नवखंडा: अत्र विद्यन्ते। तेषु प्रथमखंडद्वयं होता-अध्वर्युप्रभृतिभि: क्रियमाण यागत्रुजय: यजमानस्य हानिं कुर्वन्ति। अत: पूर्ण ज्ञानं प्राप्य विना अंगवैकलयं यागानुष्ठानाय विदधाति। इदमत्र ज्ञातण्यं यत् यजमानस्य पशुसम्पति: अध्वर्यौ आश्रितं तिष्ठति, यजमानस्य कीर्ति: होतरि आश्रितं तिष्ठति, यजमानस्य योगक्षेमौ ब्रह्माणि आश्रितं तिष्ठति, यजमानस्य आत्मा च उद्गातरि आश्रितं तिष्ठति।

तृतीयखंड: ऋग्विवरण, राज्ञ: योगभूमिचाचनादीनां वर्णनं करोनं करोति। चतुर्थखंड:

अवभृतधर्मादीनां प्रतिपादनं करोति। पंचमखण्डाद् नवमखण्डं यावत् अभिचारयागानां वर्णनं विधानंच विद्यते।

चतुर्थाध्याय: षटखण्डा: अत्र सन्ति। प्रथमखण्ड: व्यूढद्वादशाहयागधर्माणा, छन्दसां क्रम-परिवर्तनादिविषयाणां विधानं करोति। द्वितीयखंडे श्येनयागस्य अभिचाररूपस्य तत्संबन्धिस्तोम सामानांच वर्णनं विद्यते। त्रिवृदाग्निष्टोमस्य सन्दंशयागानांच निरुपणं तृतीयचतुर्थखण्डयो: विषय:। वज्रयागन्तत्सम्बधिविषयाणां 513 विषये पंचमखण्डे प्राप्यते। वैश्वदेवाख्य त्रयोदशाहस्य निरुपणं षष्ठखंडे प्राप्यते।

पंचमाध्याय: सप्तखंडा: सन्त्यत्र। प्रथमखंडे आग्निहोत्रनिरुपणं ज्योतिष्टोमेन सह तस्य तुलना च वर्तते। द्वितीयखंडे आग्निहोत्रस्य महत्वं प्रतिपादितं विद्यते। अग्नि-होत्रस्यानुष्ठानेनान्येषाम् इष्टसाधनानामपि इष्टं स्वत: साधितं भवति। तृतीयचतुर्थखण्डयो: औदुम्बरी-यज्ञयूपयो: निरूपणं विद्यते। सन्ध्योपासनाविषयस्य प्रतिपादनं पंचमखण्डे विद्यते। षष्ठखंडे चन्द्रमस: वृद्धिक्षयित्व प्रतिपादनेन सह देवानां सोमदीक्षापानादीनां प्रतिपादनं विद्यते।

षष्ठाध्याय:- अत्र द्वादशखण्डा: सन्ति। अत्राध्याये अद्भुतकर्मणां विधानं विद्यते। एवमेव अनिष्टानाम् उपशकुनानांच शान्तिविधानमपि वर्तते।

प्रथमखंडे 1008 पलाशसमिद्भि: आहुतीनां विधानविषये उक्तं विद्यते। एवमेव इन्द्र-यम-वरुण-धनद-अग्नि-वायु-सोम-विष्णुदेव विषयकं अष्टौ मन्त्रा: सन्ति। शत्रु-विजयाय होमविशेषस्य प्रतिपादनं द्वितीयखण्डे प्राप्यते। तृतीयखंडे इन्द्रविषयकस्य अद्भुतहोमविशेषस्य प्रतिपादनं विद्यते। चतुर्थखंडे यमविषयकाद्भुतक्मणाम् अनुष्ठानं विहितं विद्यते। पंचमखंडे वरुण सम्बन्धि उद्भुतशांतिप्रयोगानां विधानं वर्तते। षष्ठखंडे वैश्रवणदेवनिमितं होमविधानं क्रियते। वैश्रवणदेवनिमित होमकणेन पिशाचदिजन्योद्वेगा प्रभृतीनां शान्ति: भवति। सप्तमखंडे अग्निसम्बद्धानाम् अपशकुनानां निवारणविधि: उक्त: वर्तते। अष्टमखंडे वायुदेवसम्बद्धानाम् उत्पातानां शन्तिकर होमविशेष: विहित:। नवमखण्डे क्षोमाद्भुतातानां शान्ति: विहित:।

दशमखंडे विष्णुजन्याद्भुतानां शांतिकर होमविशेषस्य प्रतिपादनं विद्यते। एकादश-खंडे रुद्राद्भुतानां शांति विधानं विद्यते। अन्तिमे च द्वादशखंडे च सूर्यदैवत्यस्य अद्भुतानां शांतिविधानं विद्यते।

सामविधानब्राह्मणम्

ताण्डयब्राह्मणम् तथा षड्विंशब्राह्मणं श्रौतयागानां विवेचनं कुर्वन्ति। अन्यान्यब्राह्म-णानि शाखान्तएतानि अपि श्रौतयागानामेव वर्णनं कुर्वन्ति।

इदं वैशिष्टयं सामविधान ब्राह्मणस्य भवति यत्, इदं ब्राह्मणं मायाजालकर सामग्रीनां प्रस्तावकं वर्तते। श्रौतयागानां विख्यणेन सह प्राय: अत्र विद्यमाना: बहव: विषया: धर्म-शास्त्रसम्बद्धा: सन्ति। एवमेव प्रायश्चितप्रयोग:, कृच्छ्रादि व्रतानि, काम्ययागानां, विभिन्न लौकिक प्रयोजनमितम् अभिचारकर्मणामपि निरुपणं विद्यते। इदं ब्राह्मणं सांस्कृतिकदृष्टया अपि महाववत् राजते।

सामविधान ब्राह्मणस्य प्रतिपाद्य विषया

सामविधानं ब्राह्मणं त्रिप्र पाठकै: पंचविंशति-अनुवाकैश्च विभक्त: वर्तते। तेषां विवरणं यथा-

प्रथमपाठक:- अस्य प्रपाठकस्य प्रथमानुवाके प्रजापत्युत्पत्ति:, भौतिकजगत् सृष्टि:, सामप्रंशसानां वर्णनं विद्यते। द्वितीयानुवाके कृच्छ्र तथा अति कृच्छ्रव्रतानां स्वरुपं फलंच वर्णितं विद्यते। तृतीयानुवाके स्वाध्याय:, अग्न्याधाननियमा:, दर्शपूर्णमासादीनां प्रयोगा: प्रतिपादिता: सन्ति। चतुर्थानुवाके श्रौतयागानां प्रतिपादनेन सह रूद्रादिदेवप्रीतिकर सा-मगानानम् उल्लेख: विद्यते। उंचयानुवाकत: अष्टमानुवाकं यावत् अवाच्यवाच्य-चैर्यादीनां प्रायाश्चितं वर्णितं विद्यते।

द्वितीयप्रपाठक: तृतीय प्रपाठकश्रच काम्यरोगादिजन्यभयशमनादि प्रयोगान् निरूपयति। चतुर्थप्रपाठकात् अष्टमान्त् अभीष्टसिद्ध्यादिविषये निरुपयति। नवमप्रपाठके सामसम्प्रदाय-प्रवर्तकाचार्यणाम् अनुक्रम:, अध्ययनाधिकारिण:, प्रभृतिविषयाणां निरुपणं करोति। अस्य ब्राह्मणस्योपरि सायणाचार्यस्य भरतस्वामिनश्रच भाष्ये वर्तते।

आर्षेय ब्राह्मणम्

आर्षेयब्राह्मणं सामवेदीय-ऋषीणां विषये प्रतिपादयति। यथा ब्राह्मारम्भे एवोक्तं वर्तते-

'अथ खलवयमार्षप्रदेशो भवति' (आर्षेयब्राह्मणम् 1-1-1) इति

अत्र ब्राह्मणे सामगानानामुल्लेख: प्रसिद्ध नामान्तरै: सह प्रदत्त: वर्तते। प्राय: सायगानानि तानि तेषां ऋषीणां नाम्रा प्रसिद्धिड्.गतानि यै: तत्तत्सामगानानां योजना कृता। एवम् अर्थकरणे कृते सत्येव आर्षेय ब्राह्मणम् इति नाम सार्थकं भवति। यतो हि अत्र ब्राह्मणे सामगान-ऋषीणां तथा तेषां ऋषिगायकानां विषये साक्षात्प्रतिपादनं सूची वा नोपलभ्यते।

सामगानानां चत्वार: प्रकारा: सन्ति। तेषु आर्षेयब्राह्मणम् ग्रामगेयसामगानेग्र अरण्यग-ोयसामानेन च सम्बद्धं विद्यते। ब्राह्मणेऽस्मिन् ऊहगानानाम्, ऊह्यगानानां विचारो नैव वर्तते।

सामगानानां नामकरणे हेतूनां विवरणं यथा

1. मन्त्रसाक्षात्कारकारणात् तद्ऋषे: नाम्रा एव तद्गानस्य व्यवहार:। यथा सैन्धु-

क्षित-औशनप्रभृतीनी गमानि

2. विशोविशीय, अग्रेवैश्रवानरस्य (1-5-1) यज्ञायज्ञीयम् गानेषु ऋचऋ प्रारंभि-कपदानमि आधारेण नामकरणम्।

3. क्विचत् गानविज्ञेषस्य अन्त्यभागस्याधारेणापि नामकरणं भवति। यथा-'प्रजापते: सुतं रयिष्ठीये'(2.4.7) दाव सुनिधन इत्यादि गानानि।

4. प्रयोजनमूलकत्वेन गानानां नामकरणम्। यथा-संवर्ग, रक्षोध्नगानानि।

5. आर्षेयब्राह्मणस्य रचना सूत्रशैलयां वर्तते। ऋषीणां नामधेयगोत्रोप धारणम्। स्वग्र्यं यशस्यं पुण्यं पशण्यं ब्रह्मवर्चस्यं स्मात्रमायुष्यम् (1-1-(1-2)) इत्यनेन ज्ञायते सामगान-ऋषि-तद्गोत्राणां ज्ञानेंन स्वर्ग-यशादीनां प्राप्ति: भवति। आर्षेयब्राह्मणस्यायं नियम: यत् प्रातराशनात्पूर्वं गेयमिति। यथोक्तम्-

"प्राक् प्रातराशिकमित्याचक्षते" (1-1-4)

देवताध्यायब्राह्मणम्

इदं ब्राह्मणम् चतुर्षु खंडेषु विभक्तं वर्तते। आकरो ति लघुकायग्रंथोऽयं भवति। सामदेवानां निरुपणमत्र वर्तते। तत्र प्रत्येकं खण्डानां विवरणं यथा-

प्रथमखण्ड: - देवनाम्नां विभिन्न सामगानां संदर्भे संकलनं विद्यते।

द्वितीयखण्ड: - छन्दसां वर्णा: एवं देवतानां निरुपणं विद्यते।

तृतीयखण्ड: - सामगनाश्रित छन्दसां नाम्नां निरुक्ति: विद्यते।

चतुर्थखण्ड: - गायत्रसामाधारभूताया: सावित्र्या:

विभिन्नाड्.ग-देवतानांच वर्णनं विद्यते।

सायणाचार्यस्तु देवताध्यायब्राह्मणं संग्ह्यैवं वदति। यथा-

'साम्नां निधनभेदेन देवताधयनादयम्।

ग्रंथोऽपि नामतोऽन्वर्थाद् देवताध्याय उत्यते।।

तत्राद्ये बहुधा साम्नां देवता: परिकीर्तिता:।

द्वितीये छन्दसां वर्णास्तेषामेव च देवता:।

तृतीय तन्निरुक्तिश्र्चेत्येवं खण्डार्थसंग्रह:।।

देवताध्याय-ब्राह्मणम् सूत्रशैलया: प्रयोग: वर्तते।

उपनिषद्-ब्राह्मणम्, छान्दोग्य-ब्राह्मणमित्यपि कथ्यते। अत्र दश प्रपाठका: सन्ति।

गृह्यकृत्यानां कृते विनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्‌कलनं प्रथमद्वितीयखण्डयोः वर्तते। प्रथमद्वितीयखण्डयोः मन्त्रब्राह्मणम् एवं मन्त्रपर्व इत्यपि व्यवहारः विद्यते। तृतीयखण्डतः दशखण्डं यावत् छान्दोग्योपनिषद् विद्यते। इदं ब्राह्मणं मन्त्रम् उपनिषदंच मिलित्वा 'उपनिषद्ब्राह्मणम्' इति प्रशस्यते।

संहितोपनिषद्-ब्राह्मणम्

इदं ब्राह्मणम् संहितायाः रहस्यं प्रकाशयति। अत्र संहिताशब्दः सायणाचार्येण व्याख्यातः। यथा-

'सामवेदस्य गीतिषु सामाख्या' इति न्यायेन केवलगानात्मकत्वात् पदाभावेन प्रसिद्धा संहिता यद्यपि न भवति तथापि तस्मिन् साम्नो सप्तस्वरा भवन्ति। क्रुष्ट प्रथमद्वितीय तृतीय चतुर्थमन्द्रातिस्वार्या इति। तथा मन्द्रमध्यमताराणीति त्रीणि वाचः स्थानानि भवन्ति। एतेषां यः सन्निकर्षः सा संहिता। (संहितोपनिषद्-ब्राह्मणभाष्यभूमिका) इति।

संहितोपनिषद्-ब्राह्मणे संहितानां वर्गीकरणं -'देवहू', 'वाकशबहू' एवं 'अमित्रहू' इति प्रकारणे त्रिधा कृतं वर्तते।

वंशब्राह्मणम्

वंशब्राह्मणम् सामसम्प्रदायप्रवर्तक-ऋषीणांम्, आचार्याणां वंशपरंपरा प्रकाशयति। ब्राह्मणारम्भे ब्रह्मणः, ब्राह्मणानां आचार्याणां, ऋषीणां वायुमृत्युविष्णुदेवानां, वैश्रवणश्च वंदना कृत वर्तते। एते सर्वेऽपि गुरुपरंपराया प्रतिपादनं विद्यते।

जैमिनीशाखीय ब्राह्मणम्

जैमिनीय ब्राह्मणम्, जैमिनीयार्षेय-ब्राह्मणम्, जैमिनीयोपनिषद् ब्राह्मणमिति ब्राह्मणत्रयंमद्यत्वे प्राप्तं वर्तते।

जैमिनीयब्राह्मणम्

इदं ब्राह्मणम् त्रिधा विभक्तं वर्तते। प्रथमभागे 360 खंडाः सन्ति। द्वितीयभागे 437 खण्डाः सन्ति। तृतीयभागे च 385 खण्डाः सन्ति। आहत्य 1182 खण्डाः सन्ति।

उज्जहारागमाम्भोधेर्यो धर्मामृतमंजसा।

न्यायैर्निर्मथ्य भगवान् स प्रसीदतु जैमिनः।।

सामाखिलं सकलवेदगुरार्मुनीन्द्राद् व्यासादवाप्य भुवि येन सहस्त्रशाखम्।

व्यक्तं समस्तमपि सुंदर गीतरागं तं दैमिनिं तलवकारगुरुं नमामि।

इति ब्राह्मणारम्भे अन्ते च जैमिनेः स्तुतिः वर्तते। अत्र ब्राह्मणे अधिकांशः सोमयागणत औदगात्रतन्त्रः निरूपितः।

जैमिनीयार्षेय ब्राह्मणम्

अत्र स्वाध्याय:, ऋषि: छन्द:, देवतानांच विषये प्रतिपात्रदनं विद्यते। कौथुमशाखीय आर्षेयब्राह्मणमिव समानमिदं ब्राह्मणम् भवति। अत्रापि 'अथ खलवयमार्षप्रदेश: भवति इति वाक्यं विद्यते। अध्याय-खण्डादीनां विभाजनमपि समानमेव कौथुमशाखीयार्षेय ब्राह्मणस्य दैमिनीयार्षेयब्राह्मणस्य च।'

जैमिनीयोपनिषद्-ब्राह्मणम्

चतुर्भि: अध्यायैं विभक्तमिदं ब्राह्मणम्। अध्यायानां अवान्तरविभाजनं अनुवाकै: खंडैंच कृतं वर्तते। ब्राह्मणारम्भे ओंकार-हिंकारयो: महत्वं प्रतिपादितं वर्तते। एवं गायत्र्या वर्णने प्रवर्तते। अन्ते च 'सैषा शद् यायनी गायत्रस्योपनिषद् एवमुपासितव्या' इति वर्तते। अत्र ब्राह्मणग्रंथापेक्षया उपनिषदांम् आरण्यकानां विषये अधिकं प्राप्यते।

गोपथब्राह्मणम्

अथर्ववेदस्य एकमात्रमुपलब्धं ब्राह्मणं गोपथब्राह्मणं भवति। पूर्वं गोपथब्राह्मणं शौनकीशाखान्तर्गतमिति प्रचारे आसीत्, किंतु पातंजलमहाभाष्यानुरेण इदं पिप्लादशाखान्ततमिति स्पष्टं ज्ञातु शक्रुम:। तत्र भाष्ये 'शं नो देवीरभिष्टय आयो भवन्तु' इत्यादि मन्त्राणाम् अथर्ववेदस्य प्रथममन्त्रत्वेनोक्त: यत् पैप्पलादशाखामेव साक्षादभिप्रैति इति निश्चयेन वक्तं शक्र्म:।

ऋग्वदानुक्रमाणकायामाप वड्.कटमाधस्याक्तराप अत्र प्रमाणम्। यथा-

'ऐतरेयमस्माकं पैप्लादमथर्वणाम्।।

तृतीयं तित्तिरिप्रोक्तं जानन् वृद्ध इहोच्यते।।'

(8.1.13)

ऋषिगोपथप्रवक्तृत्वादिदं गोपथब्राह्मणमुच्यते। गोपथशब्दस्य च निष्पति: गोप्ता शब्दादभिप्रेत:। यथा 'अथर्वाडिंगरसो हि गोप्तार:' (गो.ब्रा.1/1/13)

इति। गुप् धोतो: 'अथ' योगे सति गोपथशब्दस्य व्युत्पत्ति: भवति।

गोपथब्राह्मणस्य प्रकाशनविवरणम्-

गोपथब्राह्मणंस्य प्राचीनं भाष्यमिति किमपि अद्यत्वे नोपलभ्यते। किंतु गोपथब्राह्मणस्य प्रकाशनं जातं विद्यते। तेषां विवरणं यथा-

1. राजेन्द्रलाल मित्र तथा हरचन्द्र विद्याभूषणद्वारा संपादितं प्रकाशनमुपलभ्यते यत् द्विसप्ततिरुत्तराष्टादशशततमे ख्रीष्टाब्दे (1872) एशियाटिकसोसायटी कोलकातानगरे प्रकाशितम्।

2. तदेव पुनः एकनवत्युत्तरे अष्टादशशततमे खरूीष्टाब्दे (1891) पं-जीवानन्दविद्यासागरमहोदयैः कोलकातातः प्रकाशितम्।

3. एकोनविंशत्युत्तरैकोनविंशतितमे (1919) ख्रीष्टाब्दे डयूक ग्रास्ट्रा (अगल्व उ्ीौ्ाि) द्वारा सुसम्पादितं संस्करणं, लाइडेनतः प्रकाशितम्।

4. पं-क्षेमकरणदासत्रिवेदिमहोदयैः हिंदी अनुवादसहितं प्रकाशनं चतुर्विंशत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे (1924) खरूीष्टाब्दे प्रकाशितम्। इदमेव प्रकाशनं प्राज्ञदेविद्वारा 1977 संवत्सरे पुनः प्रकाशितं वर्तते।

5. 1980 वत्सरे रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपतक्षेत्रम् (हरियाणाप्रदेशः) द्वारा डा. विजयलाल विद्यावारिधिमहोदयानां सम्पादने प्रकाशितं वर्तते।

गोपथब्राह्मणस्य प्रतिपाद्यः-

गोपथब्राह्मणस्य प्रतिपादनं द्विधा क्रियते पूर्वभागः उत्तभागश्चेति। यथा- एवं प्रकारेण पूर्वभागस्य पंचप्रपाठकेषु 135 कण्डिकाः सन्ति। उत्तरभागस्य षट्प्रपाठकेषु 123 कण्डिकाः सन्ति। अतः गोपथब्राह्मणे 258 कण्डिकाः सन्ति। संपूर्णे ब्राह्मणे च एकादशप्रपाठकाः सन्ति।

गोपथब्राह्मणस्य पूर्वभागस्य प्रतिपाद्यविषयाः-

प्रथमे प्रपाठके ब्रह्मणः तपसः प्रतिपादनम्, ईश्वरस्य सृष्टिविषयिणीच्छा, वेदस्य महत्त्वम्, महाव्याहृतिसहितपंचसर्पवेदादिनिरूपणम्, वैकल्ययज्ञे अनिष्टप्राप्तिः, तत्र दोषनिवारणे सति इष्टफलप्राप्तिः, ब्रह्मचर्यम्, जगत्सृष्टेः प्रतिपादनम्, पृथ्वी-वायु-सूर्य-जलादीनां सृष्टिः, गायत्रीमंत्रस्थपादानां व्याख्या, द्वादशमहातत्वविषयकप्रतिपादनम्, आचमनविधिः इत्यादयः विषयाः प्रतिपादिताः सन्ति।

द्वितीये प्रपाठके ब्रह्मचारिमहत्वम्, कत्र्तव्यस्य निरूपणम्, प्रायश्चितविधानम्, ऋत्विजां वर्णनम्, यज्ञविषयः वैश्रवानर-जातवेद-अश्व-सान्तपनादि अग्नीनां प्रतिपादनम्, ब्रह्मप्राप्तिः, ईश्वरस्य महत्वम्, देवरक्षा, अग्न्याधानम्, भौतिकयज्ञस्य संरचना इत्यादयः विषयाः सन्ति।

तृतीये प्रपाठके यज्ञे वेदविदुषामेव ऋत्विजत्वम्, अन्यथा पतनम्, यज्ञ-सम्पादने त्रुटिः, प्रायश्चितनिरूपणम्, उद्दालकस्य यज्ञसंबंधिविवेचनम्, अमावास्यपूर्णमास्योः यज्ञविधानादि, अग्निहोत्रसंबंधिप्रश्नानां, उद्दालकस्योत्तराणि, क्रियात्मकयज्ञ-मानसिकयज्ञयोश्च अनुष्ठानयोग्यता, स्वाहाशब्दाभिप्रायः, दीक्षितपुरुषस्य कत्र्तव्याकत्र्तव्यविचारः पुत्रेष्टियज्ञस्य विधानम् इत्यादिविषयाः सन्ति।

चतुर्थे प्रपाठके प्रमुखऋत्विजां सहऋत्विजाञ्च दीक्षाविषयकवर्णनम्, गृहपते: दीक्षा-वर्णनम्, अग्निष्टोम:, अष्टादशप्रकारदेवयज्ञानां फलकथनम्, संवत्सरविषयकजिज्ञासानां प्रतिपादनम्, यज्ञीयविषयाणां विवेचनम् इत्यादिविषया: प्रतिपादिता: सन्ति।

पञ्चमप्रपाठके संवत्सरयज्ञस्य विधानस्य प्रतिपादनम्, राजसूय-वाज-पेय-अश्वमेध-पुरुषमेधादिपञ्चदशप्रकारयज्ञानां प्रतिपादनम्, सहस्त्रसंवत्सरयज्ञस्य निरूपणम्, विश्वजित् यज्ञस्य कथानकवर्णनम्, ऋत्विजां योग्यतानिरूपणम्, प्रजा-पति-नारायणकथानकम्, प्रात: माध्यन्दिन सायंकालसवनानां स्तुतिश्चेत्यादिविषया: प्रतिपादिता: सन्ति।

गोपथब्राह्मणस्योत्तरभागस्य प्रतिपाद्यविषया:

प्रथमे प्रपाठके ब्रह्मण: आसनप्रतिपादनम्, प्रणीतापात्रं परिधयश्च, प्राशित्रविधानम्, हुतादाहुतादयो: वर्णनम्, अमावास्यापूर्णमास्यो: प्रतिपादनम्, सोमयागकर्त्तव्यता, चरुविषयकं कथानकम्, चातुर्मास्यानां वर्णनम्, हविर्विधानमाचारविधानमित्यादिविषया: प्रतिपादिता: सन्ति।

द्वितीये प्रपाठके यज्ञ-धर्म-प्रवग्र्य-देवासुसंग्रामे देवानां विजयप्राप्तिवर्णनम्, सोम-पानम्, सोमयज्ञ:, हविर्निरूपणम्, यज्ञे दोषाणां विनिवारणम्, देवपत्नीनां वर्णनम्, आहुतीनां वर्णनम्, यज्ञसिद्धिविषयप्रतिपादनम्, सत्यवक्तृजनेषु श्रद्धाकथनम्, दर्शपूर्णमासयज्ञस्या-रम्भे द्वित्रिदिवसेषु स्वीकरणं विदुषां निमंत्रणञ्चेत्यादिविषयाणां प्रतिपादनम्।

तृतीये प्रपाठके वषट्कार-अनुवषट्कारयोश्च निरूपणम्, षट् ऋतूनां वर्णनम्, षडाकाशादीनां वर्णनम्, वषट्कारानुवषट्कारयो: कर्त्तव्याकर्त्तव्यताविचार:, विविध-ोसवनेषु मन्त्रणां प्रयोग: मैत्रवरुण-ब्राह्मणाच्छंसी-आच्छावकादिभिस्तुति:, इन्द्रस्य महिमा, दक्षिणा दक्षिणापात्रस्य च निरूपणम्, छन्दैस्सह प्रणवशब्दानां संबद्धा: विविविषयाणां प्रतिपादनमित्यादय: विषया: सन्ति।

चतुर्थे प्रपाठके एकहयज्ञावसरे मैत्रवरुण, ब्राह्मणांच्छसी, अच्छावाकादिऋत्विजां मन्त्रप्रयोगविधानम्, पात्रीव्रतस्तोत्रस्य पाठ:, अवभृथस्नानम्, औषधिस्थापनम्, षोडशी-शब्दस्य व्याख्या, पञ्चदेवतानां स्तुतीनाश्च वर्णनं विद्यते।

पञ्चमे प्रपाठके अतिरात्रविषयकं विवेचनम्, सौत्रमणिइष्टि-वाजपेय-आप्तोर्याम-अ-हीनयज्ञानां निर्वचनम्, परिधानीयानाम् ऋचामनुवर्णनञ्च विषयाणां प्रतिपादिनमस्ति।

षष्ठे प्रपाठके विभिन्नानां सूक्तानां वर्णनम्, मन्त्रणां वर्णनम्, अहीने यज्ञे सम्पात-आ-वाप-प्रगाथानां वर्णनम्, वालखिल्य-नाराशंस-प्रगाथ-बृहती-सतो वृहती-वृषाकपि-प-याज्यासूक्तमन्त्राणां विनियोगवर्णनम्, कुंतापसूक्तानां वर्णनम्, दवनीयसूक्तस्य प्रयोग:,

आहनस्या-दाधिक्र-पवमनी-ऐन्द्राबार्हस्पत्यऋचां प्रतिपादनम्, होत्रकामुक्थ्यानां वर्णनम्, शिल्पानां वर्णनम्, देवासुरसंग्रामस्य वर्णनञ्चादिविषयाणां प्रतिपादनं वर्तते।

गोपथब्राह्मणस्य निर्वचनशैली-

गोपथब्राह्मणस्य निर्वचनशैली विशिष्टा वर्तते। गोपथनिर्वचनविज्ञाननाम्निग्रंथे निर्वचनं षट्प्रकारेण विभक्तं वर्तते।। यथा-

स्फुटनिर्वचनम् उत प्रत्यक्षवृत्तिरनिर्वचनम्-

यस्मिन् निर्वचने व्याकरणप्रक्रिया संदिग्धा न भवति तत् स्फुटनिर्वचनम् इत्युच्यते। यथा गोपथब्राह्मणे (1-2) जायाशब्दः प्राप्यते। तत्र जाया-तद् यदब्रवीदादिभिर्वा अहमिदं सर्वं जनिष्यामि यदिदं किं चेति तस्माज्जाया अभवन्, तज्जायानां जायात्वं यच्चासु पुरुषो जायते। अत्र गोपथकारेण जनिष्यामिक्रियापदेन जाया शब्दस्य निरुक्तिः कृता वर्तते। वैयाकरणा अपि 'जनि' धातुद्वारा यक् प्रत्ययं कृत्या जाया शब्दस्य निष्पत्तिं साधयन्ति। अतः एतद् स्फुटनिर्वचनं प्रत्यक्षवृत्तिनिर्वचनं वा विद्यते। एवम् आपः इत्यादिशब्दाः अपि भवन्ति।

अस्फुटनिर्वचनम्-

यस्मिन् शब्दे प्रकृतिप्रत्ययकल्पनासम्पादने काठिन्यमस्ति तस्य निर्वचनस्य नामास्फुटनिर्वचनं वर्तते। यास्केनास्य परिभाषा परोक्षवृत्तिः। अतिपरोक्षवृत्तिरिति वा निर्वचनं कृतमस्ति। यथा-गोपथब्राह्मणे (2-21) रथो विद्यते। रथः-सोऽशाम्यत्तस्माश्वः पशूनां जिघत्सुतमो भवति वैश्रवानरो रसमपीडयत् स रसोऽभवत्, रसो ह वा एष तं वा एतं रसं सन्तं रथ इत्याचक्षते। अत्र रसशब्देन रथशब्दः प्रसिद्धमगात्। अत्र रसशब्दस्थसकारः थकारे परिवर्तितः। एवं दीक्षितशब्दादिषु अस्फुटनिर्वचनं क्रियते।

धातुसंकेतितनिर्वचनम्-

शब्दैः यैस्सह धातुरपि प्रयुज्यते तेषां शब्दानां निर्वचनं धातुसंकेतितनिर्वचनम्। ते तस्य व्युत्पत्तिर्भवति। यथा यज्ञेन यज्ञमयजन्त। अत्र यज्ञस्य निर्वचनसंकेतः अयजन्तद्वारा भवति। गोपथब्राह्मणस्योत्तरेभागे (5-4) आगच्छति प्रस्तोता-अथ यत् प्रस्तोता प्रस्तौति, तत्रैव उद्गाता-अथ उद्गातोदगायति, प्रतिहर्ता-अर्थ यत् प्रतिहर्ता प्रतिहरति। एवं आहुतिशब्दादीनां निर्वचनानि।

तद्धितनिर्वचनम्-

यस्य निर्वचनस्य संकेतः तद्धिप्रत्ययेन भवति तस्य नाम तद्धितनिर्वचनं भवति। यथा-गोपथब्राह्मणे (5-12) प्राप्यते स्वग्र्यः शब्दः। स्वग्र्य-तदेतत् सूक्तं स्वग्र्यमेतेन

सूक्तेन देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गलोकमायन्। तथैवेतद् यजमाना एतेनैव सूक्तेन स्वर्गलोकं यान्ति। अत्र स्वर्गप्राप्तेः साधनत्वात् सूक्तविशेषस्य "स्वग्र्यः" इत्युच्यते।

समस्तशैल्याः निर्वचनम्-

येषु शब्देषु समासस्य निर्देशो भवति तत् सामासिकं निर्वचनमुच्यते। यथा-अ-ज्योतिष्क इत्यत्र-तद् यदादिव्यं पुरस्तात् पर्यन्तं न पश्यन्ति, तस्मादज्योतिष्क उत्तरो भवति। अयं शब्दः नञ् समासस्योदाहरणमस्ति। वैयाकरणाः व्यक्तं कुर्वन्ति-अविद्यमाना ज्योतिर्यत्र सः अज्योतिष्कः।

पर्यायनिर्वचनम् अर्थनिर्वचनम् वा-

यस्मिन् निर्वचने अर्थस्य प्राधान्यं दृश्यते तत् पर्यायनिर्वचनम् उत अर्थनिर्वचनम् उच्यते। यथा गोपथब्राह्मणे (1-26) ओम्-धातु-रित्याप्रधातुरवतिमप्येके................ सर्वमाप्नोतीत्यर्थः। अत्र अव धातुद्वारा ओम् पदं व्युत्पादितं भवति।

गोपथब्राह्मणस्य देवशास्त्रीयं निर्वचनम्-

गोपथब्राह्मणे देवशास्त्रीयं निर्वचनं वर्तते इति अस्य ब्राह्मणस्य वैशिष्टयं वर्धते। यथा-वरुणः इति पदम्-अत्र वरुणशब्दः वरणशब्देन निष्पन्नो भवतीति गोपथकारस्य मतमस्ति। वरुणशब्दः परमेश्वरस्य वाचको शब्दः विद्यते। गोपथब्राह्मणे (1-7) वि-लिख्यते तं वा एतं वरणं सन्तं वरुण इत्याचक्षते। तत्र लिख्यते ता या अमः रेतः समुदंर वृत्वाऽतिष्ठन्.....................ता भीता अब्रुवन् भगवन्तमेव वयं राजानं वृणीमह इति। यच्च वृत्वाऽतिष्ठन् तद् वरणोऽभवत्, तं वा एतं वरणं सन्तं वरुण इत्याचक्षते। वृञ् वरुणे धातुतः निष्पन्नोऽयं वरणशब्दः। वरुणशब्दस्य मूले वरण एव अस्तीति अभिप्रायः।

वाक् इति पदम् - गोपथब्राह्मणस्य पूर्वभागे (2-18) वाग्भ्युवाच इति लिखितम-स्ति। अत्र उवाच पदेन वच परिभाषणे धातोः स्पष्टनिर्देशोऽस्ति। इतोपि स्पष्टरूपेण वक्तुं शक्यते-वक्ति, शब्दानुच्चारयति यया सा वाक्। अत्र शाब्दिकाः क्विप्प्रत्यस्य कल्पनां कृत्वा वाक् पदस्य निष्पत्तिं कुर्वन्ति।

वातः इति पदम् - गोपथब्राह्मणस्य पूर्वभागे (3-13) न कुतश्र्चन वातो वायात् इति लिखितमस्ति। तत्र "वात आवातु भेषजम्" इति निर्दिष्टमस्ति। न कुतश्र्चन वातो वायात् इत्यत्र गतिगंधनयोः धातोः निर्देशोऽस्ति। अत्र वाति प्रवहति इति वातो वायुः इति व्याकरणेऽस्ति। गोपथे (2-4) वातो वहति इति निर्दिष्टं भवति। अत्र "वह्" धातोः प्रयोगः वा धातोः अर्थेऽस्ति।

विश्वदेवाः - गोपथब्राह्मणे (4-10) अथ यद् दशरात्रमुपयान्ति विश्वानेव तद्देवान् देवतां यजन्ते विश्वेदेवाः देवताः भवन्ति।

गोपथब्राह्मणस्य याज्ञिकं निर्वचनम्-

यज्ञानां प्रतिपादनमस्ति समस्तब्राह्मणग्रंथानां मुख्यविषयः। गोपथब्राह्मणे याज्ञिकाः शब्दाः यथा अग्निहोत्रम्, आज्यज्योतिष्कम्, अतिरिक्तोक्थवान्, अन्नाहार्यः, उपाड्.गर्भः, आप्तोर्यामः, अभिप्लवः, अयातयाम्यः, आग्रेयः, आंगिरसः, आथर्वणः, अध्वर्यवः, आयुष्मान्, आहुतिः, ऋद्धि ऋतुयाजः, उद्गाता, उदयनीयाः, इष्टिः, इष्टी, मखः, यजनम्, ब्राह्मणः, याज्या, वषट्, वषट्कारादयस्सन्ति। एतेषां निर्वचनं तत्र विशिष्टरूपेण प्राप्यते। यथा-

अग्निहोत्रम्-गोपथब्राह्मणस्य पूर्वभागस्य अयं (2-22) शब्दः आहवनीयस्य गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेर्योऽग्निहोत्रं जुहोति। अग्निहोत्रं करोति प्रयोगं न कृत्वा अग्निहोत्रं जुहोतीति पदस्य प्रयोगं करोति। अनेन प्रकारेण "हु" धातोः प्रयोगः सूचयति "होत्र" शब्दस्य मूले हुदानादानयोः धातुरस्ति। वैयाकरणा अपि "हु" धातुद्वारा एव होत्रशब्दस्य व्युत्पत्तिं कुर्वन्ति। हूयते इति होत्रं होमः इति द्रष्टुं शक्यते। अतः अग्निः परमेश्वरो हूयते स्तूयते यत्र यस्मिन् वा कृत्ये तदग्निहोत्रम्। अथवा हविरग्नौ हूयते इति अग्निहोत्रम्।

पूर्वेभागे (3-10) आगच्छति-यदन्नाहार्यमन्नाहरति तानेव तेन प्रीणाति। यदा स अन्नाहार्यं करोति तदा तेन अन्नाहारेण देवान् प्रसीदति। अत्र अनु आघ्व पूर्वकं "हृञ्" हरणे धातोः प्रयोगः अन्नाहरतीति पदे विद्यते। गोपथकारस्य निरुक्ते अभिप्रायः अन्नाहरतीति अन्नाहार्यं नाम श्राद्धम् इत्यस्ति।

आप्तोर्यामः - आप्तोर्यामस्य विषये गोपथैकं व्याख्यानमागच्छति। प्रजापतिः प्रजाः निर्मिताः। प्रजाः पराघ्मुखी भूत्वा दूरं गतवत्यः। तदा वारवन्तीयस्तोत्रैः ताः रोधः कृतवन्त। नियमानामनुवचनं कुर्यात्। गोपथब्राह्मणस्योत्तरेभागे (5-9) तस्माद् वारवन्तीयं ता यदाप्त्वाऽयच्छत्, अतो वा आप्तोर्यामाः। अत्र आप्तोर्यामस्य निरुक्तिः आप्त्वाऽयच्छत् इत्यनेन वाक्येन कृतमस्ति।

स्तोता कारणादपि स्तुतयः प्रसिद्धाः भवन्ति।

यथा गोपथब्राह्मणस्योत्तरेभागे (3-15) तौ ह्ययस्यैतद् यज्ञस्याड्.गमनु समाहरतामच्छावाकीयाम्। तस्मादच्छावाकः प्रातः सवन ऐन्द्रग्नानि शंसति। अत्र प्रतिपाद्यते अच्छावाक् ऋत्विक् भवति। स ऋत्विक् प्रातःसवनकाले इन्द्रस्य अग्नेश्च स्तोत्राणि पठति।

इन्द्रो वै प्रातः सवनं नाभ्यजयत्, स एताभिर्माध्यन्दिनं सवनमभ्यतृणत्, तद्यदेताभिर्माध्यन्दिनं सवनामभ्यतृणत्, तस्मादेता अभितृण्वत्यो भवन्ति। तानि पञ्चस्वहः सु शस्यन्ते। चतुर्विंशेऽभिजिति विषुवती विश्वजिति महाव्रते तान्येतान्यहीनसूक्तानीत्याचक्षते। न ह्येषु

किञ्चन हीयते।

इत्यनेन प्रकारेण तत्र स्तुतिविषयकाणां प्रक्रियाणां प्रयोग: विविधरूपेण प्राप्यते।

२.६ आरण्यकग्रंथा:

प्राय: आरण्यकग्रंथा: ब्राह्मणग्रंथानाम् उपनिषदांच मध्ये गण्यन्ते। उपनिषत्यु प्रतिपाद्यमानानां तत्वानां पृष्टभूमि: आरण्यकेषु निहितं वर्तते इति वक्तुं शक्यते।

ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासाश्रमेषु ब्राह्मणोक्तश्रौतयागानाम् अनुष्ठाने अधिकारी गृहस्थाश्रमनिष्ठ: भवति। वानप्रस्थाश्रमप्रविष्टानान्तु आरण्यकग्रंथा: एव विशेषत: उपादेया: भवन्ति।

आरण्यकनाम्नैव इद ज्ञातुं शक्यते यत् आरण्यकग्रंथानां सम्बन्ध: अरण्येन अर्थात् वनेन सह विद्यते। आरण्यकग्रंथेषु भाषा वैदिकलौकिक भाषयो: मध्यवर्तिनी भवति।

सायणाचार्यस्तु-

'अरण्याध्ययनदेतदारण्यकमितीर्यते।

अरण्ये तदधीयीतेत्येवं वाक्यं प्रवक्ष्यते।।'

(तैत्तिरीयारण्यकबाष्यभूमिका श्लोक:-6) इति प्रतिपादयति।

तत्रैव ब्रह्मचारिव्रतमनुमतिष्ठतामेव आरण्यकग्रंथानामध्ययने अधिकार: उक्त:। यथा-

'एतदारण्यकं सर्वं नाव्रती श्रोतुमर्हति' (श्लोक:-8)इति।

अरण्ये भवमिति आरण्यकम्। आरण्यकशब्द: अरण्यशब्दस्य भावार्थके 'वुञ्' प्रत्यये सति निष्पद्यते। अरण्ये एव अर्ध्यतव्यमिति न नियमबद्ध वर्तते। यतो हि तैत्तिरीयारण्यके शुद्धान्त: करणेन अरण्यान्तरप्रदेशेष्वपि पारायणाय उक्तं वर्तते। यथा-

ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं उतारण्येऽबल उत वाचोत तिष्ठन्नुत व्रज्न्नुतासीन उत शयानोऽण्धीयीतैव स्वाध्यायमा-तैतिरीयारण्यकम-2/12/2 इति।

एवमेव तत्रैव-

'य एवं विद्वान् महारात्र उषस्युदिते व्रजंस्तिष्ठन्नसीन: शयानोऽरण्ये ग्रामे वा यावत्ररसं स्वाध्यायमधीते सर्वांल्लोकां जयति सर्वांल्लोकाननृणोऽनुसंचरति। (तत्रैव 2-15-1) इति।

आरण्यकानां मुख्यप्रतिपाद्य विषय: यज्ञानां गूढरहस्यं भवति। रहस्यमित्यनेन ब्रह्मविद्या अपि उच्यन्ते। प्राणविद्या एवं प्रतीकोपासनविद्या चात्र मुख्यतया प्रतिपाद्यते।

प्राणविद्ययाया: विषये कतिपथ वाक्यानि यथा-

'सोऽयमाकाश: प्राणेन बृहत्या विषटब्धं तद्यथायमाकाश: प्राणेन बृहत्या विष्टब्धानी-त्येवं विद्यात्' (ऐतरेयाख्यकम् 2/1/6)

'यावद्ध्यास्मिन् शरीरे प्राणोवसति तावदायु:'

(कौषीतक्युपनिषद्)

प्राणेन सृष्टावन्तरिक्षं च वायुश्चा अन्तरिक्षं वा अनुचरन्ति अंतरिक्षमनुश्रृण्वन्ति। वायुरस्मै पुण्यं गंधमावहति। एवमेतौ प्राणंपतरं परिचरतोऽन्तरिक्षं च वायुश्च। (ऐतरेय आरण्यकम् 2/1/7)

'ता वा एता: सर्वा ऋच: सर्वे वेदा: सर्वे घोषा: एकैव व्याहृति: प्राण एव प्राण ऋच इत्येवं विद्यात्' (ऐतरेयारण्यकम् 2/2/2)

आरण्यकग्रंथानां प्रवचनकर्ता

आधिकांश आरण्यकग्रंथाना: ब्राह्मणग्रंथानाम् अंतिमभाग एव भवति। प्राय: ब्राह्मणग्रंथानां प्रवचनकर्ता एव आरण्यकग्रंथानामपि प्रवचनकर्ता भवति।

यथा ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रवचनकर्ता महिदास एव एतरेयारण्यकभागस्यापि प्रवचन-कर्ता। आश्वालयन:, पंचमारण्यकस्य च शौनक: मन्यते। सायणाचार्योऽत्र वदति। ऐतरेयारण्यकस्य चतुर्थस्य प्रवचनकर्ता आश्वलायन:, पंचमारण्यकस्य च शौनक: मन्यते। सायणाचार्योऽत्र वदति ऐतरेयारण्यकभाष्ये 'अत एव पंचमे शौनकेनोदाहृता:। ताश्च पंचमे शौनकेन शाखांतरमाश्रित्य पठिता:।' इति। शांखायनारण्यकस्य द्रष्टा गुणाख्यशाड्.खायन: भवति। शांखायनविषये तत्रैव पंचदशे अध्याये एवं प्राप्यते-'नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो गुणाख्याच्छाड्.खायनादस्माभिरधीतं गुणाख्य: शाड्.खायन: कहोलात् कौशीतके:' इति। बृहदारण्यकस्य प्रवचनकर्ता महर्षियाज्ञवलक्य:। यो हि संपूर्णशतयथब्राह्मणस्यापि प्रवचनकर्ता भवति। सायणाचार्यनुसारेण तैतिरीयारण्यकस्य कृष्णयजुर्वेदीयारण्यकस्य द्रष्टा कठऋषि: भवति। मैत्रायणीयारण्यकमेव मैत्राय-णीयोपनिषदिति ख्यातिं प्राप्तम्। जैमिनीयोपनिषद्-ब्राह्मणमेव तलवकारारण्यकमित्यपि उच्यते। ब्राह्मणग्रंथानां भाषैव आरण्यकग्रंथेष्वपि लभ्यते। वर्तमानकाले तु षट् आरण्य-कग्रंथा एव अपलभ्यन्ते। यथा

ऋग्वेदस्य ऐतरेयारण्यकं शांखायनारण्यंच।

शुक्लयजुर्वेदस्य बृहदारण्यकं काण्व-माध्यन्दिनशाखयो:

कृष्णयजुर्वेदस्य तैतिरीयारण्यकम्

मैत्रयणीयारण्यकं मैत्रायणीशाखाया: आरण्यकम्

सामवेदस्य कौथुम शाखाया: छान्दोग्योपनिषदि आरण्यकभागा अपि सन्ति, किंतु तेषां पृथक्त्वेन अध्ययनं न वर्तते। छान्दोग्योपनिषच्च तलवकारआरण्यकस्य जैमिशाखीय कौथुमशाखीयसंपादित संस्करणमेव भवति।

ऐतरेयारण्यकम्

पंचप्रपाठकै: विभक्तं वर्तते। शांखायनारण्यके पंचदशाध्याया: सन्ति। बृहदारण्यकं शुक्लयजुर्वेदीयम् उपनिषत्वेन सुप्रसिद्धं वर्तते। तैत्तिरीयारण्यके दशप्रपाठका: सन्ति। चतुभिरध्यायै: सामवेदीय तलवकारआरण्यकं विभक्तं विद्यते।

२.७ उपनिषदां

तत्राऽप्यादौ उपनिषत्शब्दार्थो वर्ण्यते। तत: उपनिषदां वेदगर्भत्वं निरूप्यते। अत उपनिषदां प्रधानप्रतिपाद्यविषय: प्रदश्र्यते। तत: उपनिषदां प्रस्थानत्रय्यां स्थानं निगद्यते। तत: उपनिषदां संख्याविषय: उपस्थाप्यते। ततश्चान्ते ईशावास्योपनिषद् केनोपनिषद् कठोपनिषद् तथा च प्रश्नोपनिषद् इत्येवं क्रमेण चतसृणाम् उपनिषदां परिचय: प्रदीयते।

उपनिषच्छब्दस्य अर्थ:

उपनिषद्यते प्राप्यते ज्ञायते ब्रह्मविद्या अनया इति उपनिषदिति एकोऽर्थ:। उपनिषद् इति शब्दे पदत्रयं वर्तते- उप इति, नि इति, षद् इति। तत्र उप, नि इति उपसर्गद्वयपूर्वात् षद् धातो: उपनिषच्छब्दस्य व्यत्पत्ति:। उप इत्यस्य समीपम् इत्यर्थ:। गुरो: समीपम् उपविश्च यत्र ब्रह्मविद्याया: ज्ञानं प्राप्यते सा उपनिषद् इति उच्यते।

उपनिषदां वेदगर्भत्वम्

उपनिषद: वेदस्यैव भाग:। सर्वा: अपि उपनिषद: चतुर्भ्योऽन्यतमे वेदे समाहिता:। अपौरुषेया: खलु वेदा नित्याश्च। उपनिषदोऽपि वेदरुपा एव। अत एवोपनिषदामप्यपा-ैरुषेयत्वं नित्यत्वं च निश्चप्रचम्।

उपनिषत्सु श्रुतय: सन्ति। काश्चन उपनिषद् संहितापाठेषु उपलभ्यन्ते। काश्चन उपनिषद: ब्राह्मणग्रंथेषु उपलभ्यन्ते। काश्चन उपनिषद: आरण्यग्रंथेषु उपलभ्यन्ते।

उपनिषदां प्रधानप्रतिपाद्यविषय:

ब्रह्मविद्यैव उपनिषदां प्रधानप्रतिपाद्यविषय:। एषैव ब्रह्मविद्या उपनिषत्सु तत्र तत्र विभिन्नस्वरूपै: उपदिष्टा। क्विचत् सा सद्विद्यारूपेण। क्विचत् भूमविद्यारूपेण। क्विचत् दहरविद्यारूपेण। क्विचत् अग्निविद्यारूपेण। एवं तै: तै: स्वरूपैरषैव ब्रह्मविद्या तत्र तत्र उपनिषत्सु निरूपिता।

उपनिषदां प्रस्थानत्रय्यां स्थानम्

भारतवर्षे वेदांतदर्शने प्रस्थानत्रय्यां विशिष्टं स्थानं वर्तते। अस्यां प्रस्थानत्रय्यां प्रथमं स्थानम् उपनिषदामेव। उपनिषदः श्रुतिप्रस्थानम् इत्युच्यन्ते। तदन्तरं श्रीमद्भगवद्गीता इति द्वितीयं प्रस्थानं स्मृतिप्रस्थानम् इति व्यपदिष्यते। भगवता बादरायणेन प्रणीतानि ब्रह्मसूत्राणि च तृतीयप्रस्थानं भवति। तत्रस्थानं तर्कप्रस्थानम् इत्युच्यते। तासां च उपनिषदां स्वतः प्रामाण्यं भवति। अतः उपनिषदां महत्वं भारतवर्षे अतीव वर्तते।

उपनिषदां संख्या

यद्यपि उपनिषदः शताधिकाः सन्ति। तथापि भारतवर्षे प्रधान्येन दश उपनिषदः प्रसिद्धाः। यथा केनचित् उक्तम्-

"ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरीः।

ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश।।"इति।

अस्मिन् श्लोके दशानाम् उपनिषदाम् उल्लेखः वर्तते। इदमत्राऽवधेयं यदुपनिषदो दश एव सन्ति इति न मन्तव्यम्। अतोऽपि अधिकाः उपनिषदः सन्त्यैव। यथा श्वेताश्वतरोपनिषद्, जाबालोपनिषद्, कोशितकीपनिषद्, इत्यादि बहव्यः उपनिषदः सन्ति। तथापि अद्य वयं याः एताः दशप्रमुखाः उपनिषदः सन्ति तेषं परिचयं अवगच्छामः। अथ एकैकशः ईशादिनामुपनिषदां परिचयः प्रदश्यते।

ईशावास्योपनिषत्परिचयः

ईशावास्योपनिषद् शुक्लयजुर्वेदे समाहिताः। शुक्लयजुर्वेदसंहितापाठस्य अंतिमाध्यायः एव एषा ईशोपनिषद्। अस्यां उपनिषदि अष्टदश श्रुतयः सन्ति। अस्या आरम्भः "ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंचजगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भंजीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम्।" (ई.उ.१) इति मन्त्रेण भवति। अत एव अस्याः उपनिषदः नामधेयम् 'ईशावास्योपनिषद्' अथवा 'ईशोपनिषद्' इत्युच्यते।

अस्ति कश्चिज्जगतो नियामकः। तेन नियामकेन ईदं सर्वं जगत् व्याप्तमस्ति इति अस्याः उपनिषदः प्रधानोपदेशः। ईशावास्यम् इदं सर्वमित्यस्य इदं सर्वं यत्किमपि प्रपंचे दृश्यते तत्सर्वं ईशा नियामकेन वास्यम् व्याप्तम् इत्यर्थः। तथा च अन्यत्र श्रूयते "सर्वस्यो वशी सर्वस्येशानः सर्वास्याधिपतिः" (श्वे.उ.) इति। एवमेव "एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसो विधृतौ तिष्ठतः" (बृ.उ) इत्यादि। एवम् ईशावास्यभावनया यदि जनाः कर्म कुर्वन्ति तदा तेषां कर्मणां बनधनं न भवति इत्यपि तत्रोपदिष्टम्। यथा 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वयि नाऽन्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे।" (ई.उ.२) इति।

यः जनः ईशावस्यम् इदं सर्वं इति मन्त्रोक्तं यथावद् जानाति तस्य फलान्यप्यत्र प्रदर्शितानि। यथा "यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवाऽनुपश्यते। सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते।" (ई.उ.५) इति।

अपरमप्याह "यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवाऽभूद् विजानतः तत्र को मोहः को शोक एकत्वमनुपश्यतः।" इति।

ततश्वेह ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः उपदिष्टः। यथा"विद्यां चाविद्यां यस्तद् वेदोभ्यं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते।" इत्यादि। ततश्चान्ते चतुःसु मन्त्रेषु चतस्रः प्रार्थनाः श्रूयन्ते। यथा "हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये।।" (ई.उ.) इत्यादि। इवमस्यामुपनिषदि नियामकस्य व्यापकस्य वर्णनम्, ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः, दिव्याः प्रार्थना इत्यादिकं समुपदिष्टम्। एवम् अस्माभिः ईशावास्योपनिषदः परिचयः प्राप्तः।

केनोपनिषत्परिचयः

इयमुपनिषतृ सामवेदे समाहिता। सामवेदान्तर्गते तवलकारब्राह्मणे चतुर्थाध्याये यो दशमोऽनुवाक् तत्र केनोपनिषत् पठिता। अस्यामुपनिषदि चत्वारः खण्डाः सन्ति। परमात्मा एव सर्वकर्ता, तस्यैव इच्छशक्त्या, ज्ञानशक्तया, क्रियाशक्त्या च सर्वं प्रवर्तते इति अस्याः प्रधानो विषयः। "केनेषितं पतति प्रेषित मनः" (के.उ.१/१) इत्येवं केनेतिशब्देनाऽस्या आरम्भोऽत एवाऽस्या उपनिषदः नामधेयं केनोति। केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथम प्रैति युक्तः। केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुःश्रोत्रं क उ देवा युनक्ति।" (के.उ.१/१) इति जिज्ञासयाऽस्या आरंभः। "श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद् वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुष्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्याऽस्माल्लोकादमृता भवन्ति।" (के.उ.१/२) इति मंत्रेण तस्योत्तरं पठितम्। परमात्मैव सर्वज्ञः, सर्वकर्ता, सर्वनियामकश्चेत्यादि अत्र प्रतिपादितम्। तथा चोक्तं "यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्।" (के.उ.२/३) इत्यादि। परमात्मज्ञानस्योपायोऽप्यत्र प्रदर्शितः। यथा "प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते। आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्।" (के.उ.२/४) इति।

आख्यायिका

अत्र एका आख्यायिका उच्यते। एवं तस्या उपक्रमः "ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्ताऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवाऽयं महिमेति।" (के.उ.३/१) इति। देवैरसुरोपति विजयो लब्धः। यद्यपि परमात्मकृपयैव सः विजय आसीत्, तथापि देवैरहंकारणे अस्माकमेव अयं विजय इति मतम्। अस्माकं बलेनैवाऽयं

विजयो लब्ध इति तेषामभिमानमासीत्। तमहंकारमपनेतुं परमात्मा यक्षस्वरूपं गृह्णाति। तच्च यक्षं दूरतस्तिष्ठति। सर्वे देवा एतं यक्षं पश्यन्ति किंतु न जानन्ति किमिदं यक्षम् इति। अतः प्रथमतया ते देवा अग्निं वदन्ति, 'अग्ने! विजानीहि किमेतद् यक्षमिति? अग्निस्तथा कर्तुमुद्यतो भवति। तथा च मन्त्रः "ते अग्निमब्रूवन् जातवेद एतद् विजानीहि किमेतद् यक्षमिति तथेति।" (के.उ. ३/३) इति।

अग्निः यक्षसमीपं गच्छति। तदा यक्षमेवाऽऽदावग्निं प्रति पृच्छति, 'कोऽसि?' इति। अग्निः वदति, 'अहम् अग्निरस्मि। जातवेदा इति नाम्ना अहं प्रसिद्धः।' तदा यक्षेप पृष्टं, 'तस्मिन् त्वयि किं वीर्यमिति? त्वयि कीदृशी शक्तिः वर्तते?' तदा अग्निः वदति - 'यदिदं सर्वं पृथिव्यां वर्तते तदहं दहेयमिति।'

तदा यक्षमग्नेः पुरस्तृणं स्थापयति, वदति च 'एतद् दह' इति। किंतु अग्निस्तदहने समर्थो न भवति। अतः स तत एव प्रत्यावर्त्य देवानां समीपं गच्छति वदति च, 'अहं न जानामि किमेतद् यक्षम्' इति। तथा च मन्त्राः "तदभ्यद्रवत् तमभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति।। तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति।। तस्मै तृणं निदधावेतद् दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुम्। स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं किमेतद् यक्षमिति।" (के.उ. ३/४-६) इति।

तदनन्तरं वायुः आगच्छति। यादृशः वार्तालापः अग्निना सह संजातः तादृश एव वार्तालापः वायुना सहाऽपि भवति। वायुः अपि एतद् यक्षं ज्ञातुं समर्थो न भवति। स अपि प्रत्यावर्तते। देवानां समीपम् आगच्छति वदति च, 'किमिदं यक्षमिति ज्ञातुमहं न समर्थः।' इति।

तदनन्तरम् अन्ते देवराजः इन्द्रः तत्र गच्छति। तत्समये तद्यक्षमदृश्यं भवति। तत्स्थाने उमा नाम्नी एका स्त्री उपस्थिता भवति। सा देवान् प्रति वदति 'भो देवाः, भवन्तः अहंकारेण अमन्यन्त यद् अस्माकमेवायं विजयः, अस्माकमेव अयं महिमा इति, किंतु यदिदं यक्षमासीत्। स तु परमात्मा आसीत्। परमात्मना एव अयं विजयः आसीत्। अतः भवद्भिः अहंकारः न कर्तव्यः' इति। देवेषु सर्वप्रथममिन्द्रस्य ज्ञानं जातमत इन्द्रस्य तद्वैशिष्टयमुच्यते।

एवमत्र आख्यायिकाकथनेन परमात्मैव सर्वकर्ता इत्युपदिष्टम्। अन्ते च एषा उपनिषद् ब्राह्मी उपनिषद् इत्युच्यते। तथा च मन्त्रः "उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्त्वा त उपनिषद् ब्राह्मीं वाव त उपनिषदब्रूमेति।।" (के.उ. ४/७) इति।

एवमस्माभिः केनोपनिषदः परिचयः प्राप्तः। अथ कठोपनिषदः परिचयं प्राप्नुमः।

कठोपनिषत्परिचय:

"उषन् ह वै वाजश्रवस: सर्ववेदसं ददौ। तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस।" (क.उ.१/१) वाचश्रवसनामा कश्चिद् विश्वजिन्नामानं यज्ञं चकार। यागाऽन्ते स: गवां दानं यच्छति। किंतु तद्दानं योग्यं नासीत्। ता: गाव: पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा एवमेव निरिन्द्रया आसन्। नचिकेता इदं पश्यति। स: पितरं वदति, 'यादृशं दानं तादृशं फलं भवति।' एवं हि तत्रत्यो मन्त्र: "पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रिया:। अनंदा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत्।" (क.उ.१/३) इति।

नचिकेता: पुन: पुन: पितरं पृच्छति "कस्मै मां दास्यसि" इति। तदा 'मृत्यवे त्वा ददामि" इति पिता वदति। एतच्छ्रुत्वा पितृभक्तो नचिकेता यमसदनं प्रति गच्छति। तत्र यमो नासीत्। नचिकेतास्त्रिरात्रिपर्यन्तं यमद्वारे एवोपवसति। तदनन्तरं यदा यम: प्रत्यागच्छति तदा यमस्य किंकरा यमं वदन्ति, 'भो यम! तव द्वारे एको बालब्राह्मणस्त्रि-रात्रिपर्यन्तमनश्नन् एवाऽतिष्ठत्।' तदा यम: नचिकेतस: समीपम् आगच्छति, स्वयमेव तं त्रीन् वरान् याचितुं वदति।

प्रथमो वर:

तदा नचिकेता: प्रथमं वरं याचते। तथा च मन्त्र: "शांतसंकल्प: समुना यथा स्याद् वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो। त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे" (क.उ.१/१०) इति।

अस्मिन् प्रथमे वरे स: पितु: शान्तिं याचते। तदा यम: तथास्तु इति वदति।

द्वितीयो वर:

तदनन्तरं नचिकेता द्वितीयं वरं याचते "स त्वमग्निं स्वग्र्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहिं तं श्रद्दधानाय मह्यम्। स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण।।" (क.उ.१/१३) इति।

एवं नचिकेतसा याचिते यमस्तमग्निविद्यां पाठयति। नचिकतसो ग्रहणधारणपाटवेन प्रसन्नो यमस्तमाह 'तव नाम्ना अयं अग्नि: प्रसिद्ध: भविष्यति।' इति। तथा च प्रियाय तस्मै मालामपि यच्छति।

तृतीयो वर:

ततो नचिकेता: तृतीयं वरं याचते "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्-तीति चैके। एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीय:।" (क.उ.१/२०) इति।

एवं नचिकेतसा याचते यमस्तमाह 'भो ब्राह्मण! एतद्वरो मास्तु। अन्यद् किमपि

याचस्व।'इति। तदा नचिकेताः वदति, 'अयमेव वरो ममाऽभिप्रेतः। नाऽहमन्यत् किमपि वांच्छामि।' तदा यमः तस्मै प्रलोभनानि प्रदर्शयति। यथा "शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्चान्। भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि।" (क.उ.१/२३) इत्यादि।

अन्यानि अपि बहूनि प्रलोभनानि यमेन प्रदर्शितानि। किंतु नचिकेतास्तस्मिन् लुब्धो न भवति। स यमं कथयति "श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः। अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते।" (क.उ.१/२६) इत्यादि।

अतो यन्मया याचितं तदेव मह्यं देहीति नचिकेतसो निश्चय आसीत्। नचिकेतसः निश्चयं दृष्ट्वा यमः प्रसीदति। तदन्नतरं तस्मै सविस्तरं तृतीयवरदानरूपेणोपदेशं यच्छति। तस्मिन् उपदेशे यमेन "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्। अध्यात्मयोगाधिगमेन देव मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति।" (क.उ.२/१२) इत्यादिभिः परमात्मस्वरूपं निरूपितम्। "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चयन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतद्।। एतद्ध्येवाऽक्षरं ब्रह्म एतदेवाऽक्षरं परम्। एतदेवाऽक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्।। एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्। एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते।" (क.उ.२/१५-१७) इत्यादिभिर्मोक्षे सति जीवात्मना यत्र गतिः क्रियते तादृशस्य परमदेशविशेषस्य भगवद्धाम्नोऽक्षरब्रह्मणो निरूपणं कृतम्।

ततश्च "न जायते मिन्यते वा विपश्चिन्नाऽयं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे।। हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नाऽयं हन्ति न हन्यते।।" (क.उ.२/१८, १९) इत्यादिरूपेणाऽत्मस्वरूप-मुपदिष्टम्। एवमिहाऽऽत्मनोऽक्षरब्रह्मणः परमान्तमश्च माहात्म्यमुक्तम्। इहाऽक्षरब्रह्मणः सेतुत्वम् अपि उच्यते। यथा "यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्। अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि" (क.उ.३/२) इति।

असमुपनिषदि रथ-रथिरूपकेन आत्मनो भोक्तृत्वमुपदिष्टम्। तथा च मन्त्रः "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च।। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः।।" (क.उ.३/३,४) इति।

आत्मा रथी वर्तते। इदं शरीरं रथः। बुद्धिः सारथिः। मनः प्रग्रहः। चक्षुरादीनीन्द्रियाणि अश्वाः सन्ति। इन्द्रियस्य विषयाः तस्य मार्गः वर्तते। एवमाऽऽत्मेन्द्रियमनोयुक्तो यदा भवति तदा भोक्ता इत्युच्यत इत्यस्य तात्पर्यम्।

फलम्

एवमत्र ब्रह्मविद्या सम्यगुपदिष्टा। तस्या: फलमप्यत्र प्रदर्शितम्। यथा "यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रंथय:।अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम्।" (क.उ.६/१४) इत्यादि। तथा चान्ते उच्यते "मृत्युप्रोक्तां नाचिकेतोऽथ लब्धवा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्त्रम्। ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद् विमृत्यरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव।" (क.उ.६/१८) इति। एवमस्माभि: कठोपनिषद: परिचय: प्राप्त:। अथ प्रश्नोपनिषद: परिचयं प्राप्नुम:।

प्रश्नोपनिषत्परिचय:

अथर्ववेदे इयमुपनिषत् समाहिता। आथर्ववणिकब्राह्मणग्रंथेषु पिप्पलादाख्यशाखायामस्या: पाठो भवति। अस्यामुपनिषदि षड्भि: शिष्यै: षट् प्रश्ना: पृष्टा:। गुरुणा च तेषाम् उत्तरानि प्रदत्तानीत्याहत्य षट्प्रश्ना: सन्ति। अत: अस्या: उपनिषदो नामधेयं प्रश्नोपनिषद् इति। षण्णामपि शिष्यानां नामानि प्रथममंत्रे प्रदर्शितानि। यथा "सुकेशा च भारद्वाज: शैब्यश्च सत्यकाम: सौर्यायणी च गार्ग्य: कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भि: कबंधी कात्यायन:" (प्र.उ.१/१) इति। कीदृशा इते शिष्या इत्यपि वर्णितम्। यथा "ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठा: परं ब्रह्माऽन्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्लादमुपसन्ना:" (प्र.उ.१/१) इति।

एते सर्वेऽपि शिष्या ब्रह्मविद्योत्सुका:, ब्रह्मणि निष्ठावन्त: परमात्मानं चाऽन्वेषमाणा आसन्। ब्राह्मीं स्थितिमाप्तानामेव परमात्मोपासनाऽधिकार इति सूचयितुमिदम्। एते च शिष्या: गुरो: पिप्पलादस्य समीपं गता:।

प्रथम प्रश्न:

तत्र कबंधी प्रथमं प्रश्नं पृच्छति "भगवन् कुतो ह वा इमा: प्रजा: प्रजायन्ते" (प्र.उ.१/३) इति। तदा "प्रजा कामो वै प्रजापति:" (प्र.उ.१/४) इत्युक्त्वा प्रजानामधिपते: परमात्मन इच्छयैवैता: प्रजा: प्रजायन्ते इति पिप्पलाद: प्रथमप्रश्नमुदतरत्।

द्वितीय: प्रश्न:

ततश्च भार्गवो वैदर्भिद्रिवतीयं प्रश्नं पृच्छति "भगवन् कत्येव देवा: प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते क: पुनरेषां वरिष्ठ इति।।" (प्र.उ.२/१) इति।

तदा परमात्मन: प्रेरणया पृथिव्यादिपंचभूतानि वागादीन्द्रियाण्यन्त: करणं चैते सर्वे मिलित्वैतत्च्छरीरं धारयन्तीति पिप्पलाद आह। तत्रापि तेषु इन्द्रियेषु प्राणस्यैव प्रधानत्वाच्छरीरविधारणे शरीरप्रकाशने प्राणस्यैव महत्वं वर्तते इति प्रतिपादितम्। तथा चोक्तम् - "अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्। ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञ: क्षत्रं ब्रह्म च।" (प्र.उ.२/६) इत्यादि। उत्तरं श्रुत्वा भार्गव: प्रसन्न:।

तृतीय: प्रश्न:

ततः कौशल्यः आश्वलायनः पृच्छति-

“भगवन्कुत एष प्राणो जायते। कथमायात्यस्मिन् शरीरे। आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतितिष्ठते। केनोत्क्रमाते। कथं बाह्यमभिधत्ते। कथम् अध्यात्मम्” (प्र.उ.३/१) इति। तदा “आत्मन एव एष प्राणो जायते” (प्र.उ.३/३) इत्यादिकमुत्तररूपेण वदति पिप्पलादः। तत्र राज्ञो दृष्टांतोऽपि प्रदत्तः। यथा “यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुंक्ते। एतान् ग्रामानेतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते।” (प्र.उ.३/४) इति। मुख्यः प्राणः आन्यान् प्राणान् नियोजयतीति तात्पर्यम्।

चतुर्थ: प्रश्न: तदनन्तरं शौर्यायनिगाग्र्यः चतुर्थं प्रश्नं पृच्छति। तथा च मन्त्रः-

“भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति। कान्यस्मिंजाग्रति। कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति। कस्यैतत्सुखं भवति। कस्मिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति।।” (प्र.उ.४/१) इति।

तदा प्राणा एवैतस्मिन् पुरे जाग्रतीत्यादिरूपेण पिप्पलाद उत्तरं यच्छति। यदा इतराणि इन्द्रियाणि स्वपन्ति तदापि प्राणः जागत्र्येवेति तात्पर्यम्। अयं जीवात्मा एव स्वप्नान् पश्यति। स्वप्ने किं पश्यतीत्यप्युक्तम् - “दृष्टुं चाऽदृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाऽननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्चति सर्वः पश्चति।” (प्र.उ.४/५) इत्यादि।

पंचम: प्रश्न: तदनन्तरं पंचमं प्रश्नं शैब्यः सत्यकामः पृच्छति। तथा च मन्त्रः - “सत्यकामः पप्रच्छ। स यो ह वै तद् भगवन् मनुष्येषु प्रायणान्तम् ओंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयति” (प्र.उ.५/१) इति।

हे गुरो! यदि कश्चिज्जनः ओंकारालम्बनेनाऽभ्यध्यायीत तस्य किदृशं फलं भवतीति तात्पर्यम्। तदा गुरुः प्रथमम् ओंकारस्य अर्थं वदति। तथा च मन्त्रः - “एतद् वै सत्यकाम परं चाऽपरं च ब्रह्म यद् ओंकारः” (प्र.उ.५/२) इति। हे सत्यकाम! ओंकारस्य प्रणवस्य अर्थद्वयं वर्तते। ओंकारस्य एकोऽर्थः परं ब्रह्म। द्वितीयोऽर्थोऽपरं ब्रह्म। परं ब्रह्म नाम परतोऽप्यक्षरात् श्रेष्ठं ब्रह्म परमात्मा इति। अपरं ब्रह्म नाम अक्षरम्। परमात्मा तु अक्षरादपि परभूतः। तदुक्तम् “अक्षरात् परतः परः” (मु.उ.२/१/२) इति। श्रीमद्भगवद्गीतायामपि स्मर्यते “अक्षरादपि चोत्तमः” (गी.१५/१८) इति। एवं परं ब्रह्म अपि च अपरं ब्रह्म इत्यर्थद्वयम् ओंकारस्य वर्तते। ततश्च पिप्पलाद आह “तस्माद् विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति” (प्र.५/२) इति। परेण ब्रह्मणा अथवाऽपरेण ब्रह्मणाऽन्वेतीति तात्पर्यम्। तत एतादृशस्य ध्यानस्य फलं कीर्तितम् “स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते” (प्र.उ.५/५) इति।

षष्ठः प्रश्नः तदनन्तरं षष्ठः प्रश्नः भारद्वाजस्य। कः षोडशकलः पुरुष इति। तथा च मन्त्रः - "अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ। भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत्। षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तममहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति। समूलो ह वा एष परिशुष्यति योऽनृतम्भिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति।" (प्र.उ.६/१) इति। परामात्मा एव षोडशकलः पुरुष इति गुरुः पिप्पलादः प्रत्युवाच। ततश्च "इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति।।" (प्र.उ.६/२) इत्यादिरूपेण परमात्मनः महिमानं निरूपयति। एवमिहाऽऽत्मनः षोडश-कलाः परमात्माधीना इति प्रतिपादितम्। तथा च मन्त्रः - "स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्याऽस्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवाऽस्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्याऽस्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः।।" (प्र.उ.६/५) इत्यादि।

एवं सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तरं प्रदायाऽन्ते पिप्पलाद आह "एतावदेवाऽहमेतत् परं ब्रह्म वेद नाऽतः परमस्ति"(प्र.उ.६/७) इति। स्वप्रशनामुत्तरैः प्रसन्नाः शिष्याः पिप्पलादं प्रति वदन्ति "त्वं हि नः पिता" (प्र.उ.६/८) इति। हे गुरो! त्वं हि अस्माकं पितृसदृशः इत्यर्थः। अन्ते च "नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः" (प्र.उ.६/८) इति नमस्कारेण एषा उपनिषत् संपूर्णा भवति। एवम् अस्माभिः प्रश्नोपनिषदः परिचयः प्राप्तः।

मुण्डकोपनिषत्परिचयः

मुण्डकं नाम शिरः। शरीरे शिरसः यथा महत्वं वर्तते तथैव वेदान्ते मुण्डकोपनिषदः महत्वं वर्तते। यतो हि वेदान्ते मूर्धन्यभूतायाः ब्रह्मविधायाः अत्र निरूपणाद् ईयमुपनिषद् अपि मुण्डकोपनिषद् इति उच्यते। एषा उपनिषद् अथर्ववेदे समाहिता। अस्यामुपनिषदि त्रीणि प्रकरणानि सन्ति। एतानि प्रकरणानीह मुण्डकमित्युच्यन्ते। त्रीणि मुण्डकानि अस्याः उपनिषदः। प्रत्यकेषु मुण्डकेषु खंडद्वयं वर्तते। इति आहत्य अस्यामुपनिषदि षट्खंडाः सन्ति। ब्रह्मविद्याऽस्या उपनिषदः प्रधानप्रतिपाद्यविषयः। ब्रह्मविद्येयमिह पराविद्या इति व्यपदिष्टा।

उपदिष्टविषयाः

एवमस्या आरंभो भवति - "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव। विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्या प्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह।" (मु.उ.१/१/१) इत्यादि। सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति पदेन ब्रह्मविद्यायाः सर्वश्रेष्ठत्वमवगम्यते। चतुर्मुखस्य ब्रह्मण एव प्रप्रथमतः ब्रह्मविद्यायाः ज्ञानं भवति। सः तस्य ज्येष्ठपुत्राय ब्रह्मविद्यायाः

उपदेशं करोति। एवं रूपेणाऽस्यामुपनिषद्येका लघ्वी गुरुशिष्यपरंपरा प्रदर्शिता। तस्यां परंपरायां शौनकनामकः शिष्योऽङ्.गिरासंज्ञकस्य गुरोः विधिवच्छरणं स्वीकृत्य पृच्छति। "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" (मु.१/१/३) इति। तदा गुरुरुत्तरमाह "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवाऽपरा च।" (१/१/४) इति।

हे शिष्य! विद्यायाः प्रकारद्वयं वर्तते। एका परा विद्या। अन्या चाऽपरेति। परा नाम श्रेष्ठा। अपरा नाम कनिष्ठा। ब्रह्मविद्या एव अत्र पराविद्या इत्युच्यते। तत्रादौ अपरां विद्यां निरूपयति गुरुः "तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति" (मु.उ.१/१/५) इत्यादि।

पराया विधाया निरूपणम्

तदनन्तरमिह परविद्योपदेश आरभ्यते। यथा "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" (मु.उ.१/१/५) इति।

अक्षराधिगमेन पराविद्याया आरंभो भवति। तदक्षरं कीदृशम् इत्यादिकं "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्" इत्यादिशब्दैरुच्यते। ततश्चैतदक्षरं जगत्कारणम् इत्यपि "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्।" (मु.उ.१/१/७) इत्यादिना प्रतिपादितम्।

एवम् आरंभे एव अक्षरस्य ब्रह्मणः माहात्यम् उक्त्वा तदनन्तरं परमात्मनो माहात्म्यम् उच्यते

"पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्। एतद् यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रंथिं विकिरतीह सोम्य।" (मु.उ.२/१/१0) इत्यादि।

पुनरपि पुरुषोत्तमस्य परमात्मनः महात्म्यम् आह-

"दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः।।" (मु.उ.२/१/२) इत्यादि।

अयं पुरुषः नाम पुरुषोत्तमः अक्षराद् अपि परः परभूतः श्रेष्ठः। अक्षरस्यापि नियामक इत्यस्य तात्पर्यम्। एवंरूपेण पुरुषं निरूप्येह ब्रह्मविद्यायाः लक्षणं क्रियते।

तथा च मन्त्रः:-

"तस्मै स विद्वान उपसन्नाय सम्यक् प्रशांतचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्।।" (मु.उ.१/२/१३) इत्यादि।

गुरुशरणागतिः

अस्यामुपनिषदि ब्रह्मविद्यायाः प्राप्त्यर्थं गुरोः समाश्रयणमावश्यकमिति सिद्धान्तितम्। तथा चोक्तम्-

“तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्म निष्ठम्।” (मु.उ.१/२/१२) इत्यादि।

ब्रह्मविद्यायाः फलम्

गुरुं समाश्रित्य लब्धब्रह्मविद्यस्य कीदृशं फलमितीहोक्तम्। यथा-

“भिद्यते हृदयग्रंथिश्चिछद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।” (मु.उ.२/२/८) इति।

अपरमपि फलमुक्तम्-

“तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति” (मु.उ.३/२/९) इत्यादि।

इत्थमुस्यामुपनिषदि ब्रह्मविद्यायाः स्फुटं निरुपणमुपलभ्यते। एवमस्माभिर्मुण्डकोपनिषदः परिचयः प्राप्तः। अथ माण्डूक्योपनिषदः परिचय उपस्थाप्यते।

३ माण्डूक्योपनिषत्परिचयः

अथर्ववेदस्थेयमुपनिषत्। अथर्ववेदगतायां माण्डूक्यशाखायामस्याः पाठः। अत एवेयं माण्डूक्योपनिषदिति प्रथिता। अस्यामुपनिषदि द्वादशमन्त्राः सन्ति। अस्याश्च चत्वारः खंडाः सन्ति।

प्रतिपाद्यविषयः

इह आत्मनश्चत्वारः पादाः निरूप्यन्ते। पादाः नाम अवस्थाः। आत्मनश्चतसृणामवस्थानामिहोपदेशः। तत्र प्रथमा जाग्रदवस्था। द्वितीया स्वप्नावस्था। तृतीया सुषुप्त्यवस्था। एवं तत्परभूता चतुर्थी च तुर्यावस्था ब्राह्मीस्थितिरिति।

तत्रत्या मंत्राश्चैवम्-

‘ओम् इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोङ्.कार एव।

यच्चाऽन्यर्त्तिकालातीतं तदप्योङ्.कार एव।। सर्वं ह्येतद् ब्रह्माऽयमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्।।” (मा.उ.१/१,२) इत्यादि।

गुरुशरणगतिः

अस्यामुपनिषदि ब्रह्मविद्यायाः प्राप्तयर्थं गुरोः समाश्रयणमावश्यकमिति सिद्धांतितम्। तथा चोक्तम्-

"तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्म निष्ठम्।" (मु.उ.१/२/१२) इत्यादि।

ब्रह्मविद्यायाः फलम्

गुरुं समाश्रित्य लब्धब्रह्मविद्यस्य कीदृशं फलमितीहोक्तम्। यथा-

"भिद्यते हृदयग्रंथिश्चिछद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।" (मु.उ.२/२/८) इति।

अपरमपि फलमुक्तम्-

"तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति" (मु.उ.३/२/९) इत्यादि।

इत्थमस्यामुपनिषदि ब्रह्मविद्यायाः स्फुटं निरूपणमुपलभ्यते। एवमस्माभिर्मुण्डकोपनिषदः परिचयः प्राप्तः। अथ माण्डूक्योपनिषदः परिचय उपस्थाप्यते।

३ माण्डूक्योपनिषत्परिचयः

अथर्ववेदस्थेयमुपनिषत्। अथर्ववेदगतायां माण्डूक्यशाखायामस्याः पाठः। अत एवेयं माण्डूक्योपनिषदिति प्रथिता। अस्यामुपनिषदि द्वादशमन्त्राः सन्ति। अस्याश्च चत्वारः खण्डाः सन्ति।

प्रतिपाद्यविषयः

इह आत्मनश्चत्वारः पादाः निरूप्यन्ते। पादाः नाम अवस्थाः। आत्मनश्चतसृणामवस्थानामिहोपदेशः। तत्र प्रथमा जाग्रदवस्था। द्वितीया स्वपनावस्था। तृतीया सुषुप्त्यवस्था। एवं तत्परभूता चतुर्थी च तुर्यावस्था ब्राह्मीस्थितिरिति।

तत्रत्या मन्त्राश्चैवम्-

'ओम् इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव। यच्चाऽन्यर्त्तिकालातीतं तदप्योङ्कार एव।। सर्वं ह्येतद् ब्रह्माऽयमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्।" (मा.उ.१/१,२) इत्यादि।

तत्र प्रथमा जाग्रदवस्था एवम् उच्यते-

"जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः

पाद:।।” (मा.उ.२/१) इति।

ततो द्वितीया स्वप्नावस्थैवमुच्यते-

“स्वप्रस्थानोऽन्त:प्रज्ञ: सप्ताऽङ्.ग एकोनविंशतिमुख: प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीय: पाद:।” (मा.उ.२/२) इति।

ततश्च तृतीया सुषुप्त्यवस्था एवमुच्यते-

“यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूत: प्रज्ञानघन एवानंदमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुख: प्राज्ञस्तृतीय: पाद:।” (मा.उ.२/३) इति।

एवं प्रथमपादरूपेण जाग्रदवस्था निरूपिता। द्वितीयपादरूपेण स्वप्नावस्था निरूपिता। तृतीयपादरूपेण सुषप्त्यवस्था निरूपिता।

तदनन्तरं चतुर्थपादरूपेण एताभ्य: अवस्थाभ्य: परभूता तुर्यावस्था निरूप्यते। एषैव तुर्यावस्था ब्राह्मीस्थितिरित्युच्यते। तथा च मन्त्र:-

“नान्त:प्रज्ञं न बहि:प्रज्ञं नोभयत:प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाऽप्रज्ञम्। अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय:।” (मा.उ.२/५) इत्यादि।

एवम् अस्माभि: माण्डूक्योपनिषद: परिचय: प्राप्त:। अथ तैत्तिरीयोपनिषद: परिचयं अवगच्छाम:।

तैत्तिरीयोपनिषत्परिचय:

कृष्णयजुर्वेदेऽस्या उपनिषद: स्थाम्। अस्यामुपनिषदि त्रीणि प्रकरणानि सन्ति। एतानि प्रकरणानि इह ‘वल्ली’ इत्युच्यन्ते। तत्र प्रथमा वल्ली शिक्षावल्लीत्युच्यते। द्वितीयाऽऽलंइपज्जहति। तृतीया भृगुवल्लीति।

प्रतिपाद्यविषया:

शिक्षावल्ली

प्रथमायां वल्लयां शिक्षाया: निरूपणम्।

शिक्षा नाम यत्र वेदोच्चारणस्य प्रकारा उच्यन्ते। तथा चात्रोक्तम्-

“शीक्षां व्याख्यास्याम:। वर्ण: स्वर:। मात्रा बलम्। साम सन्तान:। इत्युक्त: शीक्षाऽध्याय:।” (तै.उ.१/२/१) इति।

ततश्चेह प्रणवमाहात्म्यमुपदिष्टम्।

ततश्चाऽस्यामुपनिषदि स्वाध्ययस्यप्रशंसाऽपि समुपदिष्टा।

यथा-

"ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च। सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च।" (तै.उ.१/९/१) इत्यादि।

ततश्च अत्र दीक्षांतप्रवचनमपि वर्तते। यदा कस्यचिच्छिष्यस्य शिक्षणं गुरुकुल-वासश्च पूर्णतामेति तदा गुरुः तस्मै उपदेशं यच्छति। यथा-

"वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः।" (तै.उ.१/१/१/१) इत्यादि।

तथा च

"मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि।" (तै.उ.१/११/२) इत्यादि।

तथा च

"यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि।" (तै.उ.१/११/२)

इत्यादि।

एवं शिक्षावल्लयां शिक्षायाः महात्म्यमुक्तम्।

आनंदवल्ली

शिक्षावल्लया अनंतरमानंदवल्ली समाम्नाता।

आनंदवल्लयां परमात्मनोऽनन्त आनंद इति प्रधानो विषयः। इत्थमस्या वल्ल्या आरंभः-

"ओम् ब्रह्मविदाप्नोति परम्। तदेषाऽभ्युक्ता। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह। ब्रह्मणा विपश्चितेति" (तै.उ.२/१/१) इति ब्रह्मणः महात्म्यनिरूपणेन भवति।

तथा चेह परमात्मनः सहजानंदस्य महात्म्यं संदर्शयितुं तदानंदस्य मीमांसा समुपस्थापिता। तथा च मन्त्रः-

"सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति। युवा स्यात्साधु युवाध्यायकः। आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः।

तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात्। स एको मानुष आनंदः। ते ये शतं

मानुषा आनंदा:। स एको मनुष्यगंधर्वाणामानन्द:। श्रोचियस्य चाऽकामहतस्य। ते ये शतं मनुष्यगंधर्वाणामानन्दा:। स एको देवगंधर्वाणामानन्द:। श्रोत्रियस्य चाऽकामहतस्य" (तै.उ.२/९/२) इत्यादि।

इह मनुष्याऽऽनन्दादारभ्य मनुष्यगन्धर्व-देवगन्धर्व-पितृ-आजानजदेव-कर्मदेवादीनां प्रजापतिपर्यन्तानामानंदा निरूपिता:। तत्तात्पर्यन्तुं परब्रह्मसहजानंदस्य माहात्म्यन्त्वत्य-पारमपरिमेय चेति।

अत एव परब्रह्मण आनंदविषयेऽत्रोक्तम्-

"यतो वाचो निवर्तन्त। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चनेति।" (तै.उ.२/९/१) इत्यादि। परमात्मन: आनंदस्य वर्णनं कर्तुं न कोऽपि पारयति। तस्य आनंद: अत्यंत: अनन्त: वर्तत इति भाव:। य: एवं जानाति तस्य कदापि कस्मादपि भयं न भवतीत्यत्र फलमपि दर्शितम्।

भृगुवल्ली

आनंदवल्ल्या अनन्तरं भृगुवल्ली समान्माता। भृगु: वरुणस्य पुत्र:। स पितरं वरुण-मुपजगाम। पितरं प्रति गत्वा भृगु: तं प्रार्थयते - "अधीहि भगवो ब्रह्मेति" (तै.३/१/१) इति। मह्यं ब्रह्मविषयकं ज्ञानं यच्छ इति। तदनन्तरं वरुणस्तस्मै ब्रह्मविषयकं ज्ञानं यच्छति। यस्माद् वरुण इह ब्रह्मविषयकं ज्ञानं यच्दति तस्मादेषा विद्या वारुणी विद्येत्युच्यते। भृगु: अत्र श्रोता अत एषा भार्गवी विद्या अपि भवति। इत्थं तैत्तिरीयोपनिषत्स्थितानां शिक्षा-वल्ली-आनंदवल्ली-भृगुवल्लीति त्रयाणामपि प्रकारणानामुपदेषविषया ज्ञाता:।

एवं तैत्तिरीय-उपनिषद: परिचय: प्राप्त:। अथैतरेयोपनिषद: परिचयमवगच्छाम:।

ऐतरेयोपनिषत्परिचय:

ऋग्वेदस्यैतरेयाख्याऽऽरण्यकेस्या: पाठ: भवति। अत एषोपनिषदैतरेयोपनिषा-दित्युच्यते। एषा उपनिषदत् त्रिष्वध्यायेषु विभक्ता। तेषु प्रथमेऽध्याये त्रय: खंडा: सन्ति। द्वितीये तृतीये च अध्याये एक: एक: खंड: वर्तते। आहत्य अस्य पंचखंडा: सन्ति।

प्रतिपाद्यविषय:

सृष्ट्युत्पत्ति: परमात्मन उपास्यत्वं चेत्याद्यस्या: प्रतिपाद्यविषया:।

तथा चाऽत्रत्या मन्त्रा एवम्-

"आत्मा वा इदमेक एवाऽग्र आसीत्। नान्यत् किंचन मिषत्। स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति। स इमान् लोकान् असृजत। अम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भ: परेण दिवं द्यौ: प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचय: पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आप:।" (ऐ.उ.१/१/१) इति।

तथा च-

"स ईक्षत इमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति। सोऽद्यभ एव पुरुषं सम-द्धत्याऽमूर्च्छयत्।" (ऐ.उ.१/१/२) इति

उपर्युक्तमन्त्रै: सृष्टिविषय: निरूपित:।

परमात्मोपासनविषये च "कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतर: स आत्मा" इत्यादि जिज्ञासमुपस्थाप्य तत्रोत्तरं पठयते-

"येन वा पश्यति येन वा शृणोति येव वा गंधानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चाऽस्वादु च विजानाति।" (ऐ.उ.३/१) इत्यादि।

सर्वकर्ता परमात्मैव सर्वोपास्येत्युपदेश:। ततश्च "प्रज्ञानं ब्रह्म" (ऐ.उ.३/३), "सर्वाण्येतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति" (ऐ.उ.३/२) इत्यादिरूपेण ज्ञानरूपस्य सर्वाऽऽत्मतया ब्रह्मणो वर्णनम्। इत्थमस्माभिरैतरेयोपनिषद: परिचय: प्राप्त:। अथ छांदोग्योपनिषद: परिचयं प्राप्नुम:।

छान्दोग्योपनिषत्परिचय:

छान्दोग्योपनिषत् सामवेदे समाहिता। सामवेदान्तर्गते तवलकाराख्यब्राह्मणेऽस्या: पाठ: भवति। अस्यामुपनिषद्यष्टाऽध्याया: सन्ति। ते चाऽध्याया विभिन्नेषु खंडेषु विभक्ता:। विविधैरुपाख्यानैरत्र ब्रह्मविद्यैवोपदिष्टा।

तत्र यथा चतुर्थाध्याये सत्यकामजाबालस्योपख्यानं श्रूयते। गुर्वाज्ञया गवां सेवया तस्य ब्रह्मज्ञानं कथं जातमित्यादि सर्वं तत्रोपवर्णितम्।

सद्विद्या

षष्ठाध्याये उद्दालकस्य श्वेतकेतोश्च संवादरूपेण सद्विद्योपदिष्टा।

तथा च 'वस ब्रह्मचर्यम्' इति उद्दालक: स्वपुत्रममादिशति। सत्यकाम: गुरुकुल-वासमध्ययनं च समाप्य गृहं प्रत्यागच्छति। तदा तन्मुखोपरि अहंकारस्य भावं पश्यता पित्रा पृष्टं,

"श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽसि" (छा.उ.६/१/१) इति।

कथं ते मुखोपरि अहंकार: दृश्यते इति भाव:। पुनश्च पिता वदति-

'कुत तम् आदेशम् अप्राक्ष्य: ? येन अश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतं अविज्ञातं विज्ञातम् इति।'

तदा पुत्र: पृच्छति, 'कथं नु भगव: स आदेशो भवति इति ?' तदा पिता उत्तरं यच्छति-

"यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्।।" (छा.उ.६/१/४) इति

अत्र विविधै: दृष्टांतै: सदाख्यं तत्वमेव आदेश इत्युपदिष्टम्।

तदनन्तरं तद्विषे एव विशेषमाह-

"सदैव सोम्य इदमअग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्" (छा.उ.६/२/१) इत्यादि।

अत्र सत्छब्देनाऽस्य जगत: कारणमुच्यते। यत्सदैव वर्तते, यद्धि प्रलयावस्थायामपि वर्तते तादृशं जगत: कारणं सदित्युच्यते। अत एव एषा विद्या सद्विद्येति प्रथिता। एवं षष्ठाध्याये सद्विद्याया: उपदेश: वर्तते।

भूमविद्या

छान्दोग्योपनिषद: सप्तमाध्याये नारदस्य उपाख्यानेन भूमविद्योपदिष्टा।

एवमस्याऽऽरम्भ: - शोकाक्रान्तो नारद: सनत्कुमारं प्रतिगच्छिति शोकतरणस्य चोपायं पृच्छति। तथा च मन्त्र:-

"अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तं होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति।" (छा.उ.७/१/१) इति।

तदा सनत्कुमार: वदति "भो नारद! यत्त्वं जानासि तन्मह्यं ब्रूहि। तत: ऊर्ध्वं ते वक्ष्यामीति।

तदा "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदम् आथर्वणं चतुर्थम् इतिहासपुराणं पंचमम्" (छा.उ.७/१/२) इत्यादि रूपेण नारद: स्वाधिता विद्या: प्रकटयति। तत: स: वदति "यद्यपि मया एतावत् अधितं तथाऽप्यहं मन्त्रविदेवाऽस्मि। न तु आत्मवित्। सोऽहं भगव शोचामि तं मां भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" इति।

तदा सनत्कुमारस्तस्मै शोकतरणोपायमुदिशति। तथा चेवं तत्रत्यमन्त्र: "यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति।"(छा.उ.७/२३/-१) इति।

अत्र भूमाशब्देन परमात्मा उच्यते। परमात्मा एव सर्वमहान्। अत एव परमात्म-नो भूमशब्देन व्यपदेश। यो वै भूमा तत्सुखम्। परमात्मन: इतरत्सर्वमपि अल्पमेव। अतोऽत्रोच्यते नाल्पे सुखमस्तीति। तदनन्तरं नारद: सनत्कुमारं भूमानं विज्ञापयितुं प्रार्थयते। गुरु: अपि तादृशं परमात्मानं निरूपयति। तथा च मन्त्र:

"यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृ-णोत्य-न्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मत्र्यम्" (छा.उ.७७/२४/१) इत्यादि।

इत्थमिह भूमविद्या निरूपिता।

दहरविद्या

छान्दोग्योपनिषदोष्टमाध्याये दहरविद्यायाः निरूपणं वर्तते। इत्थं च तत्रत्यः प्रस्तावः।

"अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्य-दन्तस्-तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति" (छा.उ.८/१/१) इति।

अत्र दहरशब्देन दहराकाश उच्यते। तस्मिन् यदन्त इत्यनेन परमात्मोच्यते। अत एव एषा विद्या दहरविद्या इति प्रथिता।

एवं रूपेण छान्दोग्योपनिषदि विविधानि उपाख्यानानि वर्तन्ते। यैः उपाख्यानैः क्वि-वचत् सद्विद्यारूपेण, क्वचिद् भूमविद्यारूपेण, क्विचद् दहरविद्यारूपेण वेत्यादिविविधैः रूपैर्ब्रह्मविद्याया उपदेशः प्रदीयते।

एवम् अस्माभिः छान्दोग्योपनिषदः परिचयः प्राप्तः। अथ बृहदारण्यकोपनिषदः परिचयम् अवगच्छामः।

२.८ बृहदारण्यकोपनिषत्परिचय

एषा उपनिषद् शुक्लयजुर्वेदस्य वाजसनेयब्राह्मणे समाहिता। अस्यां षडध्यायाः सन्ति। एते सर्वेऽपि अध्याया विभिन्नेषूपप्रकणेषु विभक्ताः। एतान्युपप्रकारणानीह ब्राह्मणसंज्ञया व्यपदिष्यन्ते। अत्राऽपि विविधैरुपाख्यानैर्ब्रह्मविद्यायाः उपदेशः क्रियते।

यथाऽस्या द्वितीयाध्याये याज्ञवल्क्यस्य मैत्रेय्याश्च संवादः वर्तते। अस्मिन् संवादे

"न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति" (बृ.उ.व्२/४/५), "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" (बृ.उ.२/४/५) इत्यादिरूपेण ब्रह्मविद्याया उपदेशः प्रदत्तः।

ततश्च तृतीयाध्याये राज्ञो जनकस्य सभायां महर्षेर्याज्ञवल्क्यस्येतरैर्विद्वत्भिः साकं प्रश्नोत्तररूपेण या गोष्ठी संजाता तस्य वर्णमुपलभ्यते। तत्र याज्ञवल्क्यं प्रत्यक्षवलस्य प्रश्नाः सन्ति। याज्ञवल्क्यः तेषाम् उत्तरं प्रयच्छति। तदनन्तरमार्तभागस्य प्रश्नाः सन्ति। याज्ञवल्क्यस्तस्याऽपि सम्यग् उत्तराणि प्रयच्छति। तदनन्तरं भुज्योर्लाह्यायनेः प्रश्नाः सन्ति। याज्ञवल्क्यस्तस्याऽप्युत्तराणि यच्छति। तदनन्तरं गार्गीति काचिद् विदुषी तत्रोपस्थिता भवति। तया सह याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नोत्तरं जायते। तत्र याज्ञवल्क्यो ब्रह्मविद्यां निरूपयन्नाह-

"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः।" (बृ.उ.३/८/९).

"यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः।।" (बृ.उ.३/८/१०) इत्यादि।

तदनन्तरं पंचमाध्यायेऽपि प्रजापतिना देवान् प्रति मनुष्यान् प्रत्यसुरांश्च प्रति यदुपदिष्टं तन्निरूपितम्। एकेनैव 'द' शब्देन प्रजापतिना तत्र दमनस्य दानस्य दयायाश्च उपदेशः कृतः। एवम् अस्यामुपनिषदि विविधैरूपाख्यानैर्ब्रह्मविद्यायाः उपदेशः समुपलभ्यते। इत्थं बृहदारण्यकोपनिषदः परिचयः प्राप्तः।

२.९ वेदानां परिचय

इह किल लोके प्रसिद्धाः चत्वारो वेदाः ऋग्वेद-यजुर्वेद-सामवेद-अथर्ववेद इत्यभिधीयमानाः अनंता मन्त्राराशयः भगवतः विराट्रूपस्य परम्ब्रह्मणः निश्वासरूपाः सन्ति। वेदाः नित्याः अपौरुषेयाश्च। अनंतकोटिब्रह्माण्डानां नायकस्य जगदीश्वरस्य कृपया वेदमंत्राणां राशिभ्यः एव इदमखिलं स्थावरजंगमात्मकं विश्वमाविर्बभूव। स एव परमेश्वरः सर्वात्मना आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं व्याप्तः सन् नियंत्रयति। अत एव भगवान् चतुर्वेदभाष्यकृतसायणाचार्यो डिन्डिमघोषवदुद्घोषयन्ति वेदभाष्यारम्भे, यत्

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्।। इति।

अस्यार्थस्तु यस्य जगन्नियामकस्य परम्ब्रह्मणः विराट् संज्ञकस्य पुरुषस्य शरीरे श्वासोच्छ्वासरूपक्रियायां निश्वासरूपूण यो वायुः शरीरात् बहिर्निस्सरति तादृशा वेदाः नित्यरूपात् परमेश्वरात् आकाशे निस्सृताः। तथा च तेभ्य एव वेदेभ्यो अखिलं जगत् जडजंगमात्मकं विश्वमिदं सृष्ट्म्। अतः तादृशं विद्यातीर्थं नाम, ज्ञानस्य समस्तज्ञानाना-माश्रयस्थानं महेश्वररुपिणं परमात्मानं वा ज्ञानदातृगुरुस्वरूपणिं वा तम् अहं प्रणौमीत्यर्थः।

वेदाः सकलज्ञानानामाकरभूताः सन्ति। युगयुगान्तरेषु यदा जगतः सृष्टि-पालन-प्रलयरूपस्थितयोऽपि नित्यरूपान् आकाशब्रह्माणि अवस्थितान् वेदमंत्रा-शीन् भूतभवद्भविष्यज्ञातारो कश्यपात्रिभरद्वाजदयो महर्षयः बहुभिः नैकविधैः तपोभिः सिद्धाः सन्तः, स्वयम्भुना परमेश्वरेण अनुज्ञाताः सन्तः वेदमंत्रराशीन् मनसा दर्शनेन प्राप्तुवन्निति। महाभारते वनपर्वणि कृष्णद्वैपायनव्यासेनाख्यातम्। उक्तंच-

युगान्तेन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः।

लेभिरे तपसापूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा।। इति।

तत्र वेदशब्द: विद् ज्ञाने इति परस्मैपदि अदादिगणे पठितो धातु:, अथवा विद् सत्तायाम् इति आत्मनेपदि दिवादिगणे पठितो धातु:, विदॣ-लाभे, अथवा विद् आप्तौ इति उभ्यापदि तुदादि गणे पठितो घञ् प्रत्ययेन युक्त: सन् वर्णप्रक्रियानन्तरं 'वेद:' इति सिद्धपदं भवति। प्रसिद्धोऽयं श्लोक: यत्-

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन् लुक्श्नंशेष्विदं क्रमात्।। इति।

तत्रादौ वेदा: समष्ट्यात्मकेन मन्त्रराशय: अध्ययनाध्यापनरूपेण प्रचलिता: आसन्। तेन समष्ट्यात्मकमन्त्रराशिभ्य एव प्राचीनाचार्यमहिर्षिभि: समस्ता श्रौतस्मार्तयज्ञा: सर्वे सम्पादिता अभूवन्। गच्छताकालने ऋषीणां वेदविदां सामान्यजनानांच मेधाशक्ते: ह्रासादिकं भूत्तभवद्भविष्यज्ञानदृष्ट्या तत्वतो ज्ञात्वा भगवान् वेदव्यास: श्रौतस्मार्तयज्ञा-नुष्ठानान् व्यवस्थितक्रमेण सम्पादनाय समग्रं वेदं चतुर्धा व्यभजत्। त एव ऋग्वेद:, यजुर्वेद:, सामवेद:, एवम् अथर्ववेद इति नाम्ना प्रसिद्धिं प्राप्नुवन्। सैव चातुर्होत्रपरंपरा इति कथ्यते। तत्र ऋग्वेदे समस्तदेवतानां स्तुतिपरका मंत्रा अत्र संवलिता भवन्ति। श्रौ-तयज्ञेषु होता नामको ऋत्विक् अस्य ऋग्वेदस्य अधीतवेद: सम्यक् ज्ञाता च भवति। तत्र श्रौतयज्ञेषु ब्रह्मणा ऋत्विजा देवताव्हानाय स्तुतये अनुज्ञां प्राप्य सम्बद्धदेवतामन्त्रस्तोमान् होता उच्चारयेत्। होता नाम देवतान् मन्त्रोच्चारणेन आह्वाता इत्यर्थ:। एवं यजुर्वेदाध्येता अधीतयजुर्वेद: यज्ञेषु अध्वर्यु संज्ञकं पदमलंकरोति। यज्ञेषु ब्रह्मणा अनुज्ञां प्राप्य अध्वर्यु: आहूतदेवतानुद्दिश्य हविषामाहुतिं कुंडे प्रददाति। अध्वरस्य यज्ञस्य संपूर्णतया धुरं दधातीति अध्वर्यु:। भगवता यास्केन निरुक्तग्रंथे अध्वर्युपदनिर्वचनमेवं युक्तं यत्, "अध्वर्यु-रध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्यनेता अध्वरं कामयत इति वा, अपि वाधीयानेयुरपबन्धो अध्वर इति यज्ञ नाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेध:" इति। श्रौतयज्ञेषु पूर्वोक्तवद्ब्रह्मणा अनुज्ञां प्राप्य उद्दिष्टदेवतान् साममन्त्रै: गानं य: करोति स ऋत्विक् उद्गाता इति संज्ञको भवति तत्र श्रौतयज्ञेषु व्यस्थितक्रमेण एकदा एकामेव देवतामुद्दिश्य, नाम यां देवतां, होता मन्त्रेण शंसति तामेव देवतां मन्त्रेण उद्गाता गानं सम्पादयति। तामेव देवतोद्दशक हविष: आहुतिं अध्वर्यु: ददाति। अत: मन्त्राणां सामानि यो गायति स उदगाता सामवेदस्य अधीतविद्यो भवति। चतुर्थवेदस्य नाम अथर्ववेदस्य ज्ञाता श्रौतयज्ञेषु ब्रह्मा नाम ऋत्विक् भवति। स एव ब्रह्मा प्रामुख्येण यज्ञस्य सर्वतोमुखेण समृद्धिं सम्पादयति। यज्ञमण्डपे दक्षिणादिशि उत्तराभिमुखोपविश्य ब्रह्मजपमनुजपन् द्यावापृथिवीसमीक्षमाण: उपविंशति। यज्ञसंपादनावसरे कुतश्चिदपि दोष: न भवेदिति धिया सर्वतोभावेन यज्ञं नियंत्रयति। यदि कुत्रचिद्दोषो भवति चेत् तद्दोषापनोदनाय नैकविधप्रायश्चित्तार्थमप्युनुज्ञापयति। श्रौतियज्ञेषु अन्ये त्रय: होताध्वर्यूद्गातार: क्रमश: ऋग्यजुस्साममन्त्रै: सहकृतैरनुष्ठानै: श्रौतयज्ञस्य

पूर्णतया वाक्शरीरं निष्पादयन्ति, परंतु ब्रह्मा एक एव अधीताथर्ववेद: तथा सर्वविद्यश्च सन् श्रौतयज्ञस्य पूर्णतया धुरं वहन् मनश्शरीरं निष्पादयति अयं विषयिका सूक्ति: एतरेय ब्राह्मणे श्रूयते। यत्-

अयं वै यज्ञो योऽयं पवने। तस्य वाक्यमनश्च वर्तन्यौ। वाचा च हि मनसा च यज्ञोऽवर्तत। इयं वै वाग्। अदो मन:। तद् वाचा त्रय्या विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति। मनसैव ब्रह्मा संस्करोति। (ऐ.ब्रा.5.33)

गोपथब्राह्मणेप्याम्नातम्-अथ ह प्रजापति: सोमेन यक्ष्यमाणो वेदानुवाच-कं वो होतारं वृणीयाम्। कम् अध्वर्युम्। कम् उद्गातारम्। कं ब्रह्माणम् इति। त ऊचु: ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व। यजुर्विदम् अध्वर्युम्। सामविदम् उद्गातारम्। अथर्वांगिरोविदं ब्रह्माणम्। तथा हास्य यज्ञ:......चतुष्पात्.....प्रतितिष्ठति।" (गो.ब्रा.1.2.24) इति।

एवमेव अनुष्ठानं विधेयम्। नो चेत् यज्ञ: समृद्धिं न प्राप्नोति भ्रष्टो यज्ञ: भवति। उक्तंच-

"अथ चेन्नैवं विदं ब्रह्माणं दक्षिणत एवैषां यज्ञोरिच्यते।" (गो.ब्रा.-1.2.24)

उपमानंच श्रूयते। यत् - यथैकपात् पुरुषो यो अनुभयचक्रो वा रथो वर्तमाने भ्रेषं न्येति एवमेवास्य यज्ञो भ्रेषं न्येति। (गो.ब्रा.1.3.2) इति।

वेदानां शाखाभेदा:-

एवम्प्रकारेण चत्वारोऽपि वेदा: श्रौतयज्ञानां सम्पादनाय सर्वथा उपकारका भवन्ति। ते च वेदा: भगवता वेदव्यासेन चतुर्धा विभक्ता अपि गच्छताकाले ब्रह्मर्षीणां तपोबलैश्च अनेकानेकशाखोपशाखै: प्रसृता:। एवं ऋग्वेदस्य शाकला, बाष्कला इत्यादयो एकविंशति: शाखा: अभवन्। यजुर्वेदस्य तु एकशतशाखा आसन्। सामवेदे तु सह्रसशाखा आसन्। एवम् अथर्ववेदेऽपि पैप्लादा शौनका इत्यादयो नवशाखा: आचार्यगुरुपरंपरानुगता: आसन् इति वैयाकरणमहाभाष्ये श्रूयते। उक्तंच-

"एकविंशतिधा बाहुवृच्यम्। एकशतमध्वर्युशाखा:। सहस्रवत्र्मा सामवेद:। नवधाथर्वणोवेद:" इति (प.महाभाष्यम्)

एवम्प्रकारेण चत्वारोऽपि वेदा: अस्माकं भारतवर्षे सर्वत्र आसप्तसिंधुसरिद्भ्य: कन्याकुमारी पर्यन्तम् आगुर्जरम् वङ्.गदेशपर्यन्तं गुरुशिष्यपरंपरानुसारेण आहत्य एकत्रिंशदुत्तरैकशताधिकैकसहस्रशाखा: (1131) वैदिकसम्प्रदायगता: आसन्। तत्र प्रकरणानुसारेण अथर्ववेदस्य नवशाखा: आसन्। ताश्च-पैप्लादा:, नौदा:, मौदा:, शौनकीया:, जाजला:, जलदा:, ब्रह्मवदा:, वेददर्शा:, एवं चारणवैद्याश्च। तत्र पूर्वोक्तासु चतुर्णां वेदानां शाखापरम्परासु अधिका: शाखा: लुप्ता सन्ति। काश्चन एव शाखा:

सम्प्रदायेषु प्रचलिताः वर्तन्ते।

प्रत्येकस्मिन् वेदेऽपि मूलग्रंथरूपेण संहिताभागः ब्राह्मणभागः, आरण्यकभागः, उपनिषद्भागश्चेति भवन्ति। ब्राह्मणं नाम संहिताग्रंथोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानात्मकोग्रंथः। मन्त्राणां महत्वम्, तैस्सहकृत अनुष्ठानानि, तेषां प्रयोजनानि, अनुष्ठानफलानि च सोदाहरणं वर्णितानि भवन्ति। तत्र आधानाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि सप्तहविर्यज्ञानां वर्णनानि, सप्तपाकयज्ञानां सप्तसोमयज्ञानां महत्वानि तेषां प्रयोजनानि विस्तृतं वर्णितानि।

तत्र ऋग्वेदे ऐतरेयब्राह्मणम्, कौशीतकीब्राह्मणंच प्रसिद्धौ। शुक्लयजुर्वेदे शतपथब्राह्मणंच भवति। कृष्णयजुर्वेदे तु तैत्तिरीयब्राह्मणमनुस्मर्यते। सामवेदे तु ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् एवंच सामविधानब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्, षड्विंशब्राह्मणम्, तल्वकारब्राह्मणम्, आर्षेयब्राह्मणंचेति प्रसिद्धानि। अथर्ववेदे तु एकमेव गोपथब्राह्मणम् अध्ययनाऽध्यापनपरंपरासु प्रचलति। तत्र उपनिषत्सु चुतुर्णामपि वेदानां संहिताभागेषु पठिताः काश्चन, ब्राह्मणग्रंथेष्वागताः काश्चन, आरण्यकभागेषु पठिता काश्चन इति अन्याश्च लुप्तसंदर्भाः सम्प्रदायेष्वनुसृताश्चेति।

आरण्यकं नाम अरण्ये अध्ययनात् आरण्यकमित्युच्यते। पितृकर्मणां विधीनाम् आध्यात्मिकानाम् उपासनाविधीनां क्वचित् सन्यासपदग्रहणविधीनां वर्णनानि आरण्यकग्रंथेषु अधीयन्ते। मुमूक्षूणां कृते संसारात् विरक्तानां कृते उपासनाविधयः अध्यात्मिकज्ञानमवाप्तये आत्मज्ञानाय च आरण्यकग्रंथाः बहूपकुर्वन्ति।

उपनिषद्ग्रंथेषु आध्यात्मिकतत्वानां जीवब्रह्मणोरैक्यप्रतिपादकानामद्वैततत्वानां विषयाः नैकविधसुललितैः सरलतरैरुपायैः वर्णिताः भवन्ति। तत्र अहं ब्रह्मास्मि, अयमात्मा ब्रह्म, तत्वमसि, प्रज्ञानं ब्रह्मोत्याख्य महावाक्यानां सिद्धांताः अतीवसरलतरैर्निरूपिताः सन्ति। तत्र दशोपनिषदः भवन्ति। यत्-

ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः।

ऐतरेयंच छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश।।

शताधिका उपनिषदः अध्ययनाध्यापनपरंपरासु प्रवर्तन्ते। तत्रोपनिषदां तु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः। अतः आत्मज्ञानावाप्तये उपनिषत्सु सर्वत्र सुललितरोदाहरणैः ब्रह्मज्ञानविषयका वैदिकसनातन-अद्वैततत्वसिद्धांताः भृशमुपबृंहिताः सन्ति।

तथा च चतुर्णामपि वेदानाम् उपवेदरूपेण प्रसिद्धाः केचन ग्रंथाः सन्ति। तत्र आयुर्वेदः ऋग्वेदस्योपवेदः यजुर्वेदस्य च धनुर्वेदः उपवेदरूपेण पठितः। तथा सामवेदस्योपवेदरूपेण गान्धर्ववेदः उपदिष्टः। एवंचाथर्ववेदस्योपवेदरूपेण अर्थवेदः अर्थशास्त्रं वा शस्त्रविद्या वा अधीयते। एवं वेदशाखानां विस्तृतरूपेण शाखोपशाखानां अध्ययनाऽध्यापनपरंपरा

अस्माकं भारतवर्षे प्रचलिता आसीत्।

महर्षिणा शौनकेन प्रोक्तः चरणव्यूहाख्यो ग्रंथः अतीव प्राचीनतया समस्तवेद-शाखानां वैदिककालेषु प्रचलितानां मूलशाखोपशाखानामभिलेखग्रंथरूपेण वरीवर्ति। तत्रापि शौनकोक्तः चरणव्यूहः, कात्यायनोक्तश्चरणव्यूहः एवम् अथर्ववेदान्तर्गत अथर्वपरिशिष्टोक्तश्चरणव्यूह इति च उपलभ्यन्ते।

वेदांगनि- वेदमंत्राणामुच्चारणपऋतीनामवगमाय हस्तस्वरदर्शनपरिज्ञानाय, मन्त्राणामर्थतो ज्ञानाय विविधप्रकाराणां मन्त्रार्थानुसंधानाय, गायत्र्यादि नैविधछन्दोबद्धानां मन्त्राणामनुष्ठानाय श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानानां परिज्ञानाय एवंच अमावास्या पूर्णिमादिविहितमुहूर्तेषु यज्ञानुष्ठानां निर्वर्तनाय वेदागानां सृष्टिराविरभूत्। तानि चे वेदांगानि-

शिक्षा व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा।

कल्पश्चेति षडअंगानि वेदस्याहुर्मनीषिणः।।इति।

शिक्षा-वेदमन्त्राणामुच्चारणविधयः शिक्षाग्रंथेषु विहिताः सन्ति। तत्र वर्णानामुच्चारणप्रकाराः, ह्रस्वदीर्घप्लुतादयः, उदात्तानुदात्तस्वरितविषयाः, द्रुतविलम्बितमध्यमवृत्तिभिः मंत्राणां पाठोच्चारणविधयः, पदपाठः, क्रमपाठः, जटापाठः, एवं घनपाठाख्याः, विकृातिपाठाः शिक्षाग्रंथेषु तथा प्रातिशाख्यग्रंथेषु सविस्तरं वर्णिताः सन्ति। तत्र प्रत्येकस्मिन् वेदेऽपि शिक्षाग्रंथाः पृथक्-पृथक्तया उपलभ्यते तद्यथा-ऋग्वेदे पाणिनीयशिक्षा, यजुर्वेदे शुक्लयजुषासम्बद्धा याज्ञवल्क्यशिक्षा, कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतया व्यासशिक्षा, सामवेदे नारदीयशिक्षा, अथर्ववेदे माण्डूकीशिक्षा च। एवं शिक्षाग्रंथाः वर्णानामुच्चारणज्ञानायोपकुर्वन्ति।

व्याकरणम्- वेदमन्त्रेष्ववस्थितानां शब्दानां शब्दरुपधातुरूपाणां निर्माणनियमाः, प्रकृतिप्रत्ययादीनां विधयः उदात्तानुदात्तानां नियमाः, विविधसन्धीनां नियमाः, एवंच शब्दानां प्रकृतेः प्रत्ययस्य च स्वरूपावधारणं तेषामर्थनिर्धारणंचेति अनेके विषयाः व्याकरणशास्त्रे विचार्यन्ते। वेदमंत्राणां सामान्यतोऽर्थनिर्धारणाय व्याकरणशास्त्रमतीव प्राधान्येन उपकरोति। व्याकरणशास्त्रान्तर्गत संस्कृतभाषायाः मूलं तु प्रातिशाख्यमेव। वैदिककालेषु व्याकरणज्ञानाय प्रातिशाख्यग्रंथा एव अधीयन्ते स्म। प्राचीन प्रातिशाख्यग्रंथानामेव विस्तृतरूपेण सरलतरेण रीत्या संस्कृतभाषा प्रथिता। प्रत्येकस्मिन् वेदेऽपि लक्षणग्रंथरूपेण प्रातिशाख्यग्रंथा आसन्। ऋग्वेदे शौनकोक्तं प्रातिशाख्यमुपलभ्यते। शुक्लयजुर्वेदे कात्यायनोक्तं यजुःप्रातिशाख्यम्, कृष्णयजुर्वेदे तैत्तिरीयप्रातिशाख्यमनुसर्यते। सामवेदे तु सामप्रातिशाख्यान्तर्गतया पुष्पसूत्रम् तथा पंत्रसूत्राणि च अधीयन्ते। अथर्ववेदे अथर्वप्रातिशाख्यम् (शौनकीय चतुरध्यायिका) आथर्वणिकशब्दानां परिज्ञानाय

सहकरोति। एवं व्याकरणं वेदमंत्रगतशब्दानां अर्थनिर्णयायोपयोगी भवति।

छन्द: अनंतकोटिसंख्याभि: विस्तृता वेदमंत्रराशय: गायत्र्यादिभिश्छन्दोभि: निबद्धा: सन्ति। विना छन्दसा मन्त्रस्य मन्त्वमेव न भवति। गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जग-ातीति सप्त छन्दांसि। एतेषामेव सप्तछन्दसां शाखोपशाखया शताधिका छन्दोबद्धा मन्त्रा: काश्यपादि ब्रह्मर्षिभि: दर्शनेनानुप्राप्ता: परमेश्वरस्य कृपया। प्रत्येकस्यापि मन्त्रस्य ऋषि: देवता छंद इति निर्धारणं भवति। तेषां मन्त्राणां श्रौतयज्ञादिषु स्मार्तयज्ञादिषु च विनियोगेषु ऋषि-छंदो-देवतोच्चारणपुरस्सरमेव अनुष्ठानानि प्रवर्तन्ते। तेनैवकृतेनानुष्ठानेन यज्ञ: सफल: समृद्धश्च भवति। परंपरागतरीत्या पिंगलनागेन कृत पिंगलछंदस्सूत्रग्रंथ: एक एवोपलभ्यते। गायत्रीछंदसि चतुर्विंशत्यक्षराणि (24) पादत्रयश्च भवति। एवं चतुश्चतु-रक्षरवृध्या उष्णिगादि छन्दांसि ज्ञायन्ते। मन्त्राणां छन्दोज्ञानेन वेदार्थज्ञानायातीव सौकर्यं भवति।

निरुक्तम्- वेदमंत्रेष्ववस्थितानां शब्दानां निर्वचनपूर्वकं विविधप्रकारै: अर्थनिर्णयायोपकारकं शास्त्रं निरुक्तशास्त्रं भवति। निरुक्तंविना केनापिप्रकारेण वे-दमंत्राणां निष्कृष्टरूपेण अर्थनिर्णयं कर्तुं न पार्यते। भगवता यास्केन निरुक्ताख्यो ग्रंथ: प्रणीत:। निघण्टुनाम्न: वैदिकशब्दपर्यायपदकोशस्य व्याख्यानात्मको निरुक्तग्रंथ:। तत्र काण्डत्रयरूपेण नैघण्टुकं काण्डम्, नैगमं काण्डम्, दैवतं काण्डंचेति भवति। तत्र निरुक्ते पूर्वषट्कोत्तरषट्करूपेण षण्णां षण्णामध्यायानां समूह: आहत्य द्वादशाध्याया: पुन: परिशिष्टरूपेण द्वे अध्यायौ भवत:। संपूर्णतया चतुर्दशाध्याया: निरुक्ते सन्ति। तत्र "प्रकरणश: अर्था निर्वक्तव्या:" इति सिद्धांतानुसारेण निरुक्ते वेदमंत्राणां आध्यात्मिकार्था, आदिदैविकार्था, याज्ञिकार्था:, प्रथमपुरुषयोगार्था:, मध्यमपुरुषयोगार्था:, उत्तरपुरुषयोगार्था इति नैकविधरीत्या मन्त्रार्थानुसंधानविधय: निरुक्ते सविस्तरं वर्णिता:। तत्र भाषाविज्ञानस्य मूलस्त्रोतांसि चोपलभ्यन्ते। विशेषत: गीर्वाणभाषाया मूलरूपेण नामाऽख्यातोपसर्गनि-पातानां सविस्तरं वर्णनमुपलभ्यते। एवं वेदमन्त्राणामर्थानुसंधानाय निरुक्तग्रंथ: प्रतिपदं सहकारी भवति।

ज्योतिषम्- श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानानां ज्योतिषशास्त्रेण सह अविनाभावसंबंध प्राचीन-वैदिककालत एव प्रवर्तते। तत्र कृत्तिकाद्यारभ्य भरणिनक्षत्रपर्यन्तं यद्यपि गणनापद्धतिरस्ति तथापि मेषादिद्वादशराशीनां क्रम: अश्विनीनक्षत्रादारभ्य एव भवति। त्रिस्कंधज्योा-तिषशास्त्रपद्धतीनां मूलस्त्रोतांसि वेदेष्वेव निहिता: सन्ति। तत्र ज्योतिषाधारेणैव समस्य श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानानां षोडशसंस्कारकर्मणां कर्म चयश्च श्रौतसूत्राभिहित "अमा-वास्यायामग्न्याधानम्" इति कृष्णपक्षस्य अमावस्यातिथ्यां सम्पाद्यते सर्वत्र। तथा प्रतिमासं पूर्णमासी तिथौ पूर्णमासेष्टि यज्ञ: एवं अमावास्या प्रतिपत्तिथौ दर्शेष्टियज्ञ इति एवं मासात्मको

दर्शपूर्णमासेष्टिः भवति। "सायम्प्रातरग्निहोत्रम्", एवं आग्रहणेष्टिः मार्गशीर्षमासे मृगशिरा नक्षत्रयुक्तिथौ सम्पाद्यते। एवं सर्वे वैदिकानुष्ठानकार्यक्रमाः ज्योतिषाधारित शुभमुहूत्रमाश्रित्यैव भवन्ति। तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करणाख्य पंचाअंगात्मकज्योतिषशास्त्रस्य वैदिकानुष्ठानैस्सह अन्योन्यसंबंधत्वादेव प्रधानतया परिगण्यते। उक्तंच-

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।

तद्वद्वेदाअंगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम्।। इति।

ज्योतिषशास्त्रे मूलग्रंथरूपेण लगधमुनिप्रणीतः एक एव ग्रंथः "वेदाअंगज्योतिषम्" अस्ति। स्मार्तयज्ञाः, संस्कारकर्माणि अन्यानि च नित्यनैमित्तिककाम्यानुष्ठानानां प्रयोगाः वर्णिताः सन्ति। कल्पसूत्राणि चतुर्धा विभक्तानि सन्ति - (क) श्रौतसूत्रम्, (ख) गृह्यसूत्रम्, (ग) धर्मसूत्रम्, (घ) शुल्बसूत्रंचेति।

(क) श्रौतसूत्रम् - श्रौतसूत्रेषु श्रुतिः नाम वेदः। वेदेषु प्रतिपादिता आधानाग्निहोत्रादि सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमादि सप्तसोमासंस्थागतयज्ञाः केचन काम्ययज्ञाश्च विहिताः सन्ति। तत्र सप्त हविर्यज्ञाः एते भवन्ति-अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, आग्रयणेष्टिः, पिण्डपितृयज्ञः, चातुर्मास्यः, निरूढपशुबंधः, सौत्रामणीयज्ञश्च। एते सर्वे यज्ञाः अत्र सूत्रनिर्देशपूर्वकं निगदिताः। सप्त सोमयज्ञाश्च सन्ति। अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, अप्तोर्यामा च। सर्वेप्येते यज्ञाः श्रौतसूत्रेषु सूत्रवद्विहिताः सन्ति। चतुर्ष्वपि वेदेषु पृथक् पृथक्तया श्रौतसूत्राणि सन्ति। ऋग्वेदे आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, शुक्लयजुर्वेदे कात्यायनश्रौतसूत्रम्, यजुर्वेदे बौधायन एवं आपस्तम्ब श्रौतसूत्रे, सामवेदे लाट्यायन एवं द्राह्यायण श्रौतसूत्रे, तथा च अथर्ववेदे वैतानश्रौतसूत्रंच।

(ख) गृह्यसूत्रम् - पंचमहायज्ञानां सप्तपाकयज्ञानां षोडशसंस्काराणामन्येषां काम्यानुष्ठानविधीनां प्रयोगाः सूत्रवद्विहिताः सन्ति। सप्त पाकयज्ञाश्च एते सन्ति। औपासनम्, वैश्वदेवः, पक्षश्राद्धम्, मासिश्राद्धम्, अष्टकाश्राद्धम्, श्रवणाकर्म, शूलगवश्च। गृह्यसूत्राण्यपि चतुर्षु वेदशाखासु पृथक्तया सन्ति। ऋग्वेदे आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, शुक्लयजुर्वेदे पारस्करगृह्यसूत्रम्, कृष्णयजुर्वेदे बोधायनगृह्यम्, आपस्तम्बगृह्यसूत्रंच। सामवेदे गोभिलगृह्यसूत्रम्, द्राह्यायणगृह्ययसूत्रम्, जैमिनीयगृह्यसूत्रंच। अथर्ववेदे कौशिकगृह्यसूत्रंच।

(ग) धर्मसूत्रम् - धर्मसूत्रेषु धर्माचरणविषयाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रवर्णानां स्वस्वाचारनियमाः, वर्णाश्रमधर्माः, ब्रह्मचारीगृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासविधयः सूत्रबद्धा, श्लोकैरपि सविस्तरं वर्णिताः। तत्र बौधायनधर्मसूत्रं, गौतमधर्मसूत्रंच। धर्मार्थकाममोक्षाख्य चतुर्विधपरमपुरुषार्थानां प्राप्तये धर्मसूत्रविहितानामचरणं शिष्टैरनुसर्यते।

(घ) शुल्बशूत्रम् - वेदेषु विहितानि श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानानि यथाक्रमेणोक्तप्रकारैः

यज्ञवेदीनां परिमाणपूर्वकं निर्मितैः, यज्ञपात्रादीनां यथापरिमाणं निर्मितैः, तथा यज्ञमण्डपादीनामपि यथापरिमाणं निर्मितैः एवं सहकृतप्रकारैः सम्मदितैरेव समृद्धानि भवन्ति। यज्ञकर्मणां साकल्यं शुल्बसूत्रोक्तप्रकारैः यज्ञवेद्यादीनां निर्माणैः तैस्हकृतानुष्ठानैरेव भवति। अतः शुल्बसूत्रग्रंथेषु यद्यवेद्यादीनां निर्माणप्रकाराः, श्रौतस्मार्तयज्ञमण्डपादीनां परिमाणविषयाः वर्णिताः। तत्र प्राचीन शुल्बसूत्ररूपेण बौधायनशुल्बसूत्रम्, आपस्तम्बशुल्बसूत्रम्, कात्यायनशुल्बसूत्रम्, मानवशुल्बसूत्रमिति च। यथा शास्त्रं परिमाणनिर्मितैरनुष्ठानैः श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानै मन्त्रार्थानुसंधानेष्वपि परमोपयोगाः भवन्ति। यतो हि यज्ञानुष्ठानप्रयोग एव ज्ञानार्थं प्रवृत्तिं जनयति। अतः यथालक्षणसहकृतैरनुष्ठानैः चतुर्विधपुरुषार्थाः सिध्यन्ति। अस्तु।

वेदानां महत्वम्-

वेदाः समस्तज्ञानानामाधारभूताः सन्ति। विश्वसंस्कृतिरपि वैदिकसनातनपरंपरामूलादेव विनिस्सृता। वेदेभ्य एव विश्वस्मिन् प्रथमतः ज्ञान-विज्ञानानां नैकविधपद्धतयः प्रसारिताः। समस्यत विश्वस्य कल्याणाय एवं विश्वस्य सर्वविधसमृद्धये वेदाः सदैव प्रेरयन्ति। समस्तधर्मणां मूलाधाररूपेण चत्वारो वेदाः सर्वत्र प्रकाशन्ते। अत एवोक्तं भगवता मनुना मनुस्मृतौ-

वेदोऽखलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।

.... मात्मनस्तुष्टिरेव च। (मनु. 2.6)

यः कश्चिद् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः। (मनु. 2.7)

धर्मार्थकामोक्षाणां प्राप्तये सर्वैर्योग्यतासम्पन्नैरवश्यं वेदाध्ययनं विधातव्यम्। शास्त्रकारैः वेदानां महत्वं ज्ञातृभिश्च वेदस्य स्वतः प्रामाण्यं सिद्धान्तितम्। वेदाध्ययनमेव जगति परमं तपः ब्राह्मणेन निष्कारणेन षडअंगोवेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च। (माहाभाष्यम्)

वेदमेव सदाऽभ्यस्येत् तपस्तप्यन् द्विजोत्तमः।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते। (मनु.2.166) इति।

अखिलवेदेषु सामाजिकजीवनस्योन्नतेः आदर्शविचाराः विश्वबंधुत्वविचाराः जगतः कल्याणाय च कत्र्तव्याः विविधोपायाः बहुत्र निर्देशिताः सन्ति। वैदिकसनातनसंस्कृतेः वैशिष्ट्यानि, आर्यकुलानां जनजीवनविषयाः बहुविस्तरेण वेदेषु निगदिता। आर्यजनाः यज्ञानुष्ठानेषु श्रद्धावन्तः आसन्। एकेश्वरवादमनुमन्यामनास्ते बहुदैवतावादमप्यनुसरन्ति स्म। भवगतः सर्वत्र व्याप्तित्वम्, ज्ञानकर्मणो समन्वयभावम्, पुनर्जन्मनि च विश्वासविचा-

रा:। तदुनसारीणि यज्ञानुष्ठानानि च आचरन्ति स्म इति वेदमंत्रेभ्य एव प्रमाणान्युपलभ्यन्ते। उक्तंच-

सर्वेषां स तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे।। (मनु.१.२१)

सा प्रथमा संस्कृति र्विश्ववारा............... (यजु.7.14) इत्यादि।

भगवता प्राचीनस्मृतिकारेण मनुना ज्ञानविज्ञानादिसमस्तशास्त्राणां मूलत्वेन वेदस्य प्राशस्त्यं वर्णयता वेदेषु बीजरूपेण दार्शनिका: सिद्धांता:, राजनीति:, अध्यात्मम्, समाजशास्त्रम्, मनोविज्ञानम्, आयुर्वेद:, गणितशास्त्रम्, अर्थशास्त्रम्, नाट्यशास्त्रम्, काव्यशास्त्रम्, कामशास्त्रम्, अन्याश्च विविधा: कलाश्च मन्त्रार्थानुसन्धानैर्लभ्यान्ते इति मनुस्मृतौ प्रतिपादितम्। प्राचीननाट्यशास्त्रप्रणेत्रा भगवता भरतमुनिना नाट्यशास्त्रग्रंथारम्भे एवं प्रारम्भं कृतं, यत्-

जग्राह पाठ्यम् ऋग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि।। (ना.शा.1.17)

जगत: कल्याणाय ब्राह्मणक्षत्रियविटशूद्रपंचमाख्यानां समस्तलोकजनानां कृते परस्परं स्वस्वकुलधर्माचारेषु नैरन्तर्येण प्रवृत्तिं धर्मशास्त्राणि बोधयन्ति। सर्वेषां कृते श्रुत्युक्तेषु मार्गेषु स्मतिग्रंथोक्तेषु आचारेषु आत्मसंतुष्टिभावंच वेदा: प्रतिपादयन्ति।

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानव:।

इह कीर्तिवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्।।

वैदिकग्रंथेषु लोककल्याणाय जनानामार्थिकसमृद्धिप्राप्तये कृषिकर्मणां समृद्धये च बहवोप्युपाया: तत्र निर्देशिता: सन्ति। गोमहिषादिसमाजोपयोगिपशूनां समृद्धिद्वारा कृषिधान्यानां समृद्धये नैकविधोपाया: वेदेषु लभन्ते। अत एव तत्र तत्र राष्ट्रसमृद्धिकर्माणि, गोष्ठससमृद्धिकर्माणि, कृषिसमृद्धिकर्माणि, चान्ये अनेकानेक समाजयोपयोगि अनुष्ठानानि वेदेषु वर्णिता: अतएव वेदानां लोकल्याणाय बहुमहत्वं भवति।

अथर्ववेदस्य परिचय:- अथर्ववेद:, अंगिरो वेद:, अथर्वाअंगरसवेद: ब्रह्मवेद:, भृग्वअंगरोवेद:, छंदो वेद:, क्षत्रवेद:, भैषज्वेद इत्याद्यभिधानै: प्रसिद्धोऽथर्ववेद: न केवलं पारलौकिकफलानि, ब्रह्मज्ञनावाप्त्यादि कामान् साधयत्यपितु अस्मिन् जगति जनानामपेक्षितफलान् अन्नसमृद्धिधनकनकभूसौभाग्यैश्वर्यपुत्रपौत्रादिसकल ऐहिकफलानि च विशेषत: पूरयति। जगत: कल्याणाय सर्वत्र सुभिक्षशांतिसौमनस्यादि विश्वस्मिन् स्थापनाय च अथर्ववेदे नैके श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानप्रयोगा: सविस्तरं वर्णिता:। अत एव

चतुर्वेदभाष्यकृतो सायणाचार्या: अथर्वमंत्रभाष्यारम्भे एव वेदस्य माहात्म्यं स्पष्टीकुर्वन्ति। यत्-

व्याख्याय वेद त्रितयम् आमुष्मिकफलप्रदम्।

ऐहिकामुष्मिकफलं चतुर्थं व्याचिकीर्षति।।इति।

अथर्वशब्दनिर्वचनं निरुक्तग्रंथे एवं श्रूयते यत्, "अथर्वाणो अथनवन्त:। थर्वी-तिश्चिरतिकर्मा तत्प्रतिषेध:।" इति (निरुक्त-11.18) धातु पाठेऽपि 'थुर्वी' हिंसायाम् इति धातुना नञा सह अथर्वा अहिंसक: इत्यर्थ: भवति। अत: अथर्वा गतिशीलार्थस्य विपर्ययेन अचलात्मकस्थिररूपी नित्यब्रह्मरूपस्य, नाम नित्यरूपक्य परमात्मन: विषयान् यो वेदो वर्णयति सोऽथर्ववेदे इति सिध्यति। एवं हिंसाराहित्यविषयान् अस्मिन् संसारे सुखसंतोषशान्त्यादीन् एवं सच्चिदानन्दादिब्रह्मज्ञानविषयान् यो वेदो बोधयति स: अथर्ववेद इति ज्ञायते। उक्तंच गोपथब्राह्मणे यत्-

अथार्वाम् एनम् एतास्वेवाप्सु अन्विच्छेति तदथर्वाऽभवत्।

तदथर्वणोऽथर्वत्वम्।।................अथर्वा वै प्रजापति:।। (गो.ब्रा.1.1.4) इति।

पूर्वोक्तवदथर्ववेदे नवशाखा आसन्निति पतंजलिमहर्षिणा कृत वैयाकरणमहाभ-ाष्योक्ता प्रमाणैर्लभ्यते। ताश्च शाखा: - पैप्पलादा:, तौदा:, मौदा:, शौनकीया:, जाजला:, जलदा:, ब्रह्मवदा:, वेददर्शा:, चारणवैद्याश्चेति। तासु च नवशाखासु सम्प्रति अस्माकं भारतवर्षे केवलं शाखाद्वयं पैप्पलादशाखा, शौनकीयशाखा चेति द्वे एव अध्ययनाऽधपनपरंपरासु प्रवर्तेते। तत्र पैप्पलाद-अथर्वसंहितायां 'शं नो देवीरभिष्टये' इत्यारभ्य भवति। शौनकीय शाखन्तर्गते अथर्ववेदसंहितायामारभ्यसूक्तं 'ये त्रिषप्ता:' इति भवति। संहिताग्रंथे विंशति: काण्डानि। अथर्ववेदसंहितायां पूर्णतया एकादशोत्तर शतानुवाका: सन्ति। मन्त्राश्चाखिलमन्त्रानपि मिलित्वा संहितायां सप्तसप्तत्युत्तरनवश-ताधिपंचसहस्त्रमन्त्रा: (5977) भवन्ति।

अथर्ववेदस्य शौनकीयशाखापरंपरारीत्या श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानप्रयोगा: अथर्ववै-दिककल्पग्रंथेषु उपलभ्यन्ते। उक्तंच।

नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीय: संहिताविधि:।

तुर्य आंगिरस: कल्प: शान्तिकल्पश्च पंचम:।।इति।

वैतानश्रौतप्रयोगा:-तत्र अथर्वसंहितामंत्राननुसृत्य श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानविनियोगा:

वैतानश्रौतसूत्रेषु एवं 'संहिताविधि' नाम्ना प्रसिद्धे कौशिकगृह्यसूत्रेषु च विहिताः सन्ति। वैतानश्रौतसूत्रेषु अथर्वणिकश्रौतकर्माणि, तत्र प्रधानतया समस्यतश्रौतयज्ञानां निर्वहणाय ब्रह्मप्रयोगाः विहिताः। श्रौतयज्ञेषु ब्रह्मनामकस्य ऋत्विजः कर्तव्यानि विशेषतया नियमितानि ब्रह्मण सहायकरूपेण सोमयागेषु पुनस्त्रयः ब्राह्मणाच्छंसि, आग्नीध्रः एवं पोता इति च सर्वेषां दीक्षानियमाः वर्णिताः। अग्न्याधान अग्निहोत्राद्यारभ्य दर्शपूर्णमासौ, आग्रयणेष्टिः, चातुर्मास्यानि, निरूढपशुबंधः, सौत्रामणी, अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः षोडशी, वाजपेयः अतरात्रः, अप्तोर्यामा चेति सप्तहविर्यज्ञाः सप्तसोमयज्ञाश्च विस्तरेण व्याख्याताः। एवं समस्तश्रौतयज्ञाः अयनयज्ञाश्च वैतानश्रौतसूत्रोदितानि सन्ति।

गृह्यप्रयोगाः- कौशिकगृह्यसूत्रेषु-गृह्यस्थालीपाकतन्त्रेणानुष्ठीयमानयज्ञाः एवं आज्यतन्त्रविधानेन अनुष्ठीयमानयज्ञाश्च विस्तरेण अत्र विहिताः सन्ति। तत्र विशेषेण संस्कारकर्माणि, मेधाजननकर्माणि, ब्रह्मचारिणः सायम्प्रातरग्निपरिचर्याकर्माण, सर्वसम्पदभिवृद्धिकर्माणि, तदअंगतया पुत्र-पौत्र-सती-धन-धान्य-पशु-भू-ऐश्वर्यादीनां समृद्धिकर्माणि, राज्ञा क्रियमाणानि ग्राम-नगर-राष्ट्र-लाभकर्माणि, रक्षाकर्माणि, समस्तजनानां परस्परं सौमनस्यस्थापनकर्माणि, भूपालानुद्दिश्यक्रियमाणानि राजकर्माणि यथा शत्रुसेनानाशनकर्माणि, संग्रामविजयसाधनकर्माण, परसेनामोहनस्तम्भनोच्चाटनादिककर्माणि, संग्रामविजयकर्माणि, राज्ञः स्थिररूपेण स्थापनाय अभिषेककर्माणि, सर्वपापविनाशकर्माणि, पौष्टिककर्मसु अंतर्भूतानि चित्राकर्माणि, गोसमृद्धिकर्माणि, कृषिपुष्टिकर्माणि, जन्मजन्मान्तरकृतपापनिमित्तेद्भूतविविधरोगभैषज्यकर्माणि, सर्वरोगभैषज्यकर्माणि, तथा पुत्रादिकामस्त्रीकर्माणि, सुखप्रसवकर्माणि, सौभाग्यप्राप्तिकर्माणि, अभीष्टसिद्धिविज्ञानकर्माणि, दुर्दिनाशनिवृष्टिनिवारणकर्माणि, वृष्टिकर्माणि, वाणिज्यलाभकर्माणि, दुःस्वप्ननिवारणकर्माणि, पापनक्षत्रजननशांतिकर्माणि, आभिचारकर्माणि, स्वस्त्ययनकर्माणि, दीर्घायुष्यप्राप्तिकर्माणि, एवं जातकर्मनामकरणोपनयनादिसंस्कारकर्माणि, गृह्यसूत्रेषु वर्णितानि सन्ति। येषामनुष्ठानैः सर्वेजनाः योगक्षेमादि आनुकूल्यतां प्राप्नुवन्ति।

शांतिकल्पे आथर्वणिकप्रयोगपद्धत्या कृत्तिकादिनक्षत्रदेवतानुदिद्श्य पूजाजपाभिषेकहोमाः, प्रकृतेः रक्षणाय, विश्वस्य कल्याणाय च विविधानि अद्भुतकर्मणां महाशांतिकर्माणि, निर्ऋतिकर्माणि, अमृतशान्त्यादि अभयशांतिपर्यन्तं त्रिंशत् महाशांतिकर्माणि, प्रतिपादितानि सन्ति। समस्तभूमण्डलस्य संरक्षणाय शांतिकल्पे विशेषतया दिव्यन्तरिक्षादि-आपदां निवारणाय, लोकानां गतायुषां पुनर्जीवनाय, अग्निभयशत्रुभयादि विविधमहाभयनिवारणाय एवं विविध आपदामपनोदनाय विविधप्रकारकाणि महाशांतिकर्माणि, अनुष्ठानप्रयोगैः सर्वान् लोकानुपकुर्वन्ति।

आंगिरसकल्पः-जगतः कल्याणाय सज्जनानां रक्षणाय तथा च दुष्टानां दुराचारिणां

लोकण्टकानां शिक्षणाय वा विनाशाय च आभिचारकाणामनुष्ठानप्रयोगाणां प्रयोगा: विविधोपायाश्च आंगिरसकल्पे वर्णिता सन्ति। तत्रादौ प्रयोगकर्तृणाम् आत्मरक्षाकरणानि, अभिचारकर्मानुष्ठानाय विशिष्टरीत्या यज्ञमण्डप, दीक्षा, हविर्द्रव्यादीनां सज्जीकरणानि तथा च विशेषतो आभिचारिकयज्ञानुष्ठानानि अनुष्ठीयन्ते। समाजस्य योगक्षेमाय लोकोपकाराय च आथर्वणतन्त्रोक्तानामागिंरसकल्पे विहितानां यज्ञानुष्ठानानामतीव महत्वं वर्तते।

अथर्वपरिशिष्टाख्य आथर्वणिकयज्ञानुष्ठानप्रयोगाणामाकर ग्रंथेऽपि विश्वकल्याणाय अनेके च द्विपदां चतुष्पादंच पशूनां ग्रामचराणां वनेचराणांचोपयोगाय ग्रामेषु, नगरेषु, उपवनप्रदेशेषु च कूपतडागादीनां निर्माणप्रयोगा: विधिवदुपदिष्टा: सन्ति। आदित्यादि नवानां ग्राहणामानुकूल्यतासिद्धये ग्रहशान्त्यादि-अनुष्ठानानि राज्ञा, विदुषा पुरोहितेन कारयेदिति निर्देशा: सन्ति। भगवता सायणाचार्येण वेदभाष्ये निर्देशितमस्ति यत् "पौरोहित्यं शांतिकपौष्टिकानि राज्ञामथर्ववेदेन कारयेद् ब्रह्मत्वंचेति।" उक्तंच विष्णुपुराणेऽपि यत्-

शांतिपुष्टयभिचारार्था एकब्रह्मत्विगाश्रया:।

क्रियन्तेऽथर्ववेदेन त्रय्येवात्मीयगोचरा:।।इति।

सुवर्णधेनुभूमिदानादीनि अनुष्ठानानि राज्ञा प्रतिदिनमनुष्ठेयानि। रात्रीदेवी प्रतिमास्थापनं पूजनानि च। पुरोहितेन राज्ञ: कृते मान्त्रिकरीत्या रक्षाकरणानुष्ठानानि कारयितव्यानि। राज्ञ: समस्तपापक्षयार्थं घृतावेक्षणम्, तिलदानम्, हस्तिरथदानानुष्ठानम्, अश्वरथदानानुष्ठानम्, गोसहस्त्रविधिप्रयोग:, वृषोत्सर्ग:, कोटिगायत्रीहोम:, आयुतहोम:, लक्षहोम:, घृतकम्बलविधिप्रयोग:, तटाकप्रतिष्ठापनम्, पाशुपतव्रतम्, एवमादीनि दानव्रतजपाभिषेकमार्जनब्राह्मणभोजनादीनि अनुष्ठानानि अथर्वपरिशिष्टग्रंथे संकलितानि सन्ति।

२.१० अनुक्रमणी

अनुक्रमणी ग्रन्था:, यत्र मन्त्राणां द्रष्टारो ऋषय: के?, तेषां देवता: का:?, तेषां छन्द:अनुवाकवर्गसूक्तानि च कानि ? इति बोधनं भवति। वेदाङ्गेषु अपरिगणिता अपि अनुक्रमणीग्रन्था:, प्रातिशाख्यग्रन्था:, देवताग्रन्थाश्च वेदस्य रक्षार्थमेव प्रणीता: । बहव: अनुक्रमणीग्रन्था: सन्ति । प्रत्येकं वेदस्य अनुक्रमण्य: समुपलब्धा भवन्ति ।

अनुक्रमण्या: रचयितृषु शौनक-कात्यायनौ नितान्तौ प्रख्यातावाचार्यो स्त:। शौनकेन ऋग्वेदरक्षार्थम् आर्षानुक्रमण्यादयो दशग्रन्था: प्रणीता:। कात्यायनेन प्रातिशाख्यस्य रचना कृता । वेदाङ्गत्वाभावे अपि वेदरक्षार्थं, तद्गतावान्तरविषयाणां विवेचनार्थं च अनुक्रमणीग्रन्था: महत्त्वपूर्णा: सन्ति । ऋक्सर्वानुक्रमणि-वृत्त्या: भूमिकायां वृत्तिकारेण षड्गुरुशिष्येण शौनकेन ऋग्वेदरक्षार्थं येषां दशग्रन्थानामुल्लेख: कृत: ते निम्ना: सन्ति -

(१) सर्वानुक्रमणी, (२) छन्दोऽनुक्रमणी, (३) देवतानुक्रमणी, (४) अनुवाग-नुक्रमणी, (५) सूक्तानुक्रमणी, (६) ऋग्विधानम्, (७) पादविधानम्, (८) बृहद्देवता, (९) प्रातिशाख्यम्, (१०) शौनकस्मृतिः च ।

एतेषु प्रारम्भिकपञ्चसु ग्रन्थेषु क्रमशः ऋग्वेदस्य दशमण्डलानाम्, ऋषीणाम्, छन्दसाम्, देवतानाम्, अनुवाकानाम्, सूक्तानाञ्च संख्या नाम तथा तद्विषयकाणां मह-नीयतथ्यानां क्रमबद्धविवरणम् अनुष्टुप्पद्येषु प्रस्तुवन्ति । ऋग्विधाने ऋग्वेदीयमन्त्राणां प्रयोगो विशेषकार्यसिद्धयर्थमेव प्रदर्शितोऽस्ति । एवंविधा विधानग्रन्था अन्येष्वपि वेदेषु प्रायः समुपलब्धा भवन्ति । सामवेदस्य सामविधानाख्यो ग्रन्थोऽस्ति। अनुक्रमणीग्रन्थे सत्यपि 'सामविधानम्' ब्राह्मणग्रन्थेषु परिगणितमस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे साम-प्रयोगो विविधेष्वनुष्ठानेषु विशेषफलकामनायै प्रदर्शितोऽस्ति । शौनकीयप्रातिशाख्यमृग्वेदेनैव सम्बद्धमस्ति ।

बृहद्देवता

बृहद्देवता अनुक्रमणी-ग्रन्थेषु मुख्यग्रन्थः मन्यते। ग्रन्थोऽयं शौनकेन रचितः। अस्य ग्रन्थरत्नस्य आलोके ऋग्वेदीयदेवतानां रहस्यं स्पष्टतः आलोकितं भवति। द्वादशशतेषु पद्येषु निर्मितोऽयं ग्रन्थः ऋग्वेदीयदेवतानां विषये प्रामाणिकः, प्राचीनस्तथा पर्याप्तरूपेण विस्तृतोऽप्यस्ति । ग्रन्थोऽयम् अष्टाध्यायेषु विभक्तोऽस्ति । प्रत्येकस्मिन्नध्याये प्रायः पञ्चपद्यानामेकः वर्गो भवति, किञ्चास्य विभाजनस्य सम्बन्धः ऋग्वेदस्य अष्टकेन सह कथमपि भवितुं न शक्यते। वर्गाणां विभाजनमपि पूर्णतः अव्यावहारिकं, यथेच्छकल्पितं चास्ति । अतो यदा कदा आख्यानस्य मध्ये एव कोऽपि वर्गः समाप्तो भवति ।

बृहद्देवतायाः प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायस्य च आदिमपञ्चदशवर्गाः (१२५ श्लोकाः) ग्रन्थस्य उपादेयभूमिकारूपेण सन्ति । अत्र देवतायाः स्वरूपस्य, स्थानस्य, वैलक्षण्यस्य च विवरणं विस्तरेण प्रदत्तमस्ति । भूमिकायाः अन्तिमानां सप्तवर्गाणां सम्बन्धः व्याकरणेन सहास्ति । निरुक्तेन सम्बद्धविषयाणां निपात-अव्यय-सर्वनाम-संज्ञा-समासादीनां वर्णनं यथेष्टरूपेण लभते। शब्दविभाजने यास्कस्य अपि अशुद्धीनामालोचना वर्त्तते । द्वितीयाध्यायस्य षड्विंशतितमाध्यायाद् आरभ्य अन्तपर्यन्तं ग्रन्थोऽयम् ऋग्वेदस्य प्रत्येकं सूत्राय देवतानां निर्देशं क्रमशः करोति । नास्तीयं शुष्कसूची देवतायाः, अत्र सूक्तानां विषये समुपलब्धानाम् आख्यानानामपि निर्देशः सुष्ठुतया प्रतिपादितोऽस्ति । अस्मिन् कार्ये अस्य ग्रन्थस्य प्रायश्चतुर्थांशो व्ययोऽभवत् । एतानि आख्यानानि बृहद्द-वतायाः प्राणाः सन्ति ।

काव्यशैल्यां निबद्धानि एतानि आख्यानानि ऐतिहासिकरीत्या महाभारते निर्दिष्टैः आख्यानैः सह सम्पर्कं स्थापयन्ति । अनया दृष्ट्या 'बृहद्देवता' कथासाहित्यस्य आदिमो

ग्रन्थो मन्यते। द्याद्विवेदस्य 'नीतिमञ्जरी' बृहद्देवताया एवानुशीलनस्य परिणतफलमस्ति । सर्वानुक्रमणीग्रन्थे कात्यायनः, वेदभाष्ये सायणश्च एतान्याख्यानानि अत्रत एव उद्धृतवन्तौ। अनेन प्रकारेण आख्यानानां प्राचीनतमसङ्ग्रहत्वेनापि 'बृहद्देवता'-साहित्यस्य सार्वभौमदृष्ट्यापि महत्ता अस्ति।

यास्कस्य निरुक्तं, कात्यायनस्य च सर्वानुक्रमणीग्रन्थयोः मध्यकालवर्त्ती ग्रन्थोऽयं महत्त्वपूर्णोऽस्ति । शौनकेनात्र निरुक्तस्य न केवलं देवताविषयककल्पना एव अङ्गीकृता, प्रत्युत तेषामनेकानि वाक्यान्यप्युद्धृतानि । कात्यायनेनाऽपि बृहद्देवतायाः समुपयोगः स्वरचनायां सर्वानुक्रमण्यां बहुशः कृतः । सूत्ररूपे सत्यपि सर्वानुक्रमण्यां बृहद्देवतायाः प्रायः त्रिंशत् श्लोकाः यथावद् अल्पपरिवर्तनेन सह स्वीकृताः, उद्धृताश्च सन्ति। अपाणिनीयपदानां बहुलतया प्रयोगेण सर्वानुक्रमणीकारः कात्यायनो वार्त्तिककाराद् वैयाकरणकात्यायनात् सर्वथा भिन्नः एवाऽऽसीत् । अनेन प्रणीतस्य बृहद्देवतायाः उद्धरणानि तेन स्वग्रन्थे दत्तानि, अतः बृहद्देवता पूर्वपाणिनीययुगस्य कृतित्वेन वि० पू० अष्टमशतकोतरभागे अवर्तततेति मन्यते।

सर्वानुक्रमणी

सर्वानुक्रमणी ऋग्वेदस्य समस्तावश्यकविषयाणां ज्ञानाय कात्यायनस्य कृतिः। ग्रन्थोऽयं सूत्ररूपेण निबद्धोऽस्ति । प्रत्येकं सूत्रस्य आदिपदम्, अनन्तर-ऋचां संख्यां, सूक्तस्य ऋषेर्नाम, तस्य गोत्रं, सूक्तानां, तदनन्तर्गतमन्त्राणां च देवतायाः निर्देशं, मन्त्राणां छन्दसां क्रमबद्धोल्लेखं च कृतवान्। अनेन प्रकारेण ऋग्वेदस्य विषये आवश्यकसामग्रीसङ्कलनत्वेन ग्रन्थोऽयं विशेषरूपेणोपादेयोऽस्ति।

याजुष-अनुक्रमणी

शुक्लयजुःसर्वानुक्रमसूत्रस्य रचयिता कात्यायन एवाऽस्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् पञ्चाध्यायाः सन्ति । एतेषां सूत्राणामर्थावबोधनाय अस्य ग्रन्थस्य भाष्यमपि प्रकाशितमस्ति । अस्य भाष्यस्य रचयिता महायाज्ञिकस्य प्रजापतेः पुत्रो महायाज्ञिकः श्रीदेवोऽस्ति । अस्य परिचयः प्रत्येकमध्यायस्यान्ते प्रदत्तपुष्पिकातो लभते। ग्रन्थेऽस्मिन् माध्यन्दिनसंहितायाः देवतानां, ऋषीणां, छन्दसां च विस्तृतं विवरणं प्रदत्तमस्ति । ग्रन्थारम्भे ऋषेश्छन्दसो ज्ञानस्य महिमा प्रतिपादितः अस्ति । अस्य ज्ञानं विना वेदाध्ययनं मरणमिव कष्टप्रदं भवति -

'अथान्तराश्वगर्त वाऽऽपद्यते स्थाणुं वच्छेति प्रमीयते वा पापीयान् भवति।' १.

अत्र यागविधानस्य निमयः, अनुष्ठानानां च वर्णनं विशेषरूपेण लभते। छन्दसां विस्तृतविवेचनम् अस्याः अनुक्रमण्याः महती विशिष्टताऽस्ति ।

२.११ उपसंहारः

वेदा एव वैश्विवककल्याणाय एकमात्रं शरणम्। पाठे अस्मिन् आदौ वेदानां महत्वं प्रतिपादितं विद्यते। यतो हि वेदशास्त्रं कृत्स्नमपि सर्वेषामपि चक्षुः भवति। वेदानामेव परमपुमर्थमोक्षप्रतिपादनक्षमत्वं साक्षाद्विद्यते। स च चत्वारः ऋगदिभेदेन। संहितानां भेदाः

ब्राह्मणशब्दार्थ: ब्राह्मणग्रंथानां वेदरूपत्वं, तेषां प्रतिपाद्यम्, ब्राह्मणग्रंथानां भाषा, तेषां भाष्य-कारा:, ऋग्वेदीयब्राह्मणग्रंथपरिचय:, तत्र विशेषत: ऐतरेयब्राह्मणस्य कौषीतकिब्राह्मणस्य च अध्ययनं कृतम्।

ब्राह्मग्रंथेषु नैतिकभावनाया: मानवीय उदारतायाश्र्च प्रतिपादितं बहुलमुपलभ्यते। मानवै: आचरणयोग्यं सर्वमपि ब्राह्मणग्रंथेषु निगूढं वर्तते। ब्राह्मणग्रंथानां सम्यगध्ययनेव सर्वा अपि सुखसम्पद: एहिका आमुष्मकाश्र्च नूनं प्राप्यन्ते। महर्षय: सर्वेऽपि लोक-कल्याणाय स्वसाक्षात्कृतं रहस्यमपि तत्वजातं उपदेश परंपरया प्रवर्तयन्ति स्म। तयैव अद्यभुवितलं सुरक्षितं वर्तते।

संपूर्णं जीवनमपि यज्ञमयरुपमेव। सत्य-ज्ञान-तपसाम् अनुष्ठानमेव जीवनस्य स्वरूपं भवति। एतत्सर्वमपि सामवेद ब्राह्मणेषु विद्यन्ते, अनेन पाठेन वयं वेदोक्तमर्थमवगम्य सफलान्तिता:। तदर्थं यत्रंच कुर्म:।

इत्थं पाठेऽस्मिन् उपनिषच्छब्दार्थं तासां वेदगर्भत्वं तत्प्रधानविषयं प्रस्थानत्रय्यां तत्स्थानं तत्संख्यां चाऽवगम्य ईशावास्योपनिषद: केनोपनिषद: कठोपनिषद: प्रश्नोपनिषदश्चेत्येवं क्रमेण चतसृणामुपनिषदां परिचय: प्राप्त:।

एवम्प्रकारै: अस्मिन् प्रथमपाठे वेदानां परिचय: अथर्ववेदस्य परिचय:, श्रौतयज्ञानां वैशिष्ट्यम्, अथर्ववेदस्य विश्वकल्याणाय बहुधा उपयोगित्वानि चेति विषया: संकलिता:।

२.११ प्रश्न

१. ऋक्संहिताया व्याख्याति करोति।

२. यजु: संहिताया: विवृणोति करोति।

३. अथर्ववेदस्य विवृणोति करोति।

४. सामवेदस्य आलोचयति करोति।

५. ब्राह्मण: आरण्यकग्रंथा: परिभाषते करोति।

६.उपनिषदां , बृहदारण्यकोपनिषत्परिचय व्याख्याति करोति।

७. वेदानां परिचय विवृणोति करोति।

1.14 संदर्भ ग्रंथ

- वैदिक सूक्तावली, डॉ. रामदेव साहू, श्याम प्रकाशन, जयपुर, 2006.

❖❖❖

अध्याय: ३

आर्षकाव्ययो एवम् पुराणवाड्.मय

३.० लक्ष्य

एतत् अध्याय उत्तर अध्यायिन् विद्यार्थिन् समर्थ

रामायणरचनाकालपरिचय:

महाभारतकथाया विकासक्रम

पुराणवाड्.मयपरिचय

३.१ प्रस्तावना

वेदपुराणानन्तरम् आर्षकाव्ययो रामायणमहाभारतयो: क्रम: समायाति। ग्रंथ-रत्नद्वयमिदं सकलकाव्यवाड्.मयमूर्द्धाभिषिक्तं विश्ववाड्.मयरत्नभूतञ्च। तत्र न कापि संशीति:। रामायणं हि आदिकाव्यं समुच्यते। अभिजातसंकृतकविताया उद्गमबिन्दुरयं महाग्रंथ:। रामायणे रामकथा वर्तते। रामश्चापि कथाया अस्या नायकभूत: समस्तविश्वसंस्कृतेरादर्शभूत: शलाकापुरुषोऽस्ति यो हि मर्यादापुरुषोत्तमशब्दवाच्य:।

रामायणानन्तरं समायाति महाभारतम्। ग्रंथद्वयमिदं क्रमश: महर्षिणा वाल्मीकिना कृष्णद्वैपायनेन च प्रणीतम्। यतो हि प्रणयनकारौ द्वावपि महर्षी, अतएव काव्यद्वयमिदम् आर्षकाव्यमित्युच्यते। सम्प्रत्यनयो: विषये क्रमश: विचार्यते।

३.२ रामायणरचनाकाल

भारतीयवाड्.मये रामायणरचनाकालमभिलक्ष्य विश्वसनीयं प्रमाणमुपलभ्यते-ऽनेकमहापुराणेषु महाभारते च। प्रायेण सर्वत्राप्ययमेवोल्लेख: समवाप्यते यत् चतुर्विंशतितमत्रेतायुगस्य द्वापरयुगस्य च संधिकाले रामायणं प्रणीतं जातं महामुनिना वाल्मीकिना। सम्प्रति किञ्चिद विस्तरेण समीक्ष्यते। एकस्मिन् कल्पे चतुर्दशमन्वन्तराणि भवन्ति। प्रतिमन्वन्तरञ्च एकसप्ततिमिताश्चतुर्युग्यो विलसन्ति। तत्रापि एका चतुर्युगी कृतयुगत्रताद्वापरकलियुगानां समचायभूता भवति। तत्रापि कलियुगस्य कालमान: द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षवर्षात्मक:। द्वापरस्य कालमान: चतुष्षष्ट्यधिकाष्टलक्षवर्षात्मक:। त्रेतायुगस्य कालमान: षण्णवतिसहस्राधिकद्वादशलक्षवर्षात्मक:। कृतयुगस्य च

कालमानो भवति अष्टाविंशतिसहस्राधिकसप्रदशलक्षवर्षात्मकः।

एवं हि तुरीयाणां युगानां कालमानः सम्भूय भवति विंशतिसहस्राधिकत्रिचत्वारिंशल्लक्षवर्षात्मकः (४३,२०,०००) एतादृश्य एव त्रयोविंशतिमिताश्चतुर्युग्यो व्यतीताः अर्थात् ४३२०००० ??२३ = ९९३६०००० समाः व्यतीताः। सम्प्रति संख्ययाऽनया यदि व्यतीतत्रियुगानां कालः, व्यतीतकलियुगस्यापि ५११५ वर्षात्मकः कालः संयोज्येतां तर्हि सिद्धं भवति यत् अद्यतः १०३२५३११५ (पंचदशाधिकैकशतोरत्रिपंचाशत्सहस्राधिकद्वात्रिंशल्लक्षाधिककदर्शकोटिमितवर्षाणि)

वर्षेभ्यः प्राक् रामायणस्य रचना महामुनिना वाल्मीकिना कृताऽऽसीत्। यद्यपि कालावधिरयं केषाञ्चित् कृतेऽविश्वसनीयोऽपि प्रतीयते परंतु एतत् सर्वमपि प्रामाणिकमेव वर्तते।

रामायणस्य रचनाकारो महर्षिवाल्मीकिरपि रामस्यैव समसामयिको वर्तते। तत्समक्षमेव रामो रावणं निहत्य लंकाविजयञ्च कृत्वाऽयोध्यामुपावर्तते। रामस्य राज्याभिषेकानंतरमेवासौ कथामिमां प्रणीतवान्। अतएव वाल्मीकेरपि समयः सर्वथा प्रमाणपुष्ट एव।

एवं हि ज्ञायते यत् कस्मिंश्चित् संध्याकाले महामुनिर्वाल्मीकिः संध्यासवनाय तमसानद्यास्तटं प्रतस्थे। तावददेव कश्चित् मांसार्थी निषादो व्याधो निशितशरेण कामकेलिलग्नं क्रौञ्चमेकं विव्यधे। सा च क्रौञ्ची अतृप्तकामोपभोगा निहतं स्वसहचरं मृत्युव्यथां नाटयन्तं दृष्ट्वैव महत्क्रन्दनं कृतवती। तस्याः क्रन्दनं श्रुत्वा सहचरवियोगजन्यविवर्तनञ्च निर्वण्योऽकस्मादेव महर्षेर्वाल्मीकेर्मुखात् शापस्वरोऽयं प्रकटितः -

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्।।

तथा हि व्याधं शप्त्वा वालमीकिर्निजाश्रमं प्रत्यावर्तत। परंतु प्रगाढसन्तप्तोऽसौ जातः। वारं वारं चिन्तितवान्-हन्त कस्मान्मयाऽसौ निषादः शप्तः? स तु मांसभक्षकः। निजोदरपूरणाय पशुपक्षिवधं करोत्येव। को नु तत्र दोषः? स तु निजे व्यवसाय एव निरतः आसीत्। न मयाऽसौ शप्तव्य आसीत्। हा दैव! किमिदं मया कृतम्।

एवं चिन्तयत्येव महामुनौ चतुर्मुखो ब्रह्माऽकस्मादेव समक्षमाययौ प्रोवाच च-महामुने! चिन्ता न कार्या। मत्प्रेरणयैव वाणीयं ते प्रस्फुटाऽभूत्। नाऽयं हृदयशोकोऽन्यथा ग्राह्यः। शोकोऽयमेव ते श्लोकोऽस्ति संजातः। सम्प्रति अनेनैव छंदसा भवान् रघुनंदनस्य रामस्य चरितवर्णनं करोतु।

वाल्मीकि: सविनयमूचे - प्रभो! कथमिदं सम्भवति? राघवविषये नाऽहं सम्य-वक्तयाऽवैमि। इदनीमेवासौ लोकरावणं रावणं निहत्य अयोध्यामुपगतोऽस्ति। व्यती-तघटनास्तु काश्चित् जानामि। तथापि साकल्येन तचचरितमहं नैव वैद्यि। तत्कथं तं महामनसमुपश्चलोकयितु क्षमो भविष्यामि?

परमेष्ठी भूयोऽयाह - महर्षे! श्व: प्रातरेव मम मानसपुत्रो देवर्षिर्नारदो भवंतयुपगम्य राघवविषये महता विस्तरेण वक्ष्यति। अन्यच्च यत्किमप्यवशेक्ष्यते तत्सर्वं ममाशी: प्रभावेण भवदन्तराले स्वत: प्रकाशितं भविष्यति। हे महर्षे! काव्येऽस्मिन् न ते वागनृता भविष्यति। किञ्च यावत् पृथिव्यां वहन्ति नद्य:, यावच्च विलसन्ति महीधरा: तावद्रामकथा ते लोकेषु प्रचरिष्यति।

इत्यभिधाय परिसांत्व्य चानतर्हिते पद्मसम्भवे परेद्यरुरेव देवर्षिर्नारदस्समाययौ। तं समभिनन्द्य परिपूज्यापृच्छत् महामुनि: - हे प्रभो! को न्वस्मिन् लोके साम्प्रतं नायकरूपेण प्रतिष्ठापयितुं योग्य:? एवं पृष्टे सति देवर्षिर्नारदो दशरथनंदनस्य रामस्य गुणकदम्बकं श्रावयामास। व्यूढोरस्कस्य महाबाहो: महाधनुर्धरस्य मर्यादापुरुषोमस्य रामस्य सुचरितं विस्तरेण श्रुत्वैव वाल्मीकि: रामकथाप्रपंचने निरतोऽभूत्। सहि षट्काण्डात्मकं चतुर्विं-शतिसहस्रश्लोकात्मकं रामायणं पौलस्त्यवधारव्यं प्रणीतवान् प्रणीय च रामस्यैव यमजौ पुत्रौ लवकुशौ ब्रह्मचारिणौ स्वशिष्यौ ग्राहयामास। तौ च कलं जगतु: काव्यमिदं बहुषु अवसरेषु।

रामायणप्रतिपाद्यम्

रामायणं प्रारभ्यतेऽयोध्यावर्णनेन। महाराजस्य दशरथस्य बलवीर्यपराक्रमादिप्रशं-सानन्तरं समायाति तदपुत्रताप्रसंग:। महर्षिणा ऋष्य श्रृंगेण पुत्रेष्टियज्ञ: सम्पाद्यते। यज्ञान्ते यज्ञपुरुषोऽपि यज्ञपुरुषोऽपि प्रकटीभवति दिव्यचरुहस्त:। तच्चरुं मसियत्वैव तिस्राऽपि राज्ञो गर्भवत्यो जायन्ते। यथावसरं दशरथगृहे जायते प्रादुर्भावश्चतुर्णां दारकाणाम्। ते च सन्ति राम: भरत: लक्ष्मण: शत्रुघ्नश्च। राम: कौशल्यानन्दन: ज्येष्ठपुत्र:। भरतोऽपि कैकयीगर्भजातोऽवर:। लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च सुमित्रापुत्रौ कनिष्ठौ।

विश्वामित्रयज्ञरथार्थं रामलक्ष्मणौ तेन सह गच्छत:। तत्र च राक्षसीं ताटकां सुबाहुञ्च हिनस्ति राम:। मारीचञ्चापि द्वितीयं भ्रातरं दूरं द्वीपान्तरे क्षिपति बाणेन। तदनन्तरं द्वावपि भ्रातरौ गुरुणा कौशिकेन सार्धं मिथिलायात्रां सम्पादयत:। मार्गे च भागीरथीं पश्यत: तद-वतरणकथाञ्च श्रृणोति राम: सलक्ष्मण: गुरुमुखात्। ततश्च ते महर्षेगौतमस्य समुत्सन्नं जनशून्यमाश्रममुपयान्ति। गौतमप्रियाया अभिशप्ताया पाषाणवत्स्थिताया अहल्यायो उद्धारं प्रतिष्ठां वा कुरुते राघव:। अन्ते च तौ मिथिलापुरीमुपयात:। तत्र च विद्यमाने सत्यपि राजन्यसमवाये, शिवचापोत्थापनप्रयासे सर्वान् तान् निर्वीर्यानवलोक्य रामभ्रद: गुरुवर्यस्य

गाधिनंदनस्य निर्देशतो लीलयैव पिनाकमुत्तोलयति, सीताञ्च जनकनन्दिनीं परिणयति। अन्येऽपि त्रयो भ्रातर: परिणीतास्तिष्ठेन्ति वैदेहीभगिनीभिस्सह।

तदनन्तरं समायाति रामस्य राज्याभिषेकप्रसंगो यत्र मध्यमराजमहिषी दुर्मति: कैकयी दास्या मन्थरया शिक्षिता सती प्रत्यावयाभूता तिष्ठति। सा राज्याभिषेकं याचते भरतपक्षे। रामाय चाभिलषति चतुर्दशवर्षात्मकं वनवासम्। राम: प्रतिष्ठते वनं ससीत: सलक्ष्मणश्च। पुत्रवियोगकातरो दशरथोऽपि प्राणांस्त्यजति।

वने रामप्रिया सीता लड्.कापतिना रावणेनापह्रियते। रामोऽपि सुग्रीवादीन् कपीन् सहायान् विधाय, सेतुं निर्माय सागरं चोल्लंघय तुमुलसड्.ग्रामे लोकरावणस्य रावणस्य च वधं करोति। ततश्च लंकानृपासने विभीषणं प्रतिष्ठाप्य यशस्वी सन् पुष्पकविमानारुढोऽयोध्यां प्रत्यावर्तत। स च कुलगुरुणा वसिष्ठेन राज्यासने प्रतिष्ठाप्यते। एवं हि प्रवर्तते रामराज्यम्।

सेयं संक्षिप्ता रामकथाऽत्र वर्णिता। परंतु वाल्मीकिमुखान्निर्गता इयमेव रामकथा सहस्त्रधारतामुपययौ। अध्यात्मकरामायणमिति, कड्.कणरामायणं मंत्ररामायणमिति च। तत्श्चापि बौद्धकवीनां जैनकवीनां रामायणग्रंथा:। ततश्चापि गद्यपद्याश्रिता: चप्मूमहाकाव्यनाटकादिरूपा रामायणग्रंथा: संस्कृतोपनिबद्धा:। ततश्चापि संस्कृतेतरासु भारतीयभाषासु प्रणीता रामकथात्मका: ग्रंथा:। अहो को नु क्षमो रामकथावाड्.मयस्य विस्तारं परिज्ञातुम्। सागरकल्पमिदं वाड्.मयं रामकथाया:। आकाशवद् विस्तृतं चापि प्रतीयते। यदि गणना क्रियते तर्हि प्रारम्भत: इदानीं यावत् संस्कृते रामकथामवलम्ब्य ५ ६ महाकाव्यानि ८० खण्डकाव्यानि, ४० नाटकानि विंशतिमितानि च प्रकीर्णानि काव्यानि प्रणीतार्नि वर्तन्ते। तत्सर्वं मया स्वकीयशोधपत्रेऽन्यत्र (वाल्मीकीयरामकथा-उद्भव एवं विकास, संधानसिंधुनाम्नि शोधप्रबंधे सड्.कलितोऽयमालेख:) महता विस्तेरण च निरुपितं वर्तते।

अमेरिकादेशस्य विदुषी राइसडेविड विश्ववाड्.मयस्य त्रीणि कथानकानि प्रशस्ततमानि घुष्यति। प्रथमं तावत् जुलियससीजर-क्लियोपेट्राकथानकं यत् खलु समाश्रयते रोमसाम्राज्यम्। द्वितीयं तावत् रुस्तम-सोहरावकथानकं, यद्भूतम् ईरानदेशे। तृतीयञ्च वर्तते रामायणकथानकं यद्भवभमि वर्तते भारतवर्षम्। परंतु स्वोपज्ञसमीक्षायां विदुषी लेखिका रामकथामेव श्रेष्ठतमां शक्ततमाञ्च मन्यते घटनासम्प्लवदृष्ट्या चरित्रोत्कर्षदृष्ट्या च।

भगवतो रामस्य चरित्रे समेषामेव संसारिकरक्तसंबंधानां सौम्यतमं चित्रणं वर्तते। सोऽस्ति सर्वोत्तम: स्वामी, सर्वोत्तर्मो नु प्रजोरञ्को नरपतिश्च। प्रायेण जना मर्यादानां निर्माणार्थं प्रयतन्ते, आरोपितानपि धर्मान् निर्वहन्ति। परंतु दशरथनंदनो रामो नाऽभिनयति,

न वाऽन्यथाऽऽचरति कीर्त्यर्थम्। वस्तुत: तस्य सहजा नैसर्गिका एव व्यवहारास्तं मर्यादा-पुरुषोत्तमं विदधति।

रामोऽस्ति लोकप्रिय:। तथापि पितृवचनं समादृत्यासौ राज्यासनं समर्पयति अनुजाय भरताय। भरतेन बहुश: सम्प्रार्थितोऽपि राज्यासनं न स्वीकारोति। सखलु निषादकुलोत्पन्नं गृहमपि सुहृदं मत्वा प्रगाढमुपगूहते। जटायुषं पक्षिजातीयमपि पितृसखायं मत्वा स्वहस्ताभ्यामेव तस्य दाहादिकम् और्ध्वदैहिकं सम्पादयति। महर्षिमतंगो यद्यपि अन्त्यजकुलोत्पन्नस्तथापि तं प्रत्यात्मन: समादरभावं प्रकटयितुं रामस्तदाश्रमं गच्छति, तच्छिष्यां शबरीं च सम्भावयति। वानरराजं सुग्रीवं सड्.कटग्रस्तमुद्धर्तुं राम: प्रयतते अत्याचारिणं पापकर्माणं वालिनञ्च एकेनैव शरेण निहन्ति।

यद्यपि नृशंसेन रावणेनाऽपहृता सीता। तथापि रणभूमौ निहते सति तस्मिन् तदौर्ध्व-दैहिकं सादरं सम्यक् सम्पादयितुं राम: सौमित्रिं निर्दिशति - मरणान्तं हि वैरमित्यभिधाय। अनेन राघवस्य महासत्त्वता निहड्.कारता समदर्शित्वञ्चेति दुर्लभा मत्र्यगुणगुणा: प्रत्यक्षमवलोकयितुं शक्यन्ते।

अद्यापि हि दशरथनन्दनो राम: धैर्यसंयमविक्रमपराक्रममैत्रीसख्य-सेवाभावश-रणागतवत्सलतादिगुणानां प्रतीकभूत एवाऽअंगीक्रियते। ईसवीयप्रथमशतकारम्भे यदा भारतीया: शास्तार: सुवर्णभूमिं कम्बोडियां चम्पां (इण्डोचीन) सुवर्णद्वीपं (जाबा-बाली) च गतवन्त: रामकथा तै: सह तत्रापि गतवती। तेषु सर्वेषु एव क्षेत्रेषु विद्यमाना जनसंस्कृति: रामायणसंस्कृतिरेव वरीवर्ति। यवद्वीपस्य महाकविर्योगेश्वर: खिस्तनवमशतकस्यान्ते महाराजस्य बलितुंगस्य संरक्षणे स्वकीयं कालजयिकाव्यं रामायणककवीनं प्रणीतवान् यस्मिन् षड्विंशतिमिता: सर्गा २७७८ (अष्टसप्तत्यधिक सप्तशतोत्तरद्विसहस्रमितानि च) पद्यानि सन्ति। कथेयमतीव रुचिरा मधुरा सती भट्टिकाव्यमनुहरति। यथाह भट्टि:-

न तज्जलं यन्न सुचारुपंकजं न पंकजं तद्यदलीनषट्पदम्।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्च य: कलं न गुंजितं तन्न जहार यन्मन:।।

यवद्वीपीय कविर्योगीश्वरोऽपि तामेव परिपाटीं समाश्रयमाण: कथयति मलयां-मश्रितसंस्कृत (= कवि) भषायाम् -

सक्वेह्निकड्.तलगतन्हन तन् पतुञजुड्.

तुञजुड्.न्य तन्हन कुरड्. पदमेसि कुम्बड्.।

कुम्बड्.न्य कप्वमुनि तन्हन तन् पशब्द।

शब्दन्य कर्णसुक तन्हन तन्न् मनोज्ञ।।

एवं हि वाल्मीकिविरचिता रामायणकथा विश्ववाङ्.मयस्य अजरा अमरा च कृति: वर्तते। तत एवोक्तम् -

स व: पुनातु वाल्मीके: काव्यामृतमहोदधि:।

ओंकार श्व वर्णानां कवीनां प्रथमो मुनि:।।

३.३ महाभारतकथाया विकासक्रम

द्वितीयमार्षकाव्यं वर्तते महाभारतम्। ग्रंथरत्नमिदं महर्षिणा कृष्णद्वैपायनेन व्यासेन प्रणीतम्। कथं प्रणीतम्, कियता कालेन प्रणीतम्? इत्यस्मिन् विषये महाभारत एव पद्यमिदमवाप्यते-

त्रिभिर्वषै: सदोत्थायी कृष्णद्वैपयानो मुनि:।

महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम्।।

एवं खलु श्रूयते यन्महाभारतयुद्धे समाप्ते सति कदाचित् महाराजेन परीक्षितेन प्रार्थित: सन् वेदव्यास: जयनामकं स्वकाव्यं तं श्रावयामास ८८०० श्लोकात्मकम्।

जयसंज्ञाया: प्रमाणमवाप्यते ग्रन्थस्य मंगलाचरणे-

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्।।

जयसंहिताया: श्लोकसंख्या ८८०० (अष्तातोत्तराष्सहस्त्रमिता) आसीदित्युच्यते। परन्त्वन्यत्रा इयं संख्या महाभारतस्य कूटश्लोकानामुक्ता। तद्यथा-

अष्टौ श्लोकसहस्त्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च।

अहं वेप्रि शुको वेति सञ्जयो वेत्ति वा न वा।।

महाभारतयुद्धानन्तरं षट्त्रिंशद्वर्षाणि यावन्महाराजो युधिष्ठिर: पृथ्वीं शासितवान्। ततश्चाऽभिमन्युपुत्रा: परीक्षितो राजा बभूव। तस्मिन्नुपरतेऽपि सहसा जन्मेजयस्तत्सूनु: शासनञ्चकार। इदानीं षष्विर्षाणि व्यतीतानि महाभारतसमरस्य। तावदेव जन्मेजय: पितृनिध्नविषये श्रुतवान् यत्तक्षको नागो महाविषवैद्येन काश्यपेन निवारितोऽपि सन्, तमुत्कोचादिभि: परितोष्य निवर्त्य च राजानं धर्मकल्पतरुं निर्बन्ध्वशादेव दष्टवान्। तत्करुणवृत्तं निशम्यैव जन्मेजय: सर्पासहिष्णु: सन् रोषेण जज्वाल। स च नागानां समूलोच्छेदनार्थ दारुणं सर्पसत्रां सम्पादयितुमियेष।

अस्मिन्नेवाऽवसरे जन्मेजयेन भृशमनुरुद्धस्सन् भगवान् कृष्णद्वैपायन: जयसंहितां

श्रावयितुं स्वशिष्यं वैशम्यायनमादिदेश। वैशम्पायनो जयसंहितामेव भारतकथानाम्ना प्रस्तुतवान् या वृद्धिमवाप्य चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मिका जाता। लौमहर्षणि: उग्रश्रवा: सूतोऽपि तां कथां तत्रैव सर्पसत्रे वैशम्पायनमुखाद श्रौसीत्। समाप्ते च नागयज्ञे यदा पर्यटन् उग्रश्रवा नैमिषारण्यमाजगाम तथा कुलपते: शौनकस्य प्रार्थनयाऽसौ तामेव विलक्षणां भारतकथां भूयोऽपि श्रावितवान् ऋषिमण्डलम्। लोमहर्षणपुत्रा: कुलपरम्परयैव सूत: (कथावाचक:) आसीत् अतएवाऽसौ उपाख्यानप्रचुरां युद्धवर्णनपुनरावृत्तां भारतकथां श्रावितवान् येनाऽसौ भारतकथा सम्प्रति लक्षश्लोकात्मिका जाता। कथाया गुरुत्वादेव सम्प्रतीयं भारतकथा महाभारतकथा सञ्जाता। एवं हि पञ्चविंशतिवर्षान्तराल एव अस्या: कथाया: रूपत्रायं सञ्जातम्। तद्यथा-

(क) जयंसंहिता ८८०० श्लोकात्मिका, व्यासेन प्रोक्ता।

(ख) भारतंसंहिता २४००० श्लोकात्मिका, वैशम्पायनप्रोक्ता।

(ग) महाभारतंसंहिता लक्षश्लोकात्मिका, लौमहर्षणिसूतप्रोक्ता।

एवं हि महाभारतमस्ति कथाया बृहत्तमं रूपम्। यतो हि प्रारम्भे कथेयमधर्मोपरि धर्मविजयमभिलक्ष्य प्रणीता अतएव सञ्जाताऽस्या: संज्ञा जयसंहितेति। परन्तु वैशम्पायनो यां कथां श्रावितवान् साऽमसीत् भरतवंशिनां कौरवपाण्डवानां गृहकलहकथा। अतएव भरतानामिदं भारतमिति व्याख्यामहिम्ना ग्रन्थसंज्ञाऽपि सञ्जाता भारतमिति। भगवान् श्रीकृष्णोऽपि भारतशब्देनैव वारं वारं सम्बोध्यत्यर्जुनम्। तद्यथा-

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।

अभ्युत्थानमध्र्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।

एवं हि भरतवंशिनां राज्ञां कथाभूतत्वात् काव्यमिदं भारतं जातम्। गुरुत्वात् विस्ताराच्चापि तदेव महाभारतमपि ख्यातम्।

महाभारतकथासमीक्षा

महाभारतं यद्यपि गृहयुद्धाख्यानमात्राम्। तथापि मानवचिन्तितो न कोऽप्येतादृशो विषय: प्रमेयो वा य एतस्मिन् निबद्धो न स्यात्। तत एव विविधसूचनानामयं ग्रन्थो विश्वकोश एवाऽअंगीकृत: महाभारते स्वयमपि रहस्यमिदं प्रकाशितं वर्तते यत् महाभारते न वर्तते यो विषय: स भारतराष्ट्रे एव न वर्तते। यन्नेहास्ति न तत् क्वचिदिति। यन्न भारते तन्न भारते इति। किञ्च,

धर्मे अर्थे च कामे च मोक्षे च पुरुषर्षभ।

यदिहास्ति तदन्यत्रा यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्।।

एवं हि महाभारतस्य महाविषयत्वं तस्य महावाक्यता वा लोकसिद्धैव वर्तते।

इतिहासकाव्यसमन्वितेऽस्मिन् महाग्रन्थे सन्ति अष्टादशपर्वाणि- आदि-सभा-वनोद्योग-भीष्म-द्रोण-कर्ण-शल्य-सौप्तिक-स्त्री-शान्ति-आश्रमवासिक-स्वर्गारो हणादीनि यानि हि स्वनाम्नैव तत्तात्पर्वण: प्रतिपाद्यं प्रकटयन्ति। किञ्च उपपर्वणामपि विधनं सन्दृश्यतेऽत्र। एकस्मिन्नेव महापर्वणि लघुप्रसंगानुसारेण बहून्युपपर्वाण्यपि वर्तन्ते। तानि शतसङ्ख्याकानि।

एवमप्युच्यते यत् महाभारतयुद्धस्य प्रत्यक्षदर्शी अतीन्द्रियज्ञानसम्पन्न: सम्प्राप्तयोगजप्रत्यक्षसिद्धि: भगवान् कृष्णद्वैपायन: नित्योत्थायी त्रिभिर्वर्षैरिमां कालजयिनीं कथाञ्चकार। स खल्वस्य लेखनार्थं निवेदयामास भगवन्तं गणनायकम्। सोऽपि प्रत्याचष्टे- महर्षे! यदि मल्लेखने न स्यादुपरोध:, प्रत्यवायो, विरामो वा तदैवाऽहं लेखनदायित्वं स्वीकर्तुं क्षमोऽस्मि। विरते खलु सकृत् लेखनप्रवाहेऽहमपि विरतो भविष्यातिम। सम्प्रति महदिदं सङ्.कटमापतितम्। कथाया: वर्णने विरामस्तु क्वाचित्क: अपरिहरणीय एवाऽसीत्। तथापि उपायश्चिन्तितो भगवताव्यासेन। स भूयोऽपि निवेदितवान्- प्रभो! भवत्प्रस्ताव: स्वीक्रियते मया। परन्तु ममापि प्रार्थनेयं यत् मन्निर्दिष्टपद्यानामभिप्रायं ज्ञात्वैव भवता तानि लेखनीयानि, नाऽन्यथा। भगवता गणनायकेनाऽपि स्वीकृतोऽयं प्रस्ताव:।

अस्या: कथाया वक्ताऽऽसीत् कृष्णद्वैपायनो व्यास:। लेखकश्चासीत् शिवपार्वतीपुत्रो गणेश:। मध्ये मध्ये विश्राममवाप्तुं, विच्छेदभयाक्रान्तस्सन् भगवान् व्यास: कूटश्लोकानपि प्रोवाच। यावद्गणपतिस्तेषामर्थानुसन्धनं कुरुते स्म तावदेव व्यास: कथाया: पुरोवर्तिनमंशं निश्चितवान्। कूटश्लोको यथा विराट्पर्वणि गोहरणप्रसंगै, यथा वा भीष्मशिखण्डीयुद्धप्रसंगे भीष्मवचनमिदम्-

अर्जुनस्यइमे बाणा नेमे बाणा: शिखण्डिन:।

कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासेगवा इव।।

यथा वा द्रोणाचार्यस्य भीष्मपितामहं प्रति वाचिकमिदम्- हे नदीज! लंकेशवनारिकेतु: अंगनावेषध्रोऽयं किरीटी हत्वा वयं नेष्यति चाद्य गाव:।

वाक्यमिदमापातत: सर्वथा दुर्व्याख्येय:। क्वचिदपि पदमैत्री नावलोक्यते। परन्तु कृते हि बौद्धिके व्यायामे सर्वं स्पष्टं जायते। यथा नदीजो गंगापुत्रा: भीष्म:। लंकेशस्य रावणस्य वनं, तस्य अरि: हनूमान्, स एव केतु: केतौ वा यस्य। अर्थात् कपिध्वज: सव्यसाची अर्जुन:। अंगनावेषधर: अर्थात् बृहन्नलावेषेण स्थित:। एवमेव, महाभारते क्वचित् क्वचित् कूटश्लोका न्युप्ता दृश्यन्ते।

महाभारतकथाया वैशिष्ट्य

महाभारतं वर्तते धर्म-दर्शन-व्यवहारशास्त्राणां त्रिवेणी। अस्मिन् ग्रन्थे सर्वशास्त्राणां,

सर्वकलानां, मन्त्रातंत्राणा, कर्मानुष्ठनानां भुवनसंक्षेपादिसन्दर्भाणां बृहती चर्चाऽवाप्यते। वस्तुतः गन्थोऽयं जीवनस्योच्चावचतायां विश्वासं द्रढयति। मानवजीवनमिदं वर्ततेऽनवरतसंघर्षकथामयमिति संगेतयति महाभारतम्। विदुरनीतिः, कणिकनीतिः, सनत्सुजातीयम् श्रीमद्भगवद्गीतेति च विश्ववाङ्.मयामृतभूता ग्रन्था महाभारतस्यैवांगभूतास्तिष्ठन्ति। महाभारतं धर्मस्य विविधस्वरूपं प्रतिपाद्य प्रत्येकमपि दृढतया समर्थयते। न केवलं शाश्वतध्र्म एव जीवनऽनुपालनीयः। क्वचिदधर्मोऽपि धर्म एव जायते। तद्यथा-अनृतं मिथ्याभाषणं भवत्येव पातकमूलम्। तथापि भीष्मपितामहो युधिष्ठिरं बोध्यति-

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि।।

धर्मस्य सन्त्येव विविधरूपाणि। तत्र शाश्वतो धर्मः यस्त्रिकालसिद्धाऽपरिवर्तनीयश्च भवति।

आपद्धर्मोऽपि धर्मस्यैव रूपम्। महाभारतकालीना नियोगप्रथाऽपि आपद्धर्मस्यैव स्वरूपं प्रथयति। वंशनाशे समुपस्थिते सति अग्रजोऽपि अनुजवधूमुपभुज्य वंशाङ्.कुरं जनयितुमनुमत आसीत्।

वैयक्तिकधर्मोऽपि ध्र्म एवासीत्। यथा पितुः कल्याणार्थं देवव्रत स्याजीवनब्रह्मचर्यानुपालनप्रतिज्ञेति। समाप्तेऽप्यम्बाविवाहप्रसंगे नासौ प्रतिज्ञां स्वां बभञ्च, तद्दुष्परिणामं च सोढवान्।

संकटकालीनो धर्मः यथा प्राणरक्षार्थं महर्षिणा विश्वामित्रोण कृतं शुनोऽपि मांसभ्क्षणम्। गोरक्षणार्थमर्जुनेन द्रौपदीयुध्ष्ठिरयोरेकान्तगृहे कृतः प्रवेश इति।

अनेनैव प्रकारेण जनपदधर्मः, कुलधर्मः युगधर्मोऽपि वा भवितुमर्हन्ति। धर्मस्य एते सर्वेऽपि विवर्ता अवश्यम्भाविनः सन्ति, अतएव सर्वेऽप्यनुपेक्षणीया भवन्ति। तेषां पालनेनैव जीवनयात्रा सुरवेन प्रवर्तते। महाभारतमतेत्सर्वमपि दृष्टान्तमुखेन समुपदिश्य मानवानां जिजीविषों द्रढयति। अतएव आत्माभ्यदुयार्थं जिजीविषामक्षतां विधतुं सर्वमपि ग्राह्यं भवति। तेन तावत् न भवति परलोकभ्रंशः परलोकहानिर्वा।

महाभारतस्य सर्वाण्येव पात्राणि स्वयमेव धर्मस्य विवर्तानेतान् प्रथयन्ति। कर्णोऽपि सूयपुत्रः सन्नपि, कौन्तेयः सन्नपि आजीवनम् आभिजात्यशूलं भुनक्ति। द्रोणाचार्यः भीष्मो वा दुर्योध्नपक्षं गृह्णीतो विवशीभूयैव, तदन्नग्रहणमहिम्नैव वा। युध्यन्ति ते कौरवपक्षतः, जयमभिलषन्ति पाण्डवानाम्।

एवं हि महाभारते मानवजीवनस्य शतसहस्रविवर्ता वा, धर्मसंकटपदवाच्याः परिस्थितयो वा समुत्पन्ना दृश्यन्ते। पुत्रोत्पादनेऽक्षमः पाण्डुः सन्तप्तो दृश्यते। सत्यवतीप्रे-

मासक्तहृदयः शन्तनुः पुत्रां प्राप्तयौवनं दृष्टवा, तत्पितुः प्रस्तावं स्वीकर्तुमक्षमो व्यथते। महाराजो द्रुपदः स्वकन्यां द्रापै दीं पञ्चभिः पाण्डवबन्धुभिस्सार्धं परिणेतुमध्र्ममनुभवति। मद्रराजः शल्यः माद्रयाः भ्राता सन्नपि, दुर्योधनातिथ्यवशीकृतः युद्धे तत्पक्षं गृह्णाति। कृष्णो धर्मयुद्धनियमं जानन्नपि दुर्योधनस्य ऊरुभव्जानार्थम् भीमं प्रेरयति। एकमेवाभिमन्युं षट्महारथिनः सम्भूय घातयन्ति चक्रव्यूहे।

इत्येवं महाभारते पदे-पदे जीवनस्य विसंगतयः परिलक्ष्यन्ते। परन्तु वर्तते समेषां समाधनम्। जीवनसमस्यानां समाधनान्वेषणमेव प्रतीयते माहभारतस्य लक्ष्यम्।

रामायणं महाभारतञ्चोभयमपि परवर्तिसंस्कृतसाहित्यस्य स्रोतोभूतम्। प्रायेण सर्वाण्यपि महाकाव्यानि खण्डकाव्यानि रूपकाणि च रामायणाश्रितानि महाभारताश्रितानि वा। भासेनैव कर्णभारमिति दूतवाक्यमिति, पञ्चरात्रामिति, ऊरभंगमिति, दूतघटोत्कचमिति बालचरितमिति च प्रायेण महाभारतकथातः एव संकलितानि वर्तन्ते। भट्टनारायणप्रणीतं वेणीसंहारनाटकं तु संक्षिप्तमहाभारतमेव। राजशेखरप्रणीतं प्रचण्डपाण्डवमपि तत एव गृहीतम्।

रामायणे हि करुणो रसः, इति मनुते स्वयमानन्दवर्धनोऽपि ध्वन्यालोककारः। परन्तु आपाततो युद्धप्रायस्य महाभारतस्यापि अंगीरसः शान्त एवेति प्रतिपादयति भारतमञ्जर्यामाचार्यक्षेमेन्द्र इत्यहो आश्चर्यम्। वस्तुतः समाप्ते सति वैरमूले युद्धे शान्तिरेवाऽवशिष्यते। अत एव शान्तरस एव महाभारतस्य प्रधनरस इत्यत्रा न कापि विप्रतिपत्तिः।

३.४ पुराणवाङ्.मयपरिचय

वेदपुराणशब्दौ युग्मकल्पौ प्रतीयते। वेदे समुच्चरिते सत्येव पुराणशब्दः स्वयमेव अध्याहृतो जायते। पुराणे समुच्चारिते सत्यपि वेदस्य पूर्वाभासः परिलक्ष्यत एव। संस्कृतवाङ्.मये वेदानन्तरं पुराणानामेव क्रमः समायाति। एवमपि तावदुच्यते यद् वेदानां, लोकल्याणधिया चतुर्धा विभाजनं विधाय, भगवान् कृष्णद्वैपायनो व्यास एव पुराणानि रचयामास। एतानि पुराणानि सन्ति अष्टादशसंख्यकानि। तद्यथा-

मद्वयं, भद्वयञ्चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम्।

अनापल्लिंगकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते।।

तत्र मद्वयम् मत्स्यपुराणं, मार्कण्डेयपुराणञ्च। भद्वयम् भागवतपुराणं भविष्यपुराणञ्च। ब्रत्रयम् - ब्रह्मपुराणं, ब्रह्मवैवर्तपुराणं, ब्रह्माण्डपुराणञ्च। वचतुष्टयम् - विष्णुपुराणं, वायुपुराणं, वामनपुराणं, वाराहपुराणञ्च। अनापल्लिंगकूस्कानि तावत् अग्निपुराणं, नारदपुराणं, पद्मपुराणं, लिंगपुराणं, गरुडपुराणं, कूर्मपुराणं स्कंदपुराणं चेति। एतानि सर्वाण्येव महापुराणान्युदीर्यन्ते।

यथाऽष्टादश महापुराणानि तथैवाऽष्टादश-उपपुराणानामपि नामानि श्रूयन्ते। एवमेव कानिचन उपोपुराणान्यपि विलसन्तीति महान् विस्तार: पुराणानां संश्रूयते। परंतु प्रश्नोऽयं विचारणीय: प्रतिभाति यत् किं सत्यमेव भगवान् कृष्णद्वैपायन एव समेषामेव पुराणग्रंथानां लेखक: ? किमेतत् संभवत्यपि ?

सम्भावनायास्तु काऽप्यसंभावना नैव वर्तते। यतो हि जन्मजन्मान्तरोपात्तविलक्षणप्रति भानां सरस्वतीपुत्राणां कृते सर्वमपि सुकरं जायते। भगवान् आदिशंकरोऽपि अष्टवर्षदेशीय एव सकलविद्यापारंगतो जात:। तस्य कृते सर्वमपि शास्त्रज्ञानं हस्तामलककल्पमेवाऽसीत्। महाराजो भोजदेवस्तु एकयैव निशया रामायणचम्पूं प्रणिनायेति श्रूयते।

कृष्णद्वैपायनो व्यासोऽपि ज्ञानमय: प्रदीपोऽभिधीयते। अर्थात् तत्कृते चतुर्दशमितमपि विद्यास्थानं प्रकाशितमासीत्। न केवलं भारत एव, ईरानदेशेऽपि तस्य ज्ञानालोकं प्रति महती श्रद्धा आसीदेव। तमधिकृत्य धर्माचार्यो जरथुष्ट्र: सम्राजं गुस्ताष्मं कथयति -

अकूनू विरहमने व्यास नाम अजहिन्द।

आमल दस दाना कि अअकल चुना मस्त।।

अर्थात् हे राजन्! तस्यैव पवित्र-सिंधु (हिंदू) देशस्य कोऽपि व्यासनामा ब्राह्मण: ऋषि: अस्माकं भूमौ समागत: यो हि महाप्रतिभ: ज्ञानमयप्रदीप आसीत्।

प्रायेण नव्या इतिहासकारा भारतीयाश्चापि व्यासस्य पुराणविषयकं कर्तृत्वं प्रति सन्दिहाना एव परिलक्ष्यन्ते। ते खलु पुराणानां रचनाकालं गुप्तकालोत्तरमेव मन्यन्ते। वस्तुत: पुराणविषयिणी तेषामनास्था पाश्चात्त्यविद्भिरेव प्रदत्ता वर्तते। इतिहासकारो मैकडानेलमहोदयस्तु महर्षि कृष्णद्वैपायनव्यासं काल्पनिकनाममात्रं स्वीकरोति। मन्ये तस्य तदेव मन्तव्यं समादृत्य गतानुगतिका निर्विवेका भारतीयेतिहासकारा अपि पुराणेषु पुराणकारे च अश्रद्दधाना: परिलक्ष्यन्ते। महद् दुर्भाग्यमिदमस्य राष्ट्रस्य।

रामायणं महाभारतञ्चेति काव्यद्वयं भारतस्य प्रामाणिकमैतिह्यं प्रस्तुवत:। तत्राशंकाया: कोऽप्यवसर एव नास्ति। अस्मिन् विषये सविशेषं किञ्चिदुपस्थाप्यते।

भारतवर्षे ज्यौतिषीयगणना पञ्चागेन क्रियते। पञ्चांगपरम्परेयमतिप्राचीना। तत्र मुखपृष्ठोपर्येव कालिसंवत् अंकितो भवति। कले: प्रादुर्भावदिवसादवे संवदयं प्रचलति। महाराजस्य परीक्षितो राज्यारोहणतिथिमपि संकेतयति कलिसंवत्। इदानीं तावत् कालिप्रादुर्भावस्य ५११५ वर्षाणि (पंञ्चदशाधिकैकेशतोत्तरपञ्चसहस्रमितानि) व्यतीतानि यदि अनया वर्षसंख्यया १२५ वर्षाणि योज्येरन् तर्हि भगवत: श्रीकृष्णस्यजन्मतिथि: (५२४० चत्वारिंशदधिकैद्विशतोत्तरपंचसहस्राणि वर्षाणि) परिज्ञायते। महाभारतकथायां प्रायेण बहुषु प्रसंगेषु कृष्ण: श्रीकृष्णद्वैपायनव्यासश्चेति द्वावपि संगतौ स्त:। द्रौपदींच-

पाण्डवविवाहावसरे, युधिष्ठिरस्य राजसूययागावसरेऽथ च पितामहभीष्ममहाप्रयाणावसरे च द्वावपि संगतौ परिलक्ष्येते। यद्यपि कृष्णद्वैपायनः शंतनुपत्न्याः सत्यवत्याः कानीनः पुत्रोऽस्ति। अतएवाऽसौ भीष्टमसमवयस्कस्ततोऽपि किंचिज् ज्येष्ठ एव भवितुमर्हति। यत् तद्वा भवेत्। परंतु स आसीदितिहासपुरुष एव। तस्य जन्म कर्म च सर्वथा ख्यातेः परां काष्ठां श्रयतः। हा हन्त तथापि मात्सर्यग्रस्तै - र्मूढपाश्चात्त्यजनैरसावधरीकृतः। परंतु ततोऽप्यधिकं दुःसहं कष्टं भवति भारतीयेतिहासकाराणां क्षुद्रबुद्धिमवलोक्य यत्तेऽपि भगवन्तं वेदव्यासं प्रामाणिकं न मन्यन्ते।

कलिवर्षगणना विक्रमकालगणनातोऽप्यधिकप्राचीना। किंच, निखिलस्यापि विश्वस्य प्राचीनतमा कालगणना। नात्र कोऽपि संशयः। तथापि पाश्चात्त्यैः सा कालग-णनोपेक्षिता। अनेन भारतीयेहिासस्यावधिः लघुर्जातः। तत्सर्वमासीत् पाश्चात्त्यद्वेषबुद्धेः परिणामः।

साम्प्रतं बिन्दव इमे उल्लेखनीयाः

१. कृष्णद्वैपायनो व्यासः भारतस्येतिहासपुरुषोऽस्ति। स खलु महर्षेः पराशरस्य पुत्रः, शक्तेः पौत्रः ब्रह्मर्षिवशिष्ठस्य च प्रपौत्र आसीत्। स खलु ज्ञानमयप्रदीप आसीत्। तनैव वेदस्य चतुर्धा विभाजनं कृतम्।

२. महर्षिर्वेदव्यासः प्रमुखपुराणानां रचनाकारोऽपि वर्तते। कामं तेन सर्वाण्यपि पुराणानि प्रणीतानि न स्युस्तथापि महापुराणानि तु तेनैव रचितानि। नाऽत्र काऽप्याशंका।

पुराणानां रचनाकालः पौर्वापर्यंच -

पुराणानां रचनाकालः सर्वथा सुस्पष्टः। यथा मया प्रागुक्तं यत् कलिसंवत्-गणनया कृष्णद्वैपायनस्य जीवनावधिः प्रमाणितो भवति। यदि नाम अद्यतः प्रभृति ५११५ वर्षपूर्वं द्वापरयुगस्यावसानकाले महर्षिः कृष्ण द्वैपायनो व्यासो धरामंडलमलंचकार तर्हि तेनैव पुराणानि प्रणीतानि स्युः। अतएव पुराणानामपि रचना अद्यतः ५११५ वर्षपूर्वमेव संपादिता प्रतीयते। एवं हि, गुप्तकाले गुप्तोत्तरकाले वा पुराणानां रचनायाः स्वीकारः उपहासास्पदमेव प्रतीयते। पुराणानां प्राचीनतायाः सन्ति अन्यान्यपि प्रमाणानि। तद्यथा - (क) महाकविः कालिदासः अभिज्ञानशाकुंतलस्य कथावृत्तं पद्मपुराणात् महाभारताच्च आहृतवान्। यद्येवं तर्हि पद्मपुराणं ततोऽपि पूर्वं रचितं स्यात्। महाभारतमपि तथैव प्रा-क्प्रणीतं स्यात्। यदि कालिदासः शुंगकालीनः (ई.पू. द्वितीयशतकोत्पन्नः) कविर्वर्तते तर्हि निश्चप्रचं पुराणानां रचना द्वितीयशतकात् (पूर्वखिस्तात्) प्रागेव जाता। गुप्तकाले तावत् पुराणानां रचनायाः किमौचित्यं तर्हि?

(ख) अन्तः साक्ष्येनैव सुस्पष्टं जायते यत् श्रीमद्भागवतस्य रचना सर्वेषां पुरा-

णानामन्ते जाता। श्रीमद्‌भागवतस्य माहात्म्ये एव वृत्तमिदमवाप्यते यत्पुराणानां रचनां कृत्वाऽपि कृष्णद्वैपायनोऽशांत इवाऽसीत्। तावदेव समागतो देवर्षिर्नारदः। भगवान् व्यास आत्मविकलताया विषये तं सादमपृच्छत्। तदा देवर्षिस्तमवदत् - भो महर्षे! भवता पुराणेषु देवदानवनागकिन्नरगन्धर्वाप्सरसां किंच विविधराजवंशानां वृत्तं तु लिखितं, परंतु भगवतो नंदनंदनस्य भुवनमोहिन्यो लीला नोपवर्णिताः। हरिकथागानं विना क्व सुखं, क्व वा मनसि शान्तिः ? हे महर्षे! त्वं तावन्नवं किमपि पुराणं लिख, यत्र भगवतो वासुदेवस्य गुणानुकीर्तनं स्यात्।

देवर्षेः प्रस्तावं शिरसा सन्धार्य भगवान् कृष्णद्वैपायनः अंतिमं पुराणं श्रीमद्‌भागवतं प्रणीतवान्। तस्य च पुराणस्य दशमस्कन्धेऽसौ भगवतो देवकीनन्दनस्य लीलाप्रचुरं जीवनवृत्तं वर्णितवान्। तद्रचनयैव तस्य मानसोल्लासस्समजनि।

एवं हि श्रीमद्‌भागवतस्य अन्तः साक्ष्येनैव सिद्धं जायते यत् पुराणं तत् वेदव्यासस्य अंतिमा कृतिवर्तते। अतएव सर्वेषामेव अन्येषां पुराणानां श्रीमद्‌भागवतपूर्ववर्तित्वं तु स्वयमेव सिद्धम्। इदानीं पौर्वापर्यं विचार्यते पुराणानाम्।

यदि साकल्येन समीक्ष्यते तर्हि पुराणानि बहुविधानि सिद्ध्यन्ति। तद्यथा-

(क) वैष्णवपुराणानि - मत्स्यपुराणम्, भागवतपुराणम्, विष्णुपुराणम्, वामनपुराणम्, वाराहपुराणम्, कूर्मपुराणम्।

(ख) ब्राह्मपुराणानि - ब्रह्मपुराणम्, ब्रह्मवैवर्तपुराणम्, ब्रह्माण्डपुराणम्।

(ग) शैवपुराणम् - लिंगपुराणम्, स्कंदपुराणम्, शिवपुराणम्।

(घ) पृथक्पुराणानि - भविष्यपुराणम्, वायुपुराणम्, अग्निपुराणम्, नारदपुराणम्, पद्मपुराणम्, गरुडपुराणम्।

केचिद् विद्वांसो वैष्णवपुराणान्येव प्रचीनतमानि मन्यन्ते। तथैव केचित् ब्राह्मपुराणानि, केचिच्छैवानि च। परंतु देवतत्त्वमवलम्ब्य पुराणानं पौर्वापर्यनिर्धारणं समुचितं नैव प्रतिभाति। अत्र केवलं देवपक्षपात एव प्रभवति। वस्तुतः पुराणरचनामायाः कोऽपि सुनिश्चितक्रमो नाऽवलोक्यते। एवं प्रतीयते यथा स्वाभिरुचिमात्रं प्रमाणीकृत्य पुराणानां रचना स्वान्तः सुखाय विहिता। एतादृशं किमपि शोधाध्ययनमपि इदानीं यावन्न निर्व्यूढं येन पौर्वापर्यं पुराणानां सिद्ध्येत। एक एव वंशः बहुषु पुराणेषूपलभ्यते। तत्र तावत् वंशानुक्रमो विभिद्यते। तत्रापि कथयितुमिदं सर्वथाऽशक्यं यत् का नु वंशपरम्परा साधीयसी पूर्ववर्तिनी वा ?

एवं स्थिते पुराणानां कोऽपि विशिष्टः पौर्वापर्यक्रमो न परिलक्ष्यते। उपपुराणेष्वपि कानिचन पुराणानि महीयन्ते यथा देवीभागवतं, शिवपुराणं च। अनेके विद्वांसः शिव-

पुराणमपि महापुराणकोटिकं मन्यन्ते। एवमेव साम्बपुराणं सूर्योपासनमाहात्म्यदृष्ट्या, नृसिंहपुराणं नृसिंहमाहात्म्यदृष्ट्या, कालिकापुराणं शाक्तोपासनादृष्ट्या, विष्णुधर्मोत्तरपुराणं प्रतिपाद्यवैशिष्ट्यदृष्ट्या चा नितरां महीयन्ते।

पुराणस्वरूपविवेचनम्-

पुराणशब्दस्य कोऽभिप्राय:? पुराणशब्द: प्राचीनतावाचक:, अतएव व्यतीत-कालसम्बद्धो ग्रंथ: प्रत्नवृत्तं या पुराणशब्दवाच्यं भवति। परंतु कैश्चिद् विद्वद्भि: शब्-दोऽयमन्यथाऽपि व्याख्यात:। तद्यथा - पुरा यत्र नवं भवतीति पुराणम्। अर्थात् पुराणग्रंथेषु व्यतीतकालघटनाश्चापि नूतना इव प्रकल्प्य लिख्यन्ते।

केचन विद्वांस: पुरा प्राचीनं वृत्तम् अणति वक्तीति पुराणम्। इत्येतादृशी व्याख्या कृता। अत्र अण् धातु: कथने इति प्रयुज्यते। परंत अयमपि प्रश्न उदेति यत् पुराणेषु न केवलं व्यतीतघटनानामेव वर्णनमवाप्यते प्रत्युत भविष्यघटनाया अपि सूचना दीयते। श्रीमद्भागवतपुराण एव द्वादशस्कंधे भाविभूभृतां प्रभूतं विवरणं प्रस्तुतमस्ति। एवं सत्युपर्युक्तनिर्वचनस्य का सार्थकता भविष्यति? किंच प्रत्नवृत्तसम्बद्धं सदपि कथं तद् भविष्यपुराणं भविष्यति? कुत्रखलु तादृशं वृत्तं यद् भविष्यमपि स्यात् पुराणमपि भवेत्। अत्र तु वदतो व्याघात: परिलक्ष्यते संज्ञायामेव।

परंतु तन्न। केचित् विपश्चित्तल्लजा: कथयन्ति यत् पुरेति अव्ययस्योभयी गति:। पुराशब्दो यथा व्यतीतं व्यनक्ति तथैव भविष्यंचापि। अर्थात् व्यतीतं किल पश्चाद्वर्ति पुरा, अनागतंचाप्यागामि पुरा। एवं तावत् पुराशब्द:, समानरूपेण कालद्वयवाचकस्तिष्ठिति। तदेवं व्याख्यातुं शक्यते - पुरा अतीतम् अनागतंच समं व्यनक्तीति पुराणम्। एवं पुराण-शब्दस्य प्रभूतार्थवाचकत्वं स्वत: सिद्धं प्रतिभाति। एतानि निर्वचनान्येव तत्र प्रमाणम्।

तत्किं वेदानन्तरमेव समायाति पुराणानां क्रम:? इत्यपि प्रश्नो विचारणीय: प्रतिभ-ााति। किं वेदपुराणकाव्येतिहासादीनां मध्ये काऽपि नियताऽऽनुपूर्वी परिलक्ष्यते?

नैव इति मन्ये। यथा महाकविकालिदास: स्वयमेव विक्रमोर्वशीये संस्कृतं प्राकृतम् अपभ्रंशंचेति भाषात्रयमप्येकल एव युगपत् प्रयुनक्ति। तेन च सिद्धं भवति यदिमा: सर्वा अपि भाषा लोके समकालमेव प्रयुज्यन्ते स्म। तथैव इदमपि स्थापितं सत्यं यत् लेखनस्य काऽपि शैली, कोऽपि प्रकार:, काऽपि विधा वाऽऽसीत् पुराणमिति। सा शैली लोके प्रतिष्ठापिता जाता वेदमंत्रकालेऽपि।

एतदपि वक्तुं शक्यते यत् पुराणसंज्ञा वाड्.मयविशेषस्य तदाप्यासीत् यदा न भगवान् कृष्णद्वैपायनो जनिं लेभे न वाऽसौ कमपि पुराणग्रंथ: लिलेख। किं नु तत्र प्रमाणमिति पृच्छ्यते चेत्तर्हि कथयिष्यामि यत् पुरुषसूक्त एव 'पुराणं यजुषा सह' इत्युक्तं परिलक्ष्यते।

विराट् पुरुष: परमेश्वरोऽसौ यजुषा अर्थात् याजुषै: मन्त्रै: सार्धं पुराणमपि समुत्पा-

दितवान्। पुरुषसूक्तस्य अनेन मन्त्रांशेनैव स्फारतरं जायते यत् यजुर्वेद: पुराणंचेत्युभयमपि समवयस्कमेव वर्तते। अनेन तावत् रचनाधर्मिताया: क्षेत्रे पुराणविधाया अस्तित्वमतीव वर्षिष्ठम् प्राक्तनम् वा परिलक्ष्यते। एवं हि स्पष्टं जायते यल्लेखनक्षेत्रे पुराणविधाया: प्रतिष्ठा वेदयुग एवासीत्। तथापि पुराणं चिरं यावदलिखितमेव तस्थौ। सत्यवतीनन्दनो व्यास एव इदम्प्रथमतयाऽष्टादशपुराणानि प्रणिनाय।

सम्प्रत्युच्यते पुराणानां प्रतिपाद्यविषये। तद्यथोक्तं महाभारते -

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।

बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति।।

अनेन कथनेन इतिहासपुराणयोर्भूमिका सुस्पष्टा जायते। वेदमन्त्रेषु बह्वीनां कथानां गाथानामुखख्यानानां सन्ति सूक्ष्मसंकेता:। महाभारतकार: कथयति यदितिहासग्रंथै: रामायणमहाभारतादिभि: पुराणग्रंथै: श्रीमद्भागवतादिभिश्च ते गूढकथासंकेता: समुपबृंहणीया:, विस्तारमापादनीया:।

एवं हि इतिहास: पुराणंचेत्युभयमपि वेदार्थपरिपूरकं तदनुवर्ति तदवलम्बि वा वाङ्.मयं प्रतीयते।

परंतु यदिदमेव लक्ष्यमुभयो: इतिहासपुराणयोस्तर्हि पृथग्गणना किमर्थं कृता? तच्चिन्त्यमिदं यदितिहास: पुराणंचेत्युभयमप्येकमेव उताहो पृथग् वाङ्.मयम्। तदुच्यते।

वस्तुत: वाङ्.मयं त्रिविधं प्रतिष्ठितं दृश्यते। १. काव्यम् २. इतिहास:, ३. पुराणंच।

एषु त्रिषु यद्यपि वर्तते तात्त्विकं साम्यम्। तथापि त्रयाणां भूमिका किंचिदिव भिद्यते पारिभाषिकदृष्ट्या। तत्र रामायणमेव क्वचित् काव्यमपि प्रोक्तं क्वचिदितिहासोऽपि। रामस्य इक्ष्वाकुकुलसम्भूतस्येतिहासं प्रस्तौतीति इतिहासग्रंथोऽयम्। परंतु रसभावालंगकारसंवलितम् उदात्तादर्शमयं काव्यमपि तत् करुणरसप्रवणम्। स्वयमपि वाल्मीकि: कथयति,

रामायणं चादिकाव्यं स्वर्गमोक्षप्रदायकम्।

महाभारतमपि भगवता वेदव्यासेन क्वचित् काव्यम्, क्वचिदितहास: क्वचिच्चोभयमुक्तं यथावसरम्। पुराणानां विषये तु न काप्याशंका। तथापि पुराणानामितिहासपरकत्वं काव्यत्वं वा न कथमपि निवारयितुं शक्यते। विद्यावतां भागवते परीक्षेति यदुक्तं तत्सत्यमेव। श्रीभागवतपुराणस्य काव्यत्वं तु महाकवीनां कृतेऽप्यादर्शभूतमेव। पश्यन्तु तावदिदमेव पद्यम् उद्धवोक्तम्-

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां

वृंदावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम्।

या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथंच हित्वा

भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम्।।

वेदवेदांगशास्त्रज्ञानपारगोऽपि उद्धवो भगवन्तं नन्दनन्दनं प्रति बल्लवीनामज्ञानोपहतानामुत्कटं प्रेम दृष्ट्वा, विस्मितस्सन् मनोऽभिलषितं प्रकटयति यदिमा गोप्य: एव धन्या:। आसां गोपवनितानां चरणजोभिस्सकलमेव वृन्दावनं कृतार्थम्। अतएव हे प्रभो! अपरिस्मन् जन्मन्यहं गोपीचरणरेणुजुषाम् आसां वृन्दावनस्थगुल्मलतौषधीनामेव समवाये क्वचिद् व्रततीभूय क्षुपीभूय वा स्थित: स्याम्।

इदं हि काव्योचितभावनाया: परा काष्ठा। पर: प्रकर्ष:। रामायणेऽपि एतादृशं ललितकाव्यत्वमिदं पदे-पदे एव परिलक्ष्यते। संध्याकालं वर्णयन् कथयति वाल्मीकि:,

चंचच्चन्द्रकरस्पर्शा हर्षोन्मीलिततारका।

अहो रागवती संध्या जहाति स्वयमम्बरम्।।

अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरस्सर:।

अहो दैवगति: कीदृक् तथापि न समागम:।।

अत्र पद्यद्वये समासोक्ति-विशेषोक्त्यलंकारयो: यादृशं विलक्षणसंविधानकं परिलक्ष्यते तत् श्लाघ्यमेव।

महाभारतेऽपि भूरिश्रवस: निकृत्तबाहुमभिलक्ष्य लिखितं पद्यम् 'अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दन:। नाभ्यूरुजघनस्पर्शीत्यादि' प्रायेगण सर्वैरेवाचार्यै: रसाभासप्रसंगे समुद्धतं दृश्यते। एवं हि पुराणेतिहासकाव्यानां संकीर्णविषयत्वं सर्वथा प्रमाणसिद्धं वर्तते। प्रत्येकं पर्यायेण काव्यमपि वर्तते, ऐतिह्यमपि, पुराणमपि। तथापि पुराणेतिहासयो: किमपि सूक्ष्ममन्तरं तु भवत्येव कविदृष्टे:।

पुराणे तावत् ऐतिह्यतत्त्वं भवति गौणम्। धर्मतत्त्वं भवति प्रधानमेव। परंतु इतिहासग्रंथे ऐतिह्यतत्त्वमेव महीयते, धर्मतत्त्वं भवति गौणम्।

लोकेऽपि धर्मपुरुषार्थसिद्धये श्रीमद्भागवतस्यैव सप्ताहपारायणमायोज्यते, न तावन्महाभारतस्य। परंतु महाभारते तु एतिह्यतत्त्वं महीयते। अष्टादशदिवसात्मके युद्धे के के योद्धार: कस्मिन् दिने निहता इति सप्रमाणं वक्ति महाभारतम्।

एवं सत्यपि पुराणानां किंचित् पारिभाषिकमपि स्वरूपं प्रख्यातं वर्तते। तद्यथा-

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।

वंशानुचरितंचैव पुराणं पंचलक्षणम्।।

तत्र सर्गो नाम सृष्टिवर्णनम् (ऊपदेब् दर्णूेिग्दह) प्रतिसर्गो नाम महाप्रलयानन्तरं प्रादुर्भूता नवा सृष्टि:। वंशो नाम विविधा राजवंशा: देववंशा ऋषिवंशा वा, तेषां वर्णनम्। पुराणेषु प्रायो मनुवंशस्य, सूर्यवंशस्य चन्द्रवंशस्य चेतिहास: सविस्तरं निरूपितो वर्तते। मन्वन्तराणि तावत् प्रत्येक मनूनां प्रभावावधि:। वंशानुचरितं नाम प्राचीनराजवंशानामुत्तरवर्तीतिहास:।

इदानीं तावत् श्वेतवाराहकल्प:, वैवस्वतं मन्वन्तरम् अष्टाविंशतितम: कलियुग:, तस्य कलियुगस्य चापि प्रथमो हि चरण: प्रवर्तते यस्य ५११५ (पंचदशाधिकशतोत्तपंचसहस्राणि) वर्षाणि व्यतीतानि सन्ति। एतत् सर्वं पुराणज्ञानेनैवोद्भासितं स्यात्।

श्रीमद्भागवतपुराणे तु स्थलद्वये (द्वितीयस्कंधे १.१०.२, दशमस्कंधे च १०.२२.७-१०) दशलक्षणस्यापि पुराणस्य चर्चा समवाप्यते। तथापि पुराणानां पंचलक्षणान्येव आधारभूतानि मन्यन्ते समेषां पुराणानाम्।

पुराणानां प्रतिपाद्यं विलक्षणमेव प्रतीयते। तेषामवगमे विवेकस्य धैर्यस्य संयमस्य चापेक्षा भवति। यथा तिक्तौषधं शर्करया सहैव ग्राह्यते तथैव पुराणानि हितकरं तत्त्वं विविधैरुपायै: व्याजैर्वा ग्राहयन्ति। क्वचित्कथानां बाह्यस्वरूपमतीव बंधुरम् उच्चावचं च प्रतीयते। कथाया: शरीरपक्ष: नातितरां रोचते विश्रृंखलत्वात् निर्मयादत्वाद्वा। तत्राऽस्माभिर्विवेकवद्भिर्भाव्यम्। यतो हि पुराणस्य पाठका न केवलं महापंडिता एव। किंच सामान्यपामरजना अपि पुराणानामध्येतार:। अतएव पुराणानां प्रतिपादनशैली विविधा, बहुरूपिणी बहुस्तरा चाप्यवलोक्यते। ये खलु एतद्रहस्यं न जानन्ति प्रायेण त एव पुराणप्रतिपाद्यमसम्बद्धम् अविश्वसनीयं किंच, अभद्रमपि मन्यन्ते। परंतु पुराणानि तावद् विविधैर्दृष्टान्तै: भयमुत्पाद्य नरकस्य, नरकयातनायाश्च भीषणतां वर्णयित्वा धर्माचरणं प्रति जनान् उतप्रेरयन्ति। इत्येव तेषामुपदेशशैली।

पुराणानां ज्ञानं सद्वृत्तिमूलकं प्रतिभाति। पुराणानि उपदिशन्ति सत्यं, शिवं, सुंदरंच। पुराणानि समर्थयन्ते लोकोपकारं, दानं, सेवाभावं, परदु:खकातरतां, विश्वबंधुत्वं, सर्वधर्मसमभावं, सर्वोदयं, सर्वाभ्युदयं, सर्वकल्याणंच। वैदिकमेव जीवनादर्शं पुराणमपि अनुमोदतेऽम्बरीषनृगगयोत्मकलमान्धातृनलरामयुधिष्ठिरदिवृत्तान्तै:। सत्यरक्षायै सर्वस्वत्यागोऽपि समुचित एवेति द्रढयति हरिश्चन्द्रवृत्तांत:। प्राणे संकटापन्ने सत्यपि सर्वप्रथमतिथेरेव प्राणरक्षा करणीयेति चेतयते रन्तिदेवाचरणम्। विपत्तिकालेऽपि धैर्यं न त्याज्यमिति दर्शयति नलस्य कथा। धर्मानुपालनार्थं लक्षमितमपि कष्टं नु सोढव्यमिति प्रेरयति पाण्डवानां गाथा।

किंच, पुराणेषु यथाप्रसंग विविधशास्त्रज्ञानानि जीवनोपादेयानि प्रकाशितानि।

प्रत्येकं पुराणे भुवनकोशसंदर्भः समायाति। अद्भुतमेव सृष्टिरचनारहस्यं भूगोल-वृत्तंचात्र प्रदत्तं वर्तते पुराणकारेण। सर्वमिदं ज्ञानं ग्रहाणां सागराणां द्वीपानां नदीनां पर्वतानां जनपदानांचातीव विश्वसनीयं प्रौढमनुभवसिद्धंच प्रतिभाति।

पुराणेतिहासस्य प्रामाणिकत्वम्-

द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम्। स्वभौतिकज्ञानमदोद्धताः पाश्चात्त्या अपि भारतीयमितिहासं प्रति द्वेषभावग्रस्ता दृश्यन्ते। भारतीया इतिहासलेखनेऽनभिज्ञा आसन्निति कथयतिस्म ए.स्टीननामा कोऽपि पाश्चात्त्य इतिहासकारः। वस्तुतः पुराणनिबद्धमैतिह्यं कथाअंगभूतं सत् क्वचित् हि शिथिलं प्रतीयते। तत एवेदमुच्यते। परंतु पुराणं पूर्णतः इतिहासग्रंथ एव वर्तते। दंडनाम्ना ख्यातं दंडकारण्यम्। उत्कलस्य साम्राज्यं वर्तते उत्कलजनपदः। विशालेन निर्मिता वैशाली, कुशाम्बेन स्थापिता कौशाम्बी, हस्तिना स्थापितं हस्तिनापुरं, महाराजस्य कुरोरेव क्षेत्रं कुरुक्षेत्रं, त्रिभिः पर्वतैः परीतं क्षेत्रमेव कथ्यते त्रिगर्त (सम्प्रति तिगड्.डेत्युच्यते) राज्यम्, महर्षेः भृगोस्तपःस्थलमेव वर्तते भरुच-(भडौंच वा) नगरम् इति शतशः प्रामाणिकसूचनाः पुराणान्येव ददति।

विविधानां देवानां स्तुतयः पुरश्चरणविधयः, कर्मानुष्ठानानि, चित्रकर्म-स्थापत्य-संगीत-मूर्तिकला-नाट्यकला-लेखनकला-शकुनशास्त्र-सामुद्रिक-वृक्षायुर्वेद-शालिहोत्र-गजविद्या-तन्त्रज्यौतिषादिशतशतविषयाणां प्रामाणिकं ज्ञानं सुरक्षितं तिष्ठति पुराणवाड्.मय एव। निखिलमपि विश्वेतिहासं ग्रहान्तररहस्यजातंचापि प्रस्तौति पुराणवाड्.मयम्।

अयं हि जम्बूद्वीपः पद्मपत्राकारः नवखंडात्मको वरीवर्ति। अस्य केन्द्रे वर्तते इलावृतखंडो यस्मिन् विलसति कैलासपर्वतः। इलावृत्तोत्तरभागे क्रमेण रम्यक-हिरणमय-उत्तरकुरुखंडा वर्तन्ते। इलावृतस्य दक्षिणभागेऽपि क्रमेण किम्पुरुषहरिवर्ष-भारत-वर्षाख्याः खंडा वर्तन्ते। भद्राश्वकेतुमालौ चापि इलावृतस्य वामे दक्षिणे च विराजेते। एषु नवखंडेषु यावन्तः वर्षपर्वता, यावन्तः प्रत्यंतपर्वताः यावत्यो नद्यः। यावन्ति वनानि तेषां समेषां हस्तामलकवत् प्रत्यक्षदृष्टं विवरणं पुराणेषु एव समवाप्यते। वस्तुतः भारतीया जनता धर्माचरणे न तथा वेदेभ्यः प्रभाविता न वा तन्त्रमन्त्रपुरश्चरणादिकैर्यथा पुराणेभ्यः। पुराणकथावाचका एव लोके धर्मसंस्थापका इत्यत्र न काप्यतिशयोक्तिः। तद्यथोक्तम्-

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।।

३.५ उपसंहार:

यथा हि पाश्चात्यजगति होमरकविप्रणीतयो: काव्ययो: ईलियट्-ओडसीसंज्ञयो: परा प्रतिष्ठा दृश्यते तथैव भारते वर्षे आर्षकाव्यसंज्ञया ख्यातयो: रामायणमहाभारतयोरपि शीर्षप्रतिष्ठाऽवलोक्यते। एतद्ग्रन्थद्वयं काव्यमपि, पुरावृत्तमपि, इतिहासोऽपि। तद्यथा रामायणे निगदितम्-

धर्म्र्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञाञ्च विजयावहम्।

आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम्।।

पूजयंश्च पठंश्चैवमितिहासं पुरातनम्।

सर्वपापै: प्रमुच्येत दीर्घमायुष्यमाप्नयुात्।।

एवमेतत् पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु व:।

प्रव्याहरतविस्रब्धं बलं विष्णो: प्रबर्धताम्।।

रामायणमिव महाभारतमपि भारतवर्षस्य जीवन्तमितिहासं प्रस्तौति। महाभारतयुद्धे न केवलं भारतीया एवाऽपितु समग्रस्यापि भूतलस्य भूपा: सम्मिलिता आसन् कौरवपक्षत: पाण्डवपक्षतो वा। तत्रा केचन असुरा, राक्षसा नागा गन्धर्वाश्चापि भागग्रहीतार आसन्। एतत् सर्वं सम्प्रति व्याख्यासापेक्षमेव प्रतीयते।

परन्तु पृथुलकलेवरोऽयमितिहासग्रंथो मावनसमाजस्य कटुयथार्थमुपन्यस्यति। धर्मशास्त्रादेशनाया: पालनं कियदवधि करणीयं किमर्थञ्च करणीयम्, कथञ्चोपेक्ष-णीयम् इति त्रायोऽपि विकल्पा महाभारते दृश्यन्ते। धर्मशास्त्रादेशनानुसारेणैव दृष्टिहीनो जन्मान्धे धृतराष्ट्र:, ज्येष्ठस्सन्नपि साम्राज्यच्युतो जायते। कनिष्ठ: पाण्डू राजा भवति। परन्तु दिवंगते सति पाण्डौ तस्यैव पुत्रो युधिष्ठिरो पैतृकशासने नाभिषिच्यते। दुर्योध-नो धृतराष्ट्रपुत्र: सबलात्कारं नृपतिर्जायते। प्रारभ्यते खलु तयोर्मध्ये धर्माऽधमसंघर्ष:। सत्यपथारूढा: सन्तोऽपि पाण्डवबन्धव आजीवनं कष्टानि सहन्ते। युद्धमनिवार्यं जायते।

धर्मतत्त्ववेदिनाऽपि महापुरुषा महाभारते विवशा: मूढाश्च दृश्यन्ते। सर्वेऽपि द्वेधा जीवनं जीवन्ति। मनसा ते प्रतीयन्तेऽन्ये। शरीरैश्चाऽन्ये। इयं स्थितिरेव विश्वासयति पातकान् यन्महाभारते चित्रिता कथा न कथमपि काल्पनिकी।

यथा पाटलपुष्पं कण्टकानां मध्य एव विलसति तथैव सत्यमपि असत्यपरीतं तिष्ठति। न्यायोऽन्यायपर्याकुल एव प्रवर्तते। सदाचारोऽनाचारातकिंत एव तिष्ठति। परन्तु अन्ते सत्यमेव जयते नाऽसत्यमित्यपि ध्रुवम्। तदेव महाभारतस्य सन्देश:, निष्कर्ष:।

वस्तुत: रामायणमहाभारत एव भारतीयधर्मसंस्कृत्याचारसंहितानां मेरुदण्डभूते।

वेदानन्तरं समायाति पुराणवाड्.मयम् इत्येव हि भारतीया परंपरा। पुराणं तावद् वेदानामुपवृंहणम् इत्यस्मात्मकारणादपि पुराणं वेदानुवर्ति अंगीक्रियते। पुराणकथाभि: वेदमंत्ररहस्यानि विशदीकृतानि ऋभिभि:। तत्र पुरा प्राचीनं वृत्तम् अणति वक्तीति पुराणं-मत्यर्थस्तु प्रसिद्ध एव। परंतु पुरा अतीतमनागतंचेत्युभयमपि वक्तीत्यपि पुराणमित्यद्भुता व्याख्याऽप्यवलोक्यते। पुराणानां संख्याऽष्टादशोक्ता। तद्यथा-

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम्।

अनापल्लिंगकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते।।

अष्टादशमितान्येव उपपुराणान्यपि। ततश्चापि औपपुराणानां संख्याविस्तार इत्यहो आश्चर्यम्! एव किल प्रतीयते यद् वेदार्थव्याख्यानरूपाणां पुराणानां समुदय: संहितकाल एव जात:। यथा हि श्रूयते-पुराणं यजुषा सहेति। प्रारंभे तु मुख्यान्येव पुराणानि प्रणीतानि। परंतु पश्चात् पुराणशैलीमवलम्ब्य पुष्कलं साहित्यं प्रणीतं जातम्। आराध्यदेवदृष्ट्या पुराणानि शैवानि, शाक्तानि, वैष्णवानि च कथ्यन्ते। गाणपतानि, सौराणि चापि पुराणानि कानिचित्। परंतु सर्वाण्यपि पुराणानि प्रतिपाद्यत्वेन यद्वर्णयन्ति तस्य संग्रहोऽत्र दृश्यते श्लोके-

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वतन्राणि च।

वंशानुचरितंचैव पुराणं पंचलक्षणम्।।

भवतु! पुराणानां महत्त्वमनेकदृष्ट्या महीयते। भारतीयमितिहासं ज्ञातुं पुराणमेवैं-कमात्रं शरणम्। विश्वभूगोलमपि वर्णयन्ति पुराणानि सप्रमाणम्। यद्यपि पुराणानां शैली क्वचिदतिशयोक्तिमिश्रिता गूढा, रहस्यमयी, जटिला च प्रतीयते। परंतु सविवेकं परिशीा-लितं पुराणं विलक्षणं ज्ञानं प्रददाति। पुराणज्ञानं विना वेदज्ञानं वेदेतरज्ञानमित्युभयमप्यपूर्णं प्रतीयते। तत्सर्वमत्र आलेखे मया सप्रमाणं व्याख्यातम्।

३.५ प्रश्न परीक्षते

१. रामायणरचनाकालपरिचय विवृणोति करोति।

२. महाभारतकथाया विकासक्रम विवृणोति करोति।

३. पुराणवाड्.मयपरिचय व्याख्याति करोति।

❖❖❖

अध्याय:४

महाकाव्यम् इतिहासश्च

४.० प्रस्तावना

एतत् अध्याय उत्तर अध्यायिन् विद्यार्थिन् समर्थ

महाकाव्येन परिकल्पना

महाकाव्यस्य विकास

महाकाव्यलक्षणानि

४.१ प्रस्तावना

महाकाव्यम् इति किञ्चन काव्यस्य लक्षणम्। किं काव्यं महाकाव्यम् उच्यते इत्यस्य परिमाणाय एतस्य लक्षणस्य उपयोगो भवति। साहित्यदर्पणादयेषु अनेकेषु ग्रन्थेषु महाकाव्यस्य लक्षणानि वर्णितानि सन्ति।

परिकल्पना

महाकाव्येन अष्टाधिकसर्गेषु विभक्तेन भाव्यम् । अत्र हि एको नायक: सुरो वा क्षत्रिय:, बहवो वा सद्वंशक्षत्रिया: भूपा नायका: । नायकेन हि धीरोदात्तप्रकृतिकेन भाव्यम्, शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस:, अन्ये रसा अंगान्येव, सर्वेऽपि नाटकसन्धय:, वृत्तं त्वैतिहासिकं वा तदितरदापि सज्जनाश्रयं, चतुर्णामेव वर्गाणां साधनं फलं तु तेष्वेक, आशीर्नमस्क्रियां वस्तुनिर्देशो वा प्रारम्भवाक्यं, सतां गुणसंकीर्तनं खलानां निन्दा च, प्रतिसर्गं हि भाविसर्गकथासंसूचकमवसानं, यथायोगं सन्ध्या-सूर्य-इन्दु-रजनी-प्रदोष-ध्वान्त-वासर-प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैल: तु वन-सागर-सम्भोग-विप्रलम्भ-मुनि-स्वर्ग-पुराध्वररणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादय: साङ्गोपाङ्गं वर्णनीया: । अस्य नाम वृत्तस्य कवेर्नायकस्य वा नाम्ना नाम, सर्गनाम तु सर्गोपादेयकथयैव । एतादृशलक्षणलक्षितं हि महाकाव्यं सौभाग्याय भवति।

४.१ इतिहास:

संस्कृतसाहित्यजगति महाकाव्यस्य विकास: कदाप्रभृत्यभूदिति तु न पार्यते निश्चयेन वक्तुम् । एतावदेव निश्चितं यद् वाल्मीकि: हि लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्य आदिकवि: आदिकाव्यञ्च तस्य रामायणम् । अत्र हि सप्त काण्डानि प्रतिकाण्डञ्च सर्गा:

। अत्र हि नायको धीरोदात्तगुणान्वित: सद्वंशक्षत्रियो राम: । अत्र हि वीरो मुख्यो रस: शृङ्गारादयश्चान्येऽङ्गानि फलश्चास्य धर्म: । वस्तुनिर्देश एवास्य प्रारम्भवाक्यं यथा -

कोशलो नाम मुदित: स्फीतो जनपदो महान्।

निविष्ट: सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ।।

आदिमहाकाव्यमिदं -

धर्म्यं यशस्यमायुष्य राज्ञाञ्च विजयावहम्।

आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम्।। इति ।।

धर्मो यथा -

सामं दानं क्षमा धर्म: सत्यं धृतिपराक्रमौ ।

पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपकारिषु।।

राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोर: प्राणिवधे रत:।।

नास्तिक: परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिन:।।

अर्थौ यथा - भूमिहिरण्यं रूपञ्च विग्रहे कारणानि च।

कामो यथा - तत: पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च ।

पश्यन् सह मया कामी दण्डवान् विचरिष्यसि।।

ऋतुवर्णनं यथा हेमन्तस्य -

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मन:।

शरद्व्ययाये हेमन्त ऋतुरिष्ट: प्रवर्तते।।

अयं स काल: सम्प्राप्त: प्रियो यस्ते प्रियंवद।

अलङ्कृत इवाभाति येन संवत्सर: शुभ:।।

नीहारपरुषो लोक: पृथिवी सस्यमालिनी।

जलान्यनुपयोग्यानि सुभगो हव्यवाहन: ।।

सेवमाने दिशं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम्।

विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते।।

प्रकृत्या हिम शाढ्यो दूरसूर्यश्च साम्प्रतम्।

यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः।।

रविसङ्क्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः।

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।।

अवश्यायतमीनद्धा नीहारतमसावृताः।

प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः।।

यद्यपि महाभारतेऽपि काव्यात्मकत्वं विलसत्येव तथापि न तथा तत्र काव्यलक्षणं घटते यथा रामायणे । तत्र हि बहवो नायकाः, वस्तुनिर्देश एव प्रारम्भवाक्यं वीरो हि मुख्यो रसो जये शान्तो महाभारते । फलञ्चास्य धर्म एव । अत्र हि पूर्वभागे युधिष्ठिराभिषेकान्ता कथा वीररसप्रधाना, उत्तरभागं समावेश्य तु शान्तरसस्य प्राधान्यम् । रामायणेऽपि पूर्वकाण्डपर्यन्ता कथा वीररसप्रधाना उत्तरकाण्डं समावेश्य तु करुणरसस्य प्राधान्यम् ।

संस्कृतजगतः महाकाव्येषु महाभारतानन्तरं जाम्बवतीविनयं समुदेति । इदं उच्यते यत्, संस्कृतकाव्यस्य उदयस्तु प्रशान्तपावने तपोवनेऽजायत, किन्तु तस्य विकासो हि राज्ञां प्रासादेष्वेव समभवदुपरतञ्च तद्राजप्रासादानां विनाशेन सहैव इति। कथ्यते हि पाणिनेः उदयाय प्रद्योतस्य नन्दिवर्द्धनस्य, वररुचेरुदये प्रद्योतस्यैव नन्दिनः, पतञ्जलेरुदयाय शुङ्गस्य पुष्यमित्रस्य, भासस्योदये राजसिंहस्य, कालिदासस्योत्कर्षाय विक्रमस्य, अश्वघोषोदये कनिकस्य, भारवेरुत्कर्षाय पुलकेशिद्वितीयस्य विष्णुवर्द्धनस्य, भट्टरुत्कर्षाय श्रीधरनरेन्द्रस्य, बाणस्योदये हर्षवर्द्धनस्य, माघस्योदयाय भोजाख्यस्य कस्यचिद् गुर्जरेश्वरस्य, रत्नाकरस्यावस्थानेऽवन्तिवर्मणः काश्मीरकस्य, श्रीहर्षस्योदये जयचन्द्रस्य कान्यकुब्जेश्वरस्य, विह्लणस्योदये चालुक्यस्य विक्रमादित्यस्य, जगन्नाथोदयाय शाहजहानस्य भूमिका दरीदृश्यते। वस्तुतस्तु कवयो हि द्विविधोद्देश्यपूर्तये राज्ञ आश्रयन्ते स्म । प्रथमं तु तेषां राजाश्रयेणाजीविकासमस्या समाहिता भवति स्म । अपरञ्च, तत्र तेषां ग्रन्थपरीक्षका अपि सुलभा भवन्ति स्म । यथा स्मरति राजशेखरः “श्रूयते हि पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षाठ इति। राजप्रासादाश्रिता अपि कवयो न केवलं राजप्रशस्तीरेव जानन्ति स्मार्पयतु तृणकुटीरेऽपि तेषां दृष्टिः शश्वदेव जागरिता भवति स्म । तत्र हि एकतः -

‘प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम्।’

इत्युच्यते तथैवापरतः -

’आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिस्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः।’ इत्यपि संस्मर्यते।

ते हि आदर्शमुपस्थापयितुं वाञ्छन्ति स्म । तेन हि नृपस्तु तत्साधनत्वेनैव ते वर्णयन्ति

स्म । यदि तादृश आदर्शोऽन्यत्रापि सम्भवति चेत्तानपि ते गृह्णन्ति स्म एव । यथा मेघदूते हि सामान्यपक्षो नायकरूपेण वर्णितोऽस्ति । तथैव मृच्छकटिकं हि दरिद्रविप्रस्य चारुदत्तस्य जीवनवृत्तस्यैकदेश एव । तेन हि संस्कृतकाव्यमुच्चवर्गस्यैव जीवनदर्पण इति यदुच्यते तदसारमेव । यथा च -

लघुनि तृणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवानां नवकलमपलालप्रस्तरे सोपधाने।

परिहरति सुषुप्तं हालिकाद्वन्द्वमारात्कुचकलशमहोष्माबद्धरेखस्तुषारः।।

प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रसितोच्चैः प्रतिपदमुपहूतः केनचिज्जागृहीति।

मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः।।

वासः खण्डमिदं प्रयच्छ यदि वा स्वाङ्के गृहाणार्भकं

रिक्तं भूतलमत्र नाथ भवतः पृष्ठे पलालोच्चयः।

दम्पत्योरिरिति जल्पितं निशि यदा चौरः प्रविष्टस्तदा

लब्धं कर्पटमन्यतस्तदुपरि क्षिप्त्वा रुदन्निर्गतः।।

संस्कृतकाव्ये पाण्डित्यप्रदर्शनापेक्षया रसबन्धस्यैवाध्यवसायो बहुधा प्रवर्तितो दृश्यते । यद्यपि कालिदासापरवर्तिनो हि कवयो ज्ञानगरिमाणमपि स्वकाव्यविषयत्वेन ग्रथ्नन्ति स्म, तथापि तत्रापि रसापेक्षा तु नैव कथमपि क्षीणा वोपेक्षिता दृश्यते । नैषध-ीयचरिते ज्ञानगरिमा सर्वातिशायित्वेनान्तर्लीनो दृश्यते, तथापि तत्र रसपेशलता सर्वत्र विलसत्येव । न केवलं काव्यसामान्य एवापितु शास्त्रकाव्येष्वपि येषां हि प्रधानमुद्देश्यं व्याकरणशिक्षणमेव भवति रसपेशलतापेक्षितैव दृश्यते ।

सामान्यतः शृङ्गारवीरकरुणशान्तेष्वन्यतम एव रसः काव्यस्याङ्गित्वेन स्वीकृतोऽन्ये तु अङ्गरूपमात्रमेव । तत्रापि महाकाव्ये प्रायो वीरो वा शान्त एव सम्मतः।

४.१ महाकाव्यलक्षणानि

साहित्यदर्पणानुसारम्

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः।।३१५।।

सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः।।

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा।।३१६।।

शृङ्गारवीरशान्तनामेकोऽङ्गी रस इष्यते।।

अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसंधयः।।३१७।।

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद् वा सज्जनाश्रयम्।।

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत्।।३१८।।

आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा।।

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम्।।३१९

एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः।।

नातिस्व ल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह।।३२०।।

नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन् दृश्यते।

सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्।।३२१।।

सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः।

प्रातर्मध्याह्नमृगयारात्रिवनसागराः।३२२।।

संभोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः।।

रणप्रयाणो यज्ञम न्त्रपुत्रोदयादयः।।३२३।।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह।

कर्वेवृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्यान्यतरस्य वा।३२४।।

नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु।।ड५.

अर्थात् -

प्रमुखानि -

१. महाकाव्यस्य कथा सर्गेषु विभक्ता भवति।

२. अस्य नायकः अनेकाः देवताः अथवा धीरोदात्तगुणैः युक्ताः अनेके उच्च-कुलोत्पन्नाः क्षत्रियाः भवेयुः। एकस्मिन् वंशे समुद्भूताः अनेके नायकाः अपि अस्य नायकाः भवितुम् अर्हन्ति।

३. एतस्मिन् शृङ्गारः, वीरः, शान्तः इत्येतेषु त्रिषु रसेषु कश्चन एकः रसः प्रधानो भवेत्, अन्ये च रसाः तस्य रसस्य सहायकाः स्युः।

गौणानि -

४. नाटकस्य सर्वाः सन्धयः (मुख-प्रतिमुख-गर्भ-विमर्श-उपसंहृतयः) भवेयुः।

५. काव्यस्य कथानकः ऐतिहासिको भवति। यदि ऐतिहासिकः नास्ति, तर्हि

कस्याश्चित् सज्जनव्यक्तिना सह सम्बन्धः भवेत्।

६. एतस्मिन् चतुर्षु वर्गेषु (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) कस्यचित् एकं फलत्वेन भवेत्।

७. एतस्य आरम्भे नमस्कारस्य, आर्शीवचनस्य, मुख्यकथावस्तोः च सङ्केतरूपेण निरूपकं मङ्गलाचरणं भवेत्।

८. एतस्मिन् प्रसङ्गानुसारं दुष्टानां निन्दा, सज्जनानां च प्रशंसा भवेत्।

९. एतस्मिन् सर्गाणां सङ्ख्या अष्टतः अधिका, तेषां सर्गाणाम् आकारश्च अतीव लघुः न भवेत्। प्रायः प्रत्येकं सर्गे समानस्य छन्दसः प्रयोगः भवेत्। सर्गस्य अन्ते छन्द-परिवर्तनम् उचितं मन्यते। कुत्रचित् सर्गेषु विविधानि छन्दांसि प्रयुक्तानि दरीदृश्यन्ते। प्रत्येकं सर्गस्य अन्ते आगामिनः सर्गस्य कथावस्तोः सूचना भवेत्।

१०. एतस्मिन् सन्ध्या, सूर्यः, चन्द्रः, रात्रिः, प्रदोषः, अन्धकारः, दिनं, प्रातःकालः, मध्याह्नः, मृगया (आखेटः), ऋतुः, वनं, समुद्रः, मुनिः, स्वर्गं, नगरं, यज्ञः, युद्धः, यात्रा, विवाहः, मन्त्रः, पुत्रः, अभ्युदयः इत्यादीनां यथावसरे साङ्गोपाङ्गं वर्णनं भवेत्।

११. महाकाव्यस्य नामकरणं कवेः, कथावस्तोः, नायकस्य उत कस्यचित् अन्यचरित्रस्य नाम्ना भवेत्। सर्गाणां नाम सर्गगतकथायाः आधारेण भवेत्।

एवं प्रायः प्रत्येकं शास्त्रकाराः स्वस्य समये उपलब्धमहाकाव्यानाम् आधारेण महाकाव्यस्य लक्षणानां विधानं कृतवन्तः। परन्तु अधिकांशः आधुनिकविचारकाः विश्वनाथस्य विचारान् प्रामाणिकत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति। परवर्तिमहाकाव्येषु तु विश्वनाथस्य मतम् अधिकाधिकं ग्राह्यं मन्यते। गौणानि लक्षणानि क्वचिद् व्यभिचरन्ति। यथा -

१ हरविजयकाव्ये ५० सर्गाः सन्ति।

२ नैषधस्य कतिपयसर्गेषु द्विशताधिकानि पद्यानि विद्यन्ते ।

३ भट्टिकाव्यस्य प्रथमे सर्गे २७ पद्यानि सन्ति।

४.४ पचमहाकाव्यानि।

कवयतीति कविः, तस्य कर्म काव्यम्। एतत् काव्यं गद्य—पद्य—मिश्रभेदेन त्रिविधं भवति। तत्रा पद्यस्य बहवः भेदाः सन्ति। तेषु अन्यतमं भवति महाकाव्यम्। महाकाव्यमधिकृत्य ईशानसंहितायात् एवमुंक्त भवति—

अष्टसर्गात्रा तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिकम्।

नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिंशतो वा न चोनता।।

प्रसिद्धालङ्कारिकेण दण्डिमहाशयेन स्वस्य काव्यादर्शस्य प्रथमपरिच्छेदे महाकाव्यस्य समग्रं लक्षणम् एवमुक्तम्—

सर्वबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम्।

आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्।।

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम्।

चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम्।।

नगरार्णवशैलर्त्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः।

उद्यान सलिल क्रीडा मधुपानरतोत्सवैः।।

विप्रलमभैर्विवाहैश्च कुमारोदय वर्णनैः।

मन्त्रादूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि।।

अलङ्कृतमसङ्क्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्।

सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः।।

सर्वत्रा भिन्नावृत्तान्तैरूपेतं लोकरज्जकम्।

काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति।। इति ।

महाकाव्यानि सर्गयुक्तानि भवेयुः। तेषाम् आरम्भे आशीर्वादपद्यं वा, नमस्क्रियापद्यं वा, वस्तुनिर्देशपद्यं वा कर्तव्यम्। नगरस्य, समुद्रस्य, पर्वतस्य, ऋतूनां, सूर्यचन्द्रयोः उदयस्य च वर्णनं करणीयम्। उद्यानं, जलक्रीडा, मधुपानं, सम्भोगविप्रलम्भशृङ्गारौ, विवाहः, पुत्राजन्म, मन्त्राः, दूतः विजययात्रा, युद्धः, नायकोदयः—इत्येतेषां वर्णनैः युक्तानि भवेयुः। अत्रा रसभाववृत्तसन्ध्यादयश्च अवश्यं करणीयः। एतया रीत्या निर्मितानि महाकाव्यानि कल्पावसानपर्यन्तस्थायीनि जायन्ते।

संस्कृतकाव्यप्रपचे प्रचलितानां महाकाव्यानां मध्ये पचमहाकाव्यानि प्रसिद्धानि भवन्ति। तानि यथाा —

१. कालिदासस्य रधुवंशः।

२.कलिदासस्य कुमारसम्भवम्।

३.भारवेः किरातार्जुनीयम्।

४. माघस्य शिशुपालवधम्।

५. श्रीहर्षस्य नैषधीरचरितम्।

रघुवंशः

विश्वसाहित्ये संस्कृतसाहित्यमिव संस्कृतसाहित्ये कालिदाससाहित्यं सुप्रसिद्धं भवति। तस्य जीवनकालजन्मदेशादिविषये विभिन्नमतानि प्रचलन्ति। कालिदासेन रघुवंशः, कुमारसम्भवमिति द्वे महाकाव्ये, मेघदूतम्, ऋतुसंहारः इति द्वे खण्डकाव्ये अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्राम्, विक्रमोर्वशीयम् इति त्रीणि नाटकानि च विरचितानि।

संस्कृतसाहित्ये वर्तमानेषु पचमहाकाव्येषु रघुवंशः प्रथमस्थानमलङ्करोति। तत्रा एकोनविंशतिसर्गाः सन्ति। कालिदासस्य उपमाप्रयोगस्य सुप्रसिद्धानि उदाहरणानि अस्मिन् काव्ये द्रष्टुं शक्यन्ते। 'दीपशिखा कालिदासः' इति प्रसिद्धोक्ते' उदाहरणं रघुवंशात् उद्धतम् एव। अलङ्कारसंयोजने, प्रकृतिसौन्दर्यस्य वर्णनायां, ललितपदविन्यासे च कालिदासः अतीव वैदग्ध्यं प्रकटितवान्।

रघुवंशमहाकाव्यं वागर्थौ इव मिलितयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः वन्दनया एव आरभते। अत्रा वंशस्थापकस्य रघो' पितुः दिलीपमहाराजस्य कथायाः आरभ्य अग्निवर्णपर्यन्ते-कोनत्रिंशन्महाराजानां कथा अतिमानेहररीत्या वर्ण्यते। तत्रात्य आदिमसप्तदशसर्गेषु दिलीपादारभ्य अतिथिपर्यन्तसप्तमहाराजानां कथा विस्तरेण प्रतिपाद्यते। अष्टादशसर्गे विंशतिमहाराजानां कथा च वर्णिता। एकोनविंशतिसर्गे अन्तिमराजस्य विषयलम्पटस्य अग्निवर्णस्य शासनम्, अत एव सम्भूतं वंशनाशं च प्रतिपादयति। रघुवंशमहाकाव्ये अनेकेषां महाराजानां राज्यभारवर्णनानि तथा प्रकृतिसौन्दर्यद्योतकानि वर्णनानि च दृश्यन्ते। अन्पत्यतया। दुःखितयोः सुदक्षिणादिलीपयोः नन्दिनीपरिपालनं, ततः तयोः पुत्राप्राप्तिः, रघोः विजययात्रा, इन्दुमतीस्वयंवरवर्णनम्, अजविलापः, रामरावणयुद्धं, सीतारामयोः आकाशयात्रायां कृता प्रकृतिवर्णना च अत्रा प्रधाना भवन्ति। एवं ललितपदसन्निवेशकृतैः वर्णनैः अतिमनोहरं भवति रघुवंशमहाकाव्यम्।

कुमारसम्भवम्

सप्तदशसर्गेषु निबद्धं कुमारसम्भवं महाकाव्यं कालिदासस्य सर्वोत्कृष्टं शृङ्गारक-ाव्यं भवति। पर्वतराजस्य महिमानम् उद्घुष्य प्रारब्धस्य अस्य महाकाव्यस्य प्रथमसर्गे पर्वतराजपुत्र्याः पार्वत्याः बाल्यादारभ्य चरितं, तस्याः श्रीपरमेश्वरं प्रति अनुरागवणनं च कृतम्। द्वितीये तारकासुरकृतोपद्रवाः पार्वतीपरमेश्वरयोः पुत्रस्यैव तारकासुरवधे शक्तिप्रभावः इति ब्रह्मोपदेशश्च वर्णिताः। तृतीये तु देवेन्द्रस्य आदेशेन कामदेवस्य

रत्या वसन्तेन च सह तपश्चरतः परमेश्वरस्य समीपे आगमनं, परमेश्वरतृतीयनेत्राग्निना कामदेवदहनं च उपवर्ण्यन्ते। कामदहनानन्तरं दुःखितायाः रतीदेव्याः विलापः चतुर्थसेर्गे विस्तरेण उपपाद्यते। पचमं तु स्वाभिलाषपूर्तये पार्वत्याः तपश्चर्या, ब्रह्मचारिरूपेण श्रीपरमेश्वरस्य परीक्षणं, परमेश्वरस्य स्वरूपप्रदर्शनं च वर्ण्यविषयरूपेण दृश्यन्ते। पार्वतीपरमेश्वरयोः विवाहादारभ्य कुमारोत्पत्तिपर्यन्तकथा षष्ठ—सप्तम—अष्टमसर्गेषु उपवर्णिता। अष्टमसर्गपर्यन्तमेव इदं काव्यं कालिदासेन विनिर्मितमिति बहूनां पण्डितानां मतम्। किच कालिदासकृतीनां व्याख्यात्रा मल्लिनाथेन अष्टमसर्गपर्यन्तमेव व्याख्याते। किन्तु सप्तदशसर्गयुक्तकुमारसम्भवं महाकाव्य। कालिदासविरचितम् अद्य उपलभ्यते।

किरातार्जुनीयम्

संस्कृतसाहित्ये अलङ्कृतशैल्याः प्रवर्तकस्यापि भारवेः ध्यानं विशेषरूपेण अर्थगौरवे स्थितम्। अत एव 'भारवेरर्थगौरवम्' इति लोकोक्तिः अत्यन्तख्यातिं प्राप्ता। कविवरः भारविः विपुलान् ललितेषु शब्देषु सन्निवेश्य स्वस्य काव्यकुशलतां प्रकटीकरोति। भारवेः जीवनकालमधिकृत्य विभिन्नमतानि सन्ति। तथापि सः क्रिः व. षष्ठशतके जीवनमधारयदिति विद्वांसः मन्यन्ते।

सर्वविधलक्षणयुक्ते किरातार्जुनीयमहाकाव्ये अष्टादशसर्गाः सन्ति। महाभारतस्य वनपर्वादुद्धतः अर्जुनस्य पाशुपतास्त्राप्राप्तिवृत्तान्तः अस्य इतिवृत्तम्। द्यूते पराजिताः युधिष्ठिरादयः वनवासपूर्त्यर्थं द्वैतवनं प्राप्तवन्तः। तत्रास्थाः ते दुर्योधनवृत्तान्तं विप्रवेषध्ाारिणः कस्मच्चित् किरातदूतात् ज्ञात्वा दुर्योधनं प्रति युद्धं कर्तुं निश्चयं कुर्वन्ति। तदर्थं व्यासनिर्देशानुसारं अर्जुनः शिवात् पाशुपतास्त्रालाभाय हिमालये घोरतपः कुर्तम् आरब्धवान्। अर्जुनं परीक्षितुं शिवः किरातवेषेण तत्रा आगच्छति। शूकरवधमधिकृत्य संजातः विवादः युद्धरूपेण परिणतः। तदवसरे अर्जुनस्य असामान्यपराक्रमपाटवं दृष्ट्वा संप्रीतः परमेश्वरः अर्जुनाय पाशुपतास्त्रांददाति। एवं कृतं किरातार्जुनीयमहाकाव्यं सहृदयहृदयं हठादाकर्षयति।

शिशुपालवधम्

संस्कृतमहाकविषु उपमा—अर्थगौरव—पदलालित्यानि प्रत्येकम् एकैकस्मिन् सन्ति। किन्तु एते त्रायो गुणाः माघे विशेषेण भासन्ते। अत एव उक्तम् 'माघे सन्ति त्रायो गुणाः' इति। माघस्य जीवनकालः क्रि. व. अष्टशतकमिति समालोचकैः अनुमितः।

शिशुपालवधस्य कर्ता माघः भवति। माघेन विरचितत्वात् एतत्काव्यं 'माघम्' इति नाम्नाऽपि प्रसिद्धम्। तत्र विंशतिसर्गाः सन्ति। महाभारताश्रिता शिशुपालवधात्मिका कथा अत्र वर्णिताऽस्ति। नारदात् युधिष्ठिरयज्ञवृत्तान्तं तथा शिशुपालवधाय शक्रसन्देशं च श्रुत्वा श्रीकृष्णः स्वसैन्यैः सह युधिष्ठिरसमीपं गच्छति। ततः द्वादशसर्गपर्यन्तं रैवत-

कपर्वतस्य षट्ऋतूनां, जलक्रिडायाः, प्रभातस्य, यमुनानद्याश्च वर्णनं दृश्यते। अनन्तरं कृष्णपाण्डवसमागमः, श्रीकृष्णस्य नगरप्रवेशः, शिशुपालस्य क्रोधः, युद्धाय सन्नद्धता, दूतसंवादः, प्रयाणं, युद्धम्, अन्तिमे शिशुपालस्य वधः च माघेन अतिमनोहररीत्या उपवर्णिताः। नवनवशब्दानां प्रयोबाहुल्येन 'नवसर्गे गते माघे नवशब्दो न विद्यते' इति लोकोक्तिः अतिशयेन प्रचलिता।

नैषधीयचरितम्

नैषधीरचरितमहाकाव्यस्य कर्ता श्रीहर्षः भवति। सः कान्यकुब्जाधीश्वरयोः विजयचन्द्रजयचन्द्रयोः सभापडितः आसीत्। तस्य जीवनकालः द्वादशशतकं भवति। तस्य पिता हीरः माता मामल्लदेवी च भवति।

पचमहाकाव्येषु प्रौढं श्रेष्ठं च भवति नैषधीयचरितम्। तत्रा द्वाविंशतिसर्गाः सन्ति। अस्य इतिवृत्तं महाभारतस्य नलोपाख्यानात् स्वीकृतमेव। नलश्रीवर्णनादारब्धमिदं महाकाव्यं नलदमयन्त्योः सुखसङ्गमं प्राप्य विश्राम्यति। तत्रा प्रथमे दमयन्त्याः स्मृत्या विहरन् नलः एकं स्वर्णमयं हंसं पश्यति, तं गृह्णाति च। हंसः स्वामवस्थां निवेद्य मोचनं प्रार्थयति। राज्ञः प्रीत्यर्थं हंसः विदर्भानगरीं गत्वा तस्य अनुरागं दमयन्तीं प्रति ज्ञापयति। किन्तु तत्समये विदर्भराजेन दमयन्त्याः स्वयंवरसभा आयुज्यते। यद्यपि तत्रा चत्वारः दिक्पालाः नलरूपं धृत्वा आगच्छन्ति, तथापि दमयन्त्याः नलं प्रति अनुरागं ज्ञात्वा ते स्वस्वरूपाण्येव गृह्णन्ति। ततः दमयन्ती नलं स्वयंवरजा विभूषयति। अथ ईर्ष्यया कलिः नलं प्रविश्य तं विरूपयति। अन्ते लब्धस्वरूपेण नलेन सह दमयन्त्याः सुखसङ्गमो भवति च।

अस्य काव्यस्य शैली, वर्णनारीतिः, पदानां प्रयोगाश्च अतिक्लिष्टं भवति। एवं-कृतवैशिष्ट्यात् एवमुच्यते 'नैषधं विद्वदौषधम्' इति। काव्यानुशीलनार्थं साहित्यपठितृभिः उपयुक्तः आदिग्रन्थो भवति नैषधीयचरितम्। अत एव उक्तम् 'उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः' इति।

इतराणि महाकाव्यानि

१.बुद्धचरितम् — क्रैस्तवीयस्य एकशतकस्य उत्तरार्धे निवसन् अश्वघोषः कनिष्-कसभाङ्गः आसीत्। सुवर्णाक्षीपुत्राः सः बौद्धश्च भवति। तेन बुद्धचरितम्, सौन्दरनन्दम् इति काव्यद्वयं, शारीपुत्राप्रकरणं च विरचितम्।

प्रसिद्धीकृते बुद्धचरिते त्रायोदशसर्गाः सन्ति। किन्तु चीनपाठे अष्टविंशतिसर्गाः सन्ति इति श्रूयते। बौद्धेन संस्कृते विरचितं प्रथमं महाकाव्यं भवति बुद्धचरितम्। श्रीबुद्धस्य जीवनचरितम् अस्मिन् सम्यक् वर्णितम् इति पण्डितानां मतम्। अस्मिन् काव्ये रघुवंशस्य वाल्मीकिरामायणस्य च स्वाधीनं दरीदृश्यते।

२.सौन्दरनन्दम् — अष्टादशसर्गयुक्ते अस्मिन् काव्ये श्रीबुद्धस्य अर्धसोदरस्य नन्दस्य जीवनचरितं पगतिपादयति। नन्दस्य पत्नीं प्रति स्नेहः, बौद्धधर्मस्वीकारे विमुखता, बुद्धशिष्येण आनन्देन नन्दस्य परिवर्तनं, नन्दपत्न्याः विलापः इत्यादयः अत्रा उपवर्णितः।

३.सेतुबन्धम् — सेतुबन्धस्य कर्ता प्रवरसेनः भवति। हर्षचरितस्य आमुखे बाणः प्रवरसेनम् एवं स्मृतवान्—

कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्वला।

सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना।। इति।।

अस्मात् श्लोकसूचनात् प्रवरसेनस्य जीवनकालः क्रि. व. पचशतकमिति ज्ञातुं शक्यते।

सेतुबन्धं महाकाव्यं रावणवधम् अथवा सेतुकाव्यम् इति नाम्नापि विश्रुतम्। प्राकृतभाषायं विलिखिते अस्मिन् काव्ये रामायणकथा विस्तरेण अतिमनोहररीत्या प्रतिपाद्यते।

४. पद्यचूडामणिः — बुद्धघोषेण विरचितं महाकाव्यं भवति पद्यचूडामणिः सः क्रि. व. पचशतके जीवनमधारयदिति विद्वांसैः मन्यन्ते। अस्मिन् महाकाव्ये दशसर्गाः सन्ति।

५.जानकीहरणम्— जानकीहरणस्य कर्ता कुमारदासः भवति। क्रि. व. षष्ठशतकस्य पूर्वार्धे निवसन् सिलोणराजा कुमारदासः एव भवति अस्य कर्ता इति केषाचनपण्डितानां मतम्। सः सम्यग्रीत्या कालिदासं अनुकरोति इति जानकीहरणपठनात् ज्ञातुं शक्यते। तत्रा विंशतिसर्गाः सन्ति। रामायणकथा—प्रतिपादके अस्मिन् काव्ये काशिकावृत्त्यनुसाराः व्याकरणविशेषाः अपि द्रष्टुं शक्यन्ते।

६.भट्टिकाव्यम् — भट्टिः कि. व. सप्तशतके जीवनमधारयत् इति विद्वांसैः मन्यन्ते। रावणवधो नाम महाकाव्यस्य कर्ता भवति भट्टिः। भट्टिना विरचितत्वात् एतत् महाकाव्यं भट्टिकाव्यम् इति प्रसिद्धम्। तत्रा द्वाविंशतिसर्गाः सन्ति। तत्रा रामायणकथा विस्तरेण प्रतिपाद्यते।

७. गौडवहो — क्रि. व. अष्टशतके निवसन् वाक्पतिराजः कानौज्देशस्य महा-राजस्य यशोवर्मणः सभापण्डितः आसीत्। तेन गौडवहो इति प्राकृतमहाकाव्यं मधुमथन विजयं च विरचितम्। तयोः मधुमथनविजयम् अधुना नोपलभ्यते। गौडवहोमहाकाव्ये यशोवर्ममहाराजस्य गौडराजकुमारं प्रति विजयः विस्तरेण ललितपदविन्यासेन उपन्यस्य-ते।

८.धर्मशर्माभ्युदयम् — धर्मशर्माभ्युदयस्य कर्ता हरिश्चन्द्रः भवति। सः नवमशत-कस्य पूर्वार्धे जीवनमकरोत्। अस्मिन् काव्ये एकविंशतिसर्गाः सन्ति। तत्रा जैनसन्यासिनः

धर्मनाथस्य जीवनचरितं प्रतिपाद्यते।

९. हरविजयम् — राजानकरत्नाकरवागीश्वरविरचितं महाकाव्यं भवति हरविजयम्।सः जयापीडअवन्तिवर्मणोः सभापण्डितः आसीत्। तस्य कालः क्रिस्तोः पश्चात् नवमशतकमासीत् इति प्रसिद्धिः। पचाशत्सर्गैर्युक्तं बृहन्महाकाव्यं भवति हरविजयम्। शिवेन कृतम् अन्धकासुरवधमस्य इतिवृत्तम्।

१०. कप्फणाभ्युदयम् — क्रिस्तोः पश्चात् नवमशतके निवसन् शिवस्वामी काश्मीरराजस्य अवन्तिवर्मणः सभापण्डितः आसीत्। विंशतिसैर्युक्तं कप्फणाभ्युदयं नाम महाकाव्यं शिवस्वामिना विरचितं भवति। बौद्धः आसीत् शिवस्वामी। महाकाव्येऽस्मिन् दक्षिणभारतराज्ञस्य कप्फणस्य बुद्धमतस्वीकारः एव वर्ण्यते। अस्य इतिवृत्तं अवदानशतकात् स्वीकृतं भवति।

११. नलोदयम्— वासुदेवः क्रि. व. नवमशतके जीवनमधारयत् इति मन्यन्ते। सः नलोदयमहाकाव्यस्य कर्ता भवति। तत्रा चत्वारः सर्गाः सन्ति। अस्मिन् महाकाव्ये नलमहाराजस्य कथा, तस्य नष्टराज्यस्य पुनःप्राप्तिश्च विस्तरेण प्रतिपाद्यते।

१२. नवसाहसाङ्कचरितम् — नवसाहसाङ्कचरितस्य कर्ता पद्मगुप्तः भवति। सः परिमलः इति नाम्नापि प्रस्तूयते। सः क्रि. व. एकादशशतके जीवनमकरोत्। सः धारादेशस्य सिन्धुराजस्य सभापण्डितः आसीत्। सिन्धुराजस्य 'नवसाहसाङ्कः' इति बिरूदमस्ति। तस्य निर्देशानुसारमेव पद्मगुप्तः एतत्काव्यं विरचितवान्।

१३. विक्रमाङ्कदेवचरितम् — बिल्हणेन विरचितं महाकाव्यं भवति विक्रमाङ्कदेवचरितम्। सः एकादशशतकस्य उत्तरार्धे जीवनमधारयदिति मन्यन्ते। विक्रमाङ्कदेवचरिते अष्टादशसर्गाः सन्ति।

१४. रामायणमजरी — अस्य कर्ता काश्मीरकविः क्षेमेन्द्रः भवति। सः क्रिस्तोः पश्चात् एकादशशतके जीवनमकरोत्। रामायणकथामधिकृत्य विरचितं महाकाव्यं भवति रामायणमजरी।

१५. भारतमजरी — अस्य कर्ता क्षेमेन्द्रः भवति। तेन महाभारतकथामाश्रित्य विरचितं बृहत्काव्यं भवति भारतमजरी।

१६. बृहत्कथामजरी — अस्यापि कर्ता क्षेमेन्द्रः भवति। तेन बृहत्कथामाधारीकृत्य विरचितं महाकाव्यं भवति बृहत्कथामजरी।

१७. गोविन्दपट्टाभिषेकम् — कृष्णलीलाशुक विरचितं काव्यं भवति गोविन्दपट्टाभिषेकम्। सः क्रि. व. एकादशशतके जीवनमधारयदिति मन्यन्ते। द्वादशसर्गैर्युक्तेऽस्मिन् काव्ये लीलाशुकः स्वेष्टदेवस्य श्रीकृष्णस्य माहात्म्यं वर्णयति। लीलाशुकः

विल्वमङ्गलम् इति नाम्ना प्रसिद्धः। तेन, 'श्रीकृष्णकर्णामृतं' नाम प्रसिद्धं स्तोत्राकाव्यं विरचितम्।

१८. नेमिनिर्वाणम् — अस्य कर्ता वाग्भटः भवति। तस्य कालः द्वादशशतकमिति श्रूयते। अस्मिन् काव्ये जैनभिक्षोः नेमिनाथस्य कथा वर्ण्यते। वाग्भटस्य अलङ्कार-शास्त्राग्रन्थः भवति वाग्भटालङ्कारः।

१९. राजतरङ्गिणी — कल्हणविरचितं काव्यं भवति राजतरङ्गिणी। तस्य कालः क्रि. व. द्वादशशतकमिति मन्यन्ते। अस्मिन् काव्ये बहुधा ऐतिहासिकचरितमपि लिखितम् वर्तते।

२०. कुमारपालचरितम् — हेमचन्द्रेण विरचितं काव्यं भवति कुमारपालचरितम्। तस्य कालः क्रि. व. द्वादशशतकमिति श्रूयते। इदं काव्यम् ऐतिहासिककाव्येषु अन्यतमत्वेन पण्डितैः गण्यते।

२१. श्रीकण्ठचरितम् — अस्य कर्ता मङ्खकः भवति। सः क्रि. व. द्वादश-शतकमध्ये जीवनमकरोत्। मङ्खकः अलङ्कारसर्वस्वस्य कर्तुः रुय्यकस्य शिष्यः आसीत्। पचविंशतिसर्गैर्युक्ते श्रीकण्ठचरितम् शिवस्य त्रिपुरदहनं विस्तरेण प्रतिपाद्यते।

२२ण्   राघवपाण्डवीयम् — कविराजेन विरचितं महाकाव्यं भवति राघव-पाण्डवीयम्। सः क्रिः व. द्वादशशतके जीवनमधारयदिति ए. बि. कीथ् महाशयस्य मतम्। अस्मिन् काव्ये राम—पाण्डवानां कथा युगपत् प्रतिपाद्यते। तत्तु समासप्रयोगशैल्या द्वयर्थयुक्तपदप्रयोगशैल्या च कविना साध्यते। केचित् विमर्शकाः एवं वदन्ति —

श्रीमद्रमायणं गङ्गा भारतं सागरो महान्।

तत्संयोजनकार्यज्ञौ कविराजभगीरथौ।। इति ।।

२३. राघवपाण्डवीयम् — जैनभिक्षुः धनजयः राघवपाण्डवीयम् नाम्ना एकं महाकाव्यं व्यलिखत्। तस्य कालः अपि क्रिस्तोः पश्चात् द्वादशशतकमिति मन्यते। एतत्महाकाव्यं द्विसाधनकाव्यम् इति नाम्नापि श्रूयते।

२४. राघवपाण्डवयादवीयम् — अस्य महाकाव्यस्य कर्ता चिदम्बरकविः भवति। सः क्रि. व. सप्तदशशतके जीवनमकरोत्। अस्मिन् काव्ये रामायण—महाभारत—श्री-मद्भागवतकथाः संयोज्य वर्ण्यन्ते।

२५. राघवनैषधीयम् — हरदत्तसूरिविरचितं महाकाव्यं भवति रैघवनैषधीयम्। तस्य कालः क्रि. व. सप्तदशशतकमासीत्। अस्मिन् काव्ये राम—नलयोः कथा संयोजनरूपेण प्रतिपाद्यते।

२६. रसिकरजनम् — अस्य कर्ता रामचन्द्रः भवति। तस्य कालः क्रि. व. षोडशशतकम् आसीत्।

२७. राघवाभ्युदयम् — वेङ्कटनाथविरचितं महाकाव्यं भवति यादवाभ्युदयम्। सः वेदान्तदेशिकः इति नाम्ना प्रसिद्धः।

तस्य कालः क्रि. व. त्रायोदशशतकमिति मन्यते। तेन शताधिकाः कृतयः विरचिताः। चतुर्विंशतिसर्गैर्युक्ते यादवाभ्युदये श्रीकृष्णकथा प्रतिपाद्यते। अस्मिन् काव्ये रघुवंशस्य स्वाधीनम् अधिकतया द्रष्टुं शक्यते। कालिदासस्य मेघदूतमनुकृत्य वङ्कटनाथेन हंससन्देशः इति सन्देशकाव्यमति विरचितम्।

२८. सहृदयानन्दम् — अस्य काव्यस्य कर्ता कृष्णानन्दः भवति। अस्मिन् काव्ये पचदशसर्गाः सन्ति। अत्रा नलकथा ललितपदविन्यासेन अलङ्कारप्रयोगेण च उपन्यस्यते।

२९. मधुराविजयम् — अस्य कर्त्री गङ्गादेवी भवति। तस्याः जीवनकालः क्रि. व. चतुर्दशशतकमासीत्। विजयनगरस्य राज्ञः कम्पणस्य कथा अस्मिन् काव्ये विस्तरेण प्रतिपाद्यते।

३०.श्रीकृष्णविलासम् — सुकुमारकविविरचितं महाकाव्यं भवति श्रीकृष्णविलासम्। तस्य कालः क्रि. व. पचदशशतकमिति विद्वांसैः मन्यते। द्वादशसर्गैर्युक्ते अस्मिन् महाकाव्ये श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धस्य कथा अतिमनोहररीत्या प्रतिपाद्यते।

३१.युधिष्ठिरविजयम् — अस्य यमककाव्यस्य कर्ता वासुदेवकविः भवति। सः क्रि. व. पचदशशतके जीवनमधारयदिति ज्ञायते। युधिष्ठिरविजये एकविंशतिसर्गाः सन्ति।

३२. शिवलीलार्णवम् — अस्य कर्ता नीलकण्ठदीक्षितः भवति। तस्य जीवनकालः सप्तदशशतकमासीत्। शिवलीलार्णवे द्वाविंशतिसर्गाः सन्ति। तत्रा शिवस्य लीला विस्तरेण प्रतिपाद्यते।

३३. गङगावतरणम् — नीलकण्ठदीक्षितेन विरचितम् इतरत् महाकाव्यं भवति गङ्गावतरणम्। तत्रा अष्टसर्गाः सन्ति। सः नीलकण्ठविजयचम्पूः अपि विरचितवान्।

३४. रुक्मिणीकल्याणम् — क्रि. व. सप्तदशशतके निवसन् राजचूडामणिदीक्षितः रुक्मिणीकल्याणनामकस्य महाकाव्यस्य कर्ता भवति। रुक्मिणी श्रीकृष्णयो कथा प्रतिपाद के अस्मिन् महाकव्ये दशसर्गाः सन्ति।

३५. जनकीपरिणयम् — चक्रकविविरचितं महाकाव्यं भवति जानकीपरिणयम्। तत्रा अष्टसर्गाः सन्ति।

३६. रघुनाथाभ्युदयम् — रामभद्राम्बा (सप्तदशशतकम्)।

३७. आङ्गलसाम्राज्यम् — ए. आर्. राजराजवर्मराजा (विंशतिशतकम्)।

३८. पतचलिचरितम् — (अष्टसर्गाः) रामभद्रदीक्षितः (अष्टादशशतकम्)।

४.५ उपसंहारः

महाकाव्येन अष्टाधिकसर्गेषु विभक्तेन भाव्यम् । अत्र हि एको नायकः सुरो वा क्षत्रियः, बहवो वा सद्वंशक्षत्रियाः भूपा नायकाः । नायकेन हि धीरोदात्तप्रकृतिकेन भाव्यम्, शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रसः, अन्ये रसा अंगान्येव, सर्वेऽपि नाटकसन्धयः, वृत्तं त्वैतिहासिकं वा तदितरदापि सज्जनाश्रयं, चतुर्णामेव वर्गाणां साधनं फलं तु तेष्वेक, आशीर्नमस्क्रियां वस्तुनिर्देशो वा प्रारम्भवाक्यं, सतां गुणसंकीर्तनं खलानां निन्दा च, प्रतिसर्गं हि भाविसर्गकथासंसूचकमवसानं, यथायोगं सन्ध्या-सूर्य-इन्दु-रजनी-प्रदोष-ध्वान्त-वासर-प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलः तु वन-सागर-सम्भोग-विप्रलम्भ-मुनि-स्वर्ग-पुराध्वररणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः साङ्गोपाङ्गं वर्णनीयाः । अस्य नाम वृत्तस्य कवेर्नायकस्य वा नाम्ना नाम, सर्गनाम तु सर्गोपादेयकथयैव । एतादृशलक्षणलक्षितं हि महाकाव्यं सौभाग्याय भवति।

कवयतीति कविः, तस्य कर्म काव्यम्। एतत् काव्यं गद्य—पद्य—मिश्रभेदेन त्रिविधं भवति। तत्रा पद्यस्य बहवः भेदाः सन्ति। तेषु अन्यतमं भवति महाकाव्यम्। महाकाव्यानि सर्गयुक्तानि भवेयुः। तेषाम् आरम्भे आशीर्वादपद्यं वा, नमस्क्रियापद्यं वा, वस्तुनिर्देशपद्यं वा कर्तव्यम्। नगरस्य, समुद्रस्य, पर्वतस्य, ऋतूनां, सूर्यचन्द्रयोः उदयस्य च वर्णनं करणीयम्। उद्यानं, जलक्रीडा, मधुपानं, सम्भोगविप्रलम्भशृङ्गारौ, विवाहः, पुत्राजन्म, मन्त्राः, दूतः विजययात्रा, युद्धः, नायकोदयः—इत्येतेषां वर्णनैः युक्तानि भवेयुः। अत्रा रसभाववृत्तसन्ध्यादयश्च अवश्यं करणीयः। एतया रीत्या निर्मितानि महाकाव्यानि कल्पावसानपर्यन्तस्थायीनि जायन्ते।

४.६ प्रश्न परीक्षते

१. संस्कृतसाहित्यजगति महाकाव्यस्य विकास व्याख्याति करोति।

२. रधुवंशः , कुमारसम्भवम् विवृणोति करोति।

३. किरातार्जुनीयम् विवृणोति करोति।

❖❖❖

अध्याय:४

वैदिकसाहित्यम् इतिहासश्च

५.० प्रस्तावना

एतत् अध्याय उत्तर अध्यायिन् विद्यार्थिन् समर्थ

नाट्यशास्त्रम् परिचय: ;

ाास: अश्वघोष: परिचय: ;

शूद्रक भट्टनारायण: श्रीहर्ष:परिचय: ;

विशाखदत्त:परिचय: ;

५.१ प्रस्तावना

नाट्यशास्त्रम् इति एक: प्राचीनग्रन्थ: द्विसहस्रवर्षेभ्य: पूर्वमेव भरताचार्येण कृत: अस्ति । तस्मिन् ग्रन्थे स: नाट्यस्वरूपं नाटकलक्षणं च सम्यक् उक्तवान् । धनञ्जय: नामक: पण्डित: 'दशरूपकम्' इति ग्रन्थं विलिख्य रूपकाणां परिचयं कारितवान् ।

प्रथमं कविना गद्यपद्ययुक्त:, सम्भाषणात्मक:, अभिनययोग्य: कश्चन ग्रन्थ: लिख्यते । तत्रत्या कथा रामायणादिषु प्रसिद्धा वा भवेत्, कविकल्पिता वा भवेत् । स: ग्रन्थ: नटै: रङ्गे अभिनीयते । एष: अभिनय:, 'प्रयोग:' इति कथ्यते । सहृदया: सामाजिका: तं दृष्ट्वा आनन्दमनुभवन्ति । नाटके चतुर्विधा: अभिनया: भवन्ति - आङ्गिक:, वाचिक:, आहार्यक:, सात्त्विक: चेति । हस्तपादनेत्रादिभि: य: अभिनय: क्रियते स: आङ्गिक: । भाषणं वाचिक: । वेषभूषणादिकम् आहार्यक: । गात्रकम्पनम्, स्वेद: इत्यादय: सात्त्विकाभिनया: । एतादृशै: अभिनयै: नटा: प्रेक्षकेषु नव रसान् उत्पादयन्ति ।

संस्कृतनाटकेषु प्रथमम् एकं मङ्गलपद्यं भवति । 'नान्दी' इति तस्य नाम । तदनन्तरं सूत्रधार: प्रविशति । स: नाटके अभिनेष्यमाणाया: कथाया: सूचनां ददाति । तदनन्तरं नाटकस्य प्रारम्भ: भवति । संस्कृतनाटके उत्तमजना: संस्कृतेन, नीचजना: स्त्रिय: च प्राकृतेन भाषन्ते । रङ्गे जलपानं, भोजनं, अग्नि:, युद्धम् इत्येतादृशा: विषया: न दर्शनीया: इति नियम: अस्ति । नाटकस्य अन्ते एक: श्लोक: भवति । प्राय: नायक एव इमं श्लोकं पठति । अस्मिन् श्लोके 'लोका: समस्ता: सुखिनो भवन्तु' इत्येतादृशम् अर्थपूर्णं मङ्गलाशंसनं भवति । अस्य श्लोकस्य 'भरतवाक्यम्' इति नाम ।

संस्कृतनाट्यवाङ्.मयपरिचय:

निखिलेऽपि विश्वसाहित्ये संस्कृतनाट्यवाङ्.मय महीयते, नाऽत्र कापि संशीतिः। कलिकातोच्चन्यायालयस्य न्यायाधीश: श्रीमान् विलियमजोन्समहोदय: चतुरशीत्यधिकसप्तदशशततमे ख्रिस्ताब्दे कालिदासप्रणीतं नाटकमभिज्ञानशाकुन्तलम् आंग्यभाषया अनूदितवान्। पश्चात् एकनवत्यधिकसप्तदशशततमे ख्रिस्ताब्दे जानफास्टररस्तमेव आंग्लानुवादं शर्मण्यभाषयाऽनूदितवान्। अयमेवाऽनुवादो महाकविना समीक्षकमूर्द्धन्येन गेटेमहोदयेन पठित:।

अभिज्ञानशाकुन्तलमधीत्यैव जर्मनभाषाकविर्गेटे निरतिशयानन्दबिह्वलो जात:। स खलु नाटकेऽस्मिन् स्वर्गपृथ्व्यो: संगमनं ददर्श। गेटेमहोदयेन ग्रंथस्यास्य या समीक्षा कृता तया भारतीयनाट्यकलाया: मेधाया: प्रतिभायाश्च वर्चस्वं प्रकाशितं जातम्। अकस्मादेव विश्वस्य विपश्चिन्निकायो भारतं प्रति श्रद्धावान् संजात:। संस्कृताध्ययनं प्रति शतमितानां पाश्चात्त्यानां रुचिर्जजागार। बर्लिन-लिपजिग-लीडन-एडिनबर्गादिनगरेषु संस्कृताध्ययनपीठानि संस्थापितानि जातानि। कतिपयवर्षेष्वेव राथ-विल्सन फग्र्युसन-कालब्रुक-स्टेनकोनो-पिशेल-ल्यूडर्स-वेबर-कीथ-मैकडानेल-कार्न-हार्टले-ग्रिम-ग्रासमान-बर्नर-ह्विटनी-मैक्समूलर-सिल्वालेवीप्रभृतयो महान्त: संस्कृतज्ञा: पाश्चात्त्यराष्ट्रेषु समुत्पन्ना:। एकोनविंशतमे ख्रिस्ताब्दे समग्रमेव विश्वं संस्कृतमय जातम्। लक्षमिता: संस्कृतस्य ताडपत्रांकिता हस्तलेखा अन्विष्टा: पाश्चात्त्यविद्वद्भि:। देववाणीयं विश्वभाषा समुद्घुष्टा।

गेटेमहोदयेन अभिज्ञानशाकुंतलस्य बृहती समीक्षा कृताऽऽसीत्। तस्या: समीक्षाया निष्कर्षं महामहोपाध्याय: वासुदेवविष्णुर्मिराशी एकेनैव पद्येन प्रकाशितवान्-

वासन्तं कुसुमं फलंच युगपद् ग्रीष्मस्य सर्वंच यद्

यच्चान्यन्मनसो रसायनमत: संतपूर्ण मोहनम्।

एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूलोकयो-

रैश्वर्यं यदि वांच्छसि प्रियसखे! शाकुंतलं सेव्यताम्।।

विश्वकवि: रवीन्द्रनाथठाकुरोऽपि गेटेसमीक्षामनुमोदमान: कालिदासं प्रति स्वकीयां परां प्रशस्तिं प्रकटयति। स खलु विलियमशेक्सपीयरप्रणीतेन टेम्पेस्टानाम्ना नाटकेन सहाभिज्ञानशाकुंतलस्य तुलनां प्रस्तुवन् कथयति-

टेम्पेस्टनाटके वर्तते भक्ति: शाकुन्तले पुनश्शक्ति:। शक्त्या विजय: प्राप्यते टेम्पेस्टनाटके, शाकुंतले तावन्मंगलेन सिद्धिरवलोक्यते। अर्धमार्गे विरमति टेम्पेस्टनाटकम्, शाकुंतले पुन: पूर्णताया अवसानं वर्तते।

-प्राचीनसाहित्यम्।

एवं हि संस्कृतस्य नाट्यवाड्.मयमेव भारतस्य बौद्धिकदिग्विजये हेतुभूतं जातम्।

संस्कृतनाटकानां समुद्भवः कदा जातः? कीदृशी च तेषां परंपरा? कीदृशंच वाड्.मयम्? कीदृशी च तेषामर्वाचीना स्थितिरित्यनेके प्रश्नाः समुज्जृम्भन्ते। सम्प्रति सविस्तरं विचार्यते।

एकोनविंशशततमे ख्रिस्ताब्दे नाट्योभवविषयकाः पाश्चात्त्यानां विचाराः प्रकाशिताः। तत्र वेबरमहोदयो यवन नाटकेभ्यः संस्कृतनाटकानां समुद्भवं मेने। ल्यूडर्समहोदयः पाश्चात्त्यच्छायानाटकेभ्य एव संस्कृतनाटकानां विकासमंगीचकार। स्टेनकोनो संस्कृतनाटकप्रयुक्तां जवनिकां यवनिकां मत्वा, संस्कृतनाटकं यवनपरंपराप्रभावितं मेने। कीथमहोदयोऽपि वीरपूजात एव संस्कृतनाटकं समुत्पन्नं स्वीचकार।

एवं हि विद्वद्भिः विविधानि मतानि प्रस्तुतानि। परंतु सम्प्रति तानि सर्वाण्येव खंडितानि तिष्ठन्ति। भारते छायानाट्यानां काऽपि प्रथैव नासीत् सहस्रद्वयवर्षात्मके कालखंडे केवलमेकमेव नाटकं छायाकोटिकमवाप्यते-सुभटप्रणीतं दूताअंगदमिति

जवनिकाशब्दस्तिरस्करिणीं ज्ञापयति। परंतु नायं शब्दो यवनिकया संगच्छते। यूनानदेशं बोधयितुं संस्कृते यवनशब्दः प्रयुज्यते। यवनी (ऊ्रीाा‍्थ्रेब) यवनिका दिशब्दाः यूनानदेशं संकेतयन्ति। परंतु ते सर्वेऽपि जवनिकातस्सर्वथा भिन्ना एव वर्तन्ते। अतएव जवनिकां यवनिकां मत्वा समुद्घोषिता संस्कृतनाटकानामधर्मणता सर्वथाऽनुचितैव।

वेदमूलकं संस्कृतनाट्यम्-

वस्तुतः संस्कृतनाटकोत्पत्तिर्वेदमूला। आचार्यभरतप्रणीते नाट्यशास्त्रे तद्विषयकं प्रामाणिकं विवरणमुपलभ्यते। ऋग्वेदसंहिता प्राप्यन्ते संवादसूक्तानि कानिचन, येषु नाट्यबीजं सुरक्षितं दृश्यते। तत्र महीयन्ते-पुरुरवस्-उर्वशीसंवादः (10.85) सरमा-पणिसंवादः (10.130) विश्वामित्रनदीसंवादः (ऋग्. 3.33) इन्द्रइन्द्राणी-वृषाकपिसंवादः (ऋग्. 10.166) यम-यमी-संवादः (ऋग्.10.10)

इमे सर्वेऽपि संवादा नाट्यसंवादा इव प्रतीयन्ते। यदीमे पात्रानुसारेण व्यवस्थिता विधीयेरन् तर्हि निश्चप्रचं नाट्यस्वरूपमुगमिष्यन्ति।

आचार्यभरतप्रणीतं षट्त्रिंशकाऽपरपर्यायं बृहत्कलेवरं ग्रंथरत्नं नाट्यशास्त्रं ख्रिस्तपूर्वचतुर्थशतके प्रणीतं जातमिति प्रायशो मन्यते कोविदैः। तत्र प्रथमाध्याय एव नाट्योत्पत्तिर्वर्णिता। वस्तुतस्त्रेतायुगे इन्द्रपुरस्सराः सर्वेऽपि देवाः प्रजापतिमुपगम्य प्रार्थयामासुः सार्ववर्णिकं पंचमं कमपि वेदं स्रष्टुम्। कस्मात्? यतो हि धारणशक्त्यभाववशात् त्रयी स्त्रीणां शूद्राणांच कृते श्रुतिगोचरा नासीत्। अतएव तेषां कृते देवाः किमपि क्रीडनीयकं

याचितवन्त:। देवानां प्रार्थनां स्वीकृत्यैव भगवान् परमेष्ठी सार्ववर्णिकं पंचमं नाट्यवेदं कृतवान्। तद्यथा-

एवं संकल्प्य भगवान् चतुर्वेदाननुस्मरन्।

नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाअंगसम्भवम्।।

जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्योगीतमेव च।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि।।

एवं हि, संस्कृतनाट्यस्य वैदिकी समुत्पत्ति: सिध्यति। पाश्चात्त्यविद्वांसोऽपि प्रायेण नाट्यशास्त्रोक्तं विवरणं प्रामाणिकं मन्यन्ते। तदिदं नाटकं भारतीयपरंपरायां चाक्षुष: क्रतुर्मन्यते, न पुन: सामान्यमनोरंजनमात्रम्। यथाऽह महाकवि: कालिदास:

देवानामिदमामनन्ति मुनय: शान्तं क्रतुं चाक्षुषं

रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वांगे विभक्तं द्विधा।

त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते

नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम्।।

त्रिवर्गसाधनं नाट्यमित्यप्युक्तम्। अत्र त्रिवर्ग: खलु धर्मार्थकामानां समन्वय:। नाट्येन धर्मस्य, अर्थस्य, कामस्य चाऽपि सिद्धिर्जायते। मोक्षस्यापि सिद्धिर्जायते इति नोक्तम् यतो हि मोक्षपुरुषार्थो मरणानन्तरमेव साधयितुं शक्यते। परंतु मोक्षस्य साधको भवति धर्म:। अतएव नाट्येन धर्मसिद्धो जातायां मोक्षस्यापि सिद्धिर्जातैवाऽअंगीकरणीया। एवं हि, पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिस्त्रोतोभूतमेव नाटकमित्यत्र न काऽपि संशीति:।

पाश्चात्त्यजगति नाटकं काममेव सामान्यकोटिकं मनोरंजनं भवेत् परंतु भारतीयसमाजे तु नाट्यप्रयोगो धार्मिकमनुष्ठानमेव मन्यते। तत्सर्वं रहस्यं वैशिष्ट्यं वा नाट्यशास्त्रोक्तस्य दैवतपूजनस्याध्ययनेनैव ज्ञातुं शक्यते।

भरतप्रणीतं नाट्यशास्त्रम्-

त्र्यस्र - चतुरस्र-विकृष्टकोटिकं त्रिविधं भवति नाट्यमण्डपं येषु विकृष्टमध्यमकोटिकं (64 ?? 32 हस्तपरिमाणम्) सर्वोत्तमं मन्यते। अस्मिन् नाट्यमण्डपे 32 हस्तपरिमितम् अग्रवर्तिस्थानं दर्शकनिवेशनं भवतिस्म। अवशिष्टं 32 हस्तपरिमितं स्थानं नाट्यमंचस्य कृते सुरक्षितमासीत्। तत्रापि भागत्रयम्। दर्शकनिवेशनस्य समक्षमासीत् रंगपीठम् यमुभयत: सोत्सेधा मत्तवारणी भवतिस्म। रंगपीठमनु भवतिस्म रंगशीर्षम्। रंगशीर्षस्यापि पश्चाद्भागे भवतिस्मनेपथ्यगृहम्। नेपथ्यगृहात् रंगशीर्षं प्रवेष्टुं सव्येऽपसव्ये

च भागे द्वारद्वयं भवतिस्म-एकं नियत्यधिष्ठितम्, अपरं मृत्य्वधिष्ठितम्।

एवंगुणविशिष्टमिदं नाट्यवेश्म प्रत्यंगं देवाधिष्ठितं भवति स्म। के के देवाः कुत्र-कुत्र राजन्ते रक्षकरूपेणेत्यस्य बृहद् विवरणं रंगदैवतपूजनाध्याये निरूपितं वर्तते। समग्रस्यापि नाटयमण्डपस्य सुरक्षार्थं वासवप्रहरणस्य जर्जरस्य प्रतिष्ठा क्रियते। पंचपर्वसमन्वितोऽयं जर्जराख्यो वंशदंडोऽपि विधि-शिव-विष्णु-स्कंद-नागाधिष्ठितो भवति। एवं हि, समग्रमेव नाटयभवनं दैवरक्षितं भवति। तदर्थं नाटयप्रयोगात्प्रागेव रंगदैवतपूजनमनिवार्य भवति स्म-

यज्ञेन सम्मितं ह्येतद्रगंदैवतपूजनम्।

अपूजयित्वा रंगं तु नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत्।

पूजिताः पूजयन्त्येते मानिता मानयन्ति च।।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं रंगपूजनम्।

न तथाऽऽशु दहत्यग्निः प्रभंजनसमीरितः।

यथा ह्यपप्रयोगस्तु प्रयुक्तो दहति क्षणात्।। (ना.अ.३.९७-१००)

समग्रमेव विश्वं, किंच समस्तब्रह्माण्डमेव व्याप्नोति नाटयमिदम्। स्वयमेवाऽचार्यो भरतो वक्ति-

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाटयं भावानुकीर्तनम्।

क्वचिद्धर्मः क्वचित्क्रीडा क्वचिदर्थः क्वचिच्छमः।

क्वचिद्धास्यं क्वचिद्युद्धं क्वचित्कामः क्वचिद्वधः।।

धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामार्थसेविनाम्।

निग्रहो दुर्विनीतानां मत्तानां दमनक्रिया।।

क्लीबानां धाष्ट्यजननमुत्साहः शूरमानिनाम्।।

अबोधानां विबोधश्च वैदग्ध्यं विदुषामपि।।

ईश्वराणां विलासश्च स्थैर्यं दुःखार्दितस्य च।

अर्थोपजीविनामर्थो धृतिरुद्विग्नचेतसाम्।।

नानाभावोपसम्पन्नं नानावस्थान्तरात्मकम्।

लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम्।।

उत्तमाधममध्यानां नराणां कर्मसंश्रयम्।

हितोपदेशजननं धृतिक्रीडासुखादिकृत्।।
दु:खार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम्।
विश्रान्तिजननं काले नाट्यमेतन्मया कृतम्।।
धर्म्यं यशस्मायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम्।
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति।।
न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला।
न स योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते।।
सप्तद्वीपानुकरणं नाट्यमेतद् भविष्यति।
येनानुकरणं नाट्यमेतत्तद्यन्मया कृतम्।।
देवानामसुराणां च राज्ञामथ कुटुम्बिनाम्।
ब्रह्मर्षीणांच विज्ञेयं नाट्यं वृत्तांतदर्शकम्।।
योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदु:खसमन्वित:।
सोऽगाद्यभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते।।
वेदविद्येतिहासानामाख्यानपरिकल्पनम्।
विनोदकरणं लोके नाट्यमेतद् भविष्यति।।

नाट्य. अ. 107-20

अनेन विलक्षणाविवरणेन भारतीयअंगमंचस्य माहात्म्यं प्रकटीभवति। वस्तुत: निखिलस्य ब्रह्माण्डस्यैव यथार्थानुकरणं प्रतीयते। नाट्यम्। इमदवस्थानुकरणं कथं सम्भवति ? अभिनयेन। अभिनयो नाम किम् ? अभिसमक्षं नयति प्रापयति प्राचीनं कथावस्तु इत्यभिनय:। आचार्याभिनवगुप्तपादानामियं व्याख्या। सहस्रलक्षवर्षप्राचीना: रामादय: चतुर्विधाऽभिनयमाध्यमेनैव साक्षात्क्रियन्ते दर्शकै:। चित्रतुरगन्यायेन नररूपान् रामादीन् प्रकृतरूपानेव मन्वाना दर्शका: साधारणीकरणमहिम्ना रसाप्लुता जायन्ते।

अभिनयस्वरूपम्-

स चाभिनयश्चतुर्विधो भवति-वाचिक:, आगिंक:, सात्त्विक: आहार्यश्च। तत्र वाचिकस्तावत् भारती वृत्तिबहुल:, पात्राणां संवादै: समन्वितो भवति। आंगिकश्चापि अंगोपांगसंचारात्मको भवति। अत्रैव चारीविधानस्य करणानामंगहाराणांचापि सहयोगोऽवलोक्यते। सत्त्वं तावन्मन:। सात्त्विकोऽभिनय: सत्त्वसंवलितो भवति। आहार्यश्चापि

वेषभूभषात्मकः पुस्तसहयुक्तश्च भवति।

पुस्तकर्माऽपि त्रिविधं भवति सन्धिमं व्याजिमं चेटिमंच। तद्विवरणं नाट्यशास्त्रेऽवाप्यते-

किलिंचवस्त्रचर्माद्यैर्यद्रूपं क्रियते बुधैः।

सन्धिमो नामविज्ञेयः पुस्तो नाटकसंश्रयः।।

व्याजिमो नामविज्ञेयो यंत्रेण क्रियतेतु यः।

चेष्ट्यते चैव यद्रूपं चेष्टिमः सतु संज्ञितः।।

शैलयानविमानानि चर्मवर्मध्वजाः नगाः।

यानि क्रियन्ते नाट्ये हि स पुस्त इति संज्ञितः।।

-नाट्य. 21.7-9

वस्तुतः न केवलं पुस्तमात्रेणैव नेपथ्यं सम्पाद्यते। तत्राऽपरमपि तत्त्वत्रयं महत्वपूर्णं परिलक्ष्यते-अलंकारः अंगरचना, संजीवश्च। तत्राऽलंकारो यथा-

अलंकारस्तु विज्ञेयो मालाभरणवाससाम्।

नानाविधसमायोगात् योऽगोपाअंगसमन्वितः।।

तत्र माल्यं पंचविधं भवति-चेष्टितं, विततं, संघात्यं, ग्रंथिमं, प्रलम्बितं च। आभरणं भवति चतुर्विधं तद्यथा-आवेध्यं, बन्धनीयं, प्रक्षेप्यम्, आरोपकम्।

आवेध्यं कुण्डलादीनि तथा श्रवणभूषणम्।।

श्रोणिसूत्राअंगदैर्युक्ताबन्धनीयानि निर्दिशेत्।।

प्रक्षेप्यं नूपुरं विद्याद्वस्त्राभरणमेव च।

आरोप्यं हेमसूत्रादि हाराश्च विविधाश्रयाः।।

भूषणानां विकल्पास्तु पुरुषास्त्रीसमाश्रयदृष्ट्या विविधाः देशजातिसमुद्भवाश्च भवन्ति।

तत्र शिरोभूषणं कर्णाभरणं कंठभूषणं मणिबंधभूषणं वक्षोविभूषणं देहभूषणं कटिभूषणं इत्येवमादि भूषणबाहुल्यं दृश्यते। तत्राअंगरचना (र्शीव ल्ज) भवति तत्तत्पात्राणां वेषरचना। अयं हि संदर्भो व्योमविस्तारकल्पः नाट्यशास्त्रे वर्णितः। दिड्.मात्रमुद्राह्रियते। तद्यथा-

कार्यं तु मुनिकन्यानामेकवेणीधरं शिर:।

न चापि भूषणं कार्यं तासामत्यर्थतो भवेत्।

तथा प्रोषितकान्ता या व्यसनाभिहताश्च या:।

वेष: स्यान्मलिनस्तासामेकवेणीधरं शिर:।।

यद्यपि प्रश्नोऽयं सम्भवति यदाहार्याऽभिनयस्य किं सार्थकत्वम्? अन्येऽभिनया: चेतनशरीरस्य धर्मभूता भवन्ति। अंगानि शरीरस्यैव भवन्ति। तै: सम्पादितोऽभिनय आंगिक:। वागपि शरीरसम्बद्धैव। तया वाचिकोऽभिनय: प्रस्तूयते। सत्त्वमपि सावहितं मन:, शरीरसम्बद्धमेव। तेन सात्त्विकोऽभिनयो विधीयते। परंतु वेषभूषादिकं तु शरीरव्यतिरिक्तमचेतनंच। वस्त्रभरणादीनि यथैव धार्यन्ते तथैवाऽपनीयन्तेऽपि। को नु तत्र विशेष:। का नु तेषां भूमिकाऽभिनये ?

प्रश्नमिमं सम्यक् समाधत्तेऽभिनवभारतीकार:। यद्यपि नेपथ्यं न भवति वागअंगसत्त्वसदृशं चेतनम्। तथापि चेतनपात्रनियमसाहचर्यवशात् तेषामुपर्यपि चैतन्यसमारोप: जायत एव। किंच संवादे समाप्ते एव वार्गाभिनय:, अंगासंचालनेऽवसित एव अंगभिनय:, सत्त्वे शिथिले सत्येव सत्त्वाभिनयोऽवसीयन्ते। परंतु आहार्यन्तु तदवधि जीवति यावन्नापनीयते। किंच राजवेषधरो नट: नाटकानन्तरमपि यत्र कुत्रापि गच्छति, तत्क्षणमेव प्रत्यभिज्ञायते केवलं नेपथ्यमहिम्ना। अतएव नेपथ्यस्य माहात्म्यं सर्वोपरि राराज्यते।

नाट्यप्रयोगे यथा चतुर्विधोऽभिनय: महीयते तथैव करणाअंगहारादय: नृत्तं तु अत्यपेक्षितं तत्त्वं येन विना रूपकावतरणं न सम्भवति। अतएवोक्तं विष्णुधर्मोत्तरपुराणे-

नृत्तमुत्पादितं ह्येतन्मया पद्मनिभेक्षणे।

अंगहारै: सकरणै: संयुक्तं सपरिक्रमै:।।

नृत्तेनाराधयिष्यन्ति भक्तिमन्तस्तु मां शुभे।

त्रैलोक्यस्यानुकरणं नृत्ते देवि प्रतिष्ठितम्।।

-विष्णुधर्मो.3.34.16,16

संस्कृतनाट्यवाङ्.मयम्-

अयमासीत् संस्कृतनाटकस्य सिद्धांतपक्ष:। सम्प्रति तस्य रचनात्मक: पक्षो निरुप्यते। संस्कृतस्य नाट्यवाङ्.मयमतीवसमृद्धं विविधंच वरीवर्ति। नाट्यमेव तावत् रूपं रूपकं वाऽपि कथ्यते, यथाऽह दशरूपककार:-

अवस्थानुकरणं नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते।

रूपकं तत्समारोपात् दशधैव रसाश्रयम्।।

तत्र रूपकस्यापि दशभेदा भवन्ति वस्तुनेतृरसपार्थक्यदृष्ट्या। तद्यथा-

नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः।

ईहामृगांकबीथ्यौ प्रहसनमिति रूपकाणि दश।।

यथा दशरूपकाणि। तथैव अष्टादशोपरूपकाण्यपि प्रसिद्धानि डोम्बीश्रीगतिदनाट्य-रसकहल्लीसकोलाप्यप्रेड्.खणकादीनि। भासस्तु प्राचीनतमो नाटककारः ख्रिस्तपूर्वचतु-र्थशतकोत्पन्नः। तेन तावत् रामायणमहाभारतबृहत्कथाश्रितानि रूपकाणि विरचितानि। रामायणाश्रितानि यथा-प्रतिमानाटकम्, अभिषेकनाटकम्। महाभारताश्रितानि-पंचरात्रम् मध्यमव्यायोगः, दूतघटोत्कचम्, कर्णभारम्, दूतवाक्यम्, ऊरुभंगम्। बृहत्कथाश्रितानि -दरिद्रचारुदत्तम्, प्रतिज्ञायौगंधरायणम्, स्वप्नवासवदत्तम्। बालचरितं तावद्भागवताश्रितं मन्यते। परंतु महाभारताश्रितामपि तद्भवितुमर्हति।

परवर्तिनाटककारेषु महीयन्ते कालिदासादयः। महाकविकालिदासो नाट्यकृच्छिरो-रत्नभूतस्तिष्ठति यमधिकृत्य सुभाष्तिमिदमुच्यते-

काव्येषु नाटकं रम्य तत्र रम्या शकुंतला।

तत्रापि च चतुर्थोऽकंस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्।।

कालिदासप्रणीतं नाटकत्रयं वर्तते-मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्शीयम्, अभिज्ञान-शाकुंतलंच।

भवभूतिप्रणीतमपि नाट्यत्रयमवाप्यते-महावीरचरितम् उत्तरामचरितम्, मालती-माधवम् (प्रकरणम्)

ततश्चायाति दीर्घा नाट्यपरंपरा यत्र महीयन्ते अनर्घराघवकारो मुरारिः, मृच्छकटिक-कारः शूद्रकः मुद्राराक्षसकारो विशाखदत्तः, वेणीसंहारकारो भट्टनारायणः, कुन्दमाला-कारः दिड्.नागः, रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्दकारो हर्षदेवः, तापसवत्सराजकारः मायुराजोऽनंगहर्षः, प्रचंडपाण्डवबालरामायण-विद्धशालभंजिका-कर्पूरमंजरीकारो राजशेखरः, प्रसन्नराघवकारो जयदेवपीयूषवर्षः, आश्चर्यचूडामणिकारः, शक्तिभद्रः, अद्भुतदर्पणकारो महादेवश्चेति।

रामाभ्युदयकारः भवभूत्याश्रयदाता कान्यकुब्जेश्वरो यशोवर्माऽपि महान् नाटककार आसीत्। यद्यपि नाट्यकृतिरियं सम्प्रति नोपलभ्यते तथापि परवर्तिभिराचार्यैः समृद्धतानि तत्पद्यान्येव रचनाया रामणीयकतां प्रमाणयन्ति। वैदेहीवियोगानुभूतिरियं राघवस्य कं न सजलनयनं विदधाति?

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना:
वाता: शीकरिण: पयोदसुहृदामानंदकेका: कला:।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हादेवि धीरा भव।।

आत्मविषये कविर्नाटकभूमिकायां सम्यगेव वक्ति-
औचित्यं वचसां प्रकृत्यनुगतं सर्वत्र पात्रोचिता
पुष्टि: स्वावसरे रसस्य च कथामार्गं न चातिक्रम:।
शुद्धि: प्रस्तुतसंविधानकविधौ प्रौढिश्च शब्दार्थयो-
र्विद्वभि: परिभाव्यतामवहितैरेतावदेवास्तु न:।।

एते सर्वेऽपि नाटककारा: ख्रिस्तपूर्वचतुर्थशतकादारभ्य षोडशशताब्दं ख्रैस्तं यावत् मध्यावधौ संजाता:।

परवर्तिनो नाट्यकारा: कुलशेखरवर्मा (तपतीसंवरणम्, सुभद्राधनंजयम्) रामचन्द्रसूरि: (नलविलास-राघवाभ्युदय-यादवाभ्युदय-सत्यहरिश्चन्द्रनिभर्यभीमादिकम्) जयसिंहसूरि: (हम्मीरमदमर्दनम्) रविवर्मा (प्रद्युम्नाभ्युदयम्) वामनभट्टबाण: (पार्वती-परिणयम्) युवराजरामवर्मा (रुक्मिणीपरिणयम्) बिल्हण: (कर्णसुंदरी) मथुरादास: (वृषभानुजा) रामभद्रमुनि: (प्रबद्धरौहिणेयम्) यशश्चन्द्र: (मुद्रितकुमुदचन्द्रम्) कृष्णमिश्र: (प्रबोधचन्द्रोदय:) वेदांतदेशिक: (संकल्पसूर्योदय:) यश: पाल: (मोहराजपराजय:) पर-मानन्ददास: कर्णपूर: (चैतन्यचन्द्रोदय:) आनंदरायमखी (जीवानन्दनम्, विद्यापरिणयनम्) नल्लाध्वरी (जीवन्मुक्तकल्याणम्, चित्तवृत्तिकल्याणम्) गोकुलनाथ: (अमृतोदय:) हरिहर: (भर्तृहरिनिर्वेद:) राजचूडामणिदीक्षित: (आनंदराघवम्) सुभट: (दूताअंगदम्) हस्तिमल्ल: (विक्रांतकौरवम्, अंजनापवनंजयम्) क्षेमीश्वर - (चण्डकौशिकम्) प्रभृतयो यद्यपि तत्पूर्ववर्तिन: इव नैव श्लक्ष्णमतयस्तथापि सर्जनापारंगता: परिलक्ष्यन्ते।

भाणकारेषु ईश्वरदत्त: (धूर्तविटसंवाद:) वररुचि: (उभयाभिसारिका) श्यामिलक: (पादप्ताडितकम्) शूद्रक: (पद्मप्राभृतकम्) वामनभट्टबाण: (श्रृंगारभूषणम्) रामभद्रद-ीक्षित: (श्रृंगारतिलकम् अय्याभाणेति ख्यातम्) वरदराजाचार्य: (वसंततिलकम्, अम्माभाणेतिख्यातम्) युवराजकवि: (रससदनभाण:) काशीपति: (मुकुंदानंदभाण:) नल्लाकवि: (श्रृंगारसर्वस्वम्) शंकरकवि: (शारदातिलकम्) एते महीयन्ते।

प्रहसनकारेषु मूद्र्धाभिषिक्तो वर्तते बोधायनकवि: यं विण्टरनित्जमहोदय: ख्रिस्तपूर्वपंचमशताकेत्पन्नं मन्यते। तद्विरचितं भगवदज्जुकीयं विलक्षणप्रहसनं कथा-

कौशलदृष्ट्या। तत्परंपरायां समायान्ति महेन्द्रविक्रमः (मत्तविलासम्) शंखधरः (लटकमेलकम्) ज्योतिरीश्वरः (धूर्तसमागमः) जगदीश्वरः (हास्यार्णवप्रहसनम्) गोपीनाथः (कौतुकसर्वस्वम्) सामराजदीक्षितः (धूर्तनर्तकप्रहसनम्) वत्सराजः (हास्यचूडामणिः) महेशतर्करत्नः (दामकप्रहसनम्) अन्ये च। वेंकामात्यप्रणीतं कुक्षिम्भरमभैक्षवप्रहसनमपि विशिष्टं तत्र।

व्यायोगकृतयोऽपि काश्चन महीयन्ते। तद्यथा भासप्रणीतो मध्यमव्यायोगः, वत्सराजकृतः किरातार्जुनीयव्यायोगः, प्रह्लादनदेवप्रणीतः पार्थपराक्रमव्यायोगः, कांचनाचार्यप्रणीतः, धनंजयविजयाव्ययोगः, रामचन्द्रप्रणीतः, निर्भयभीमव्यायोगः विश्वनाथप्रणीतः सौगन्धिकाहरणव्यायोगः, वेंकामात्यप्रणीतः वीरराघवव्यायोगः इति।

दशरूपकाणामन्येऽपि भेदाः प्रणीताः कैश्चन। परंतु महता कृच्छ्रेण ते प्राप्यन्ते। प्रयोगदृष्ट्याऽपि न ते लोकप्रियाः।

साम्प्रतिकी संस्कृतरूपकसर्जना-

वस्तुतः एकांकिरूपकाणां युगमिदानीं प्रभवति। तत्रापि प्रहसनान्येव महीयन्ते। साम्प्रतिकी सर्जना 1784 मितख्रिस्ताब्दादनन्तरमेव प्रवर्तते। अयं कालखंडः भारतीयस्वातन्त्र्यसमरस्य आसीत्। अतएव एतद्युगीनाः कृतयोऽपि स्वातत्र्यवीरान् नायकीकृत्य प्रणीता दृश्यन्ते। मूलशंकरमाणिक्यलालयाज्ञिकः छत्रपतिसाम्राज्यम् प्रतापविजयं, संयोगितास्वयंपरंच प्रणीतवान् (1886) म.म. मथुरानाथदीक्षितोऽपि (1878) भारतविजयं षडअंकनाटकं प्रणिनाय 1937 मितवर्षे यस्मिन् भारतं ब्रिटिशदासतामुक्तं प्रदर्शितवान्।

वीरप्रतापम्, शंकरविजयम्, भक्तसुदर्शनम्, गान्धिविजयंचान्यानि नाटकानि दीक्षितवर्यस्य। हरिदाससिद्धांतवागीशोऽपि (1876) मिवारप्रतापं, बंगीयप्रतापं, विराजसरोजिनींच प्रणिनाय। वाई. महालिंगशास्त्री प्रतिराजसूयम् उद्गातृदशाननम् उभयरूपकंच प्रणीतवान्। कौण्डिन्यप्रहसनमपि तत्कृतं महीयते। डा. वेंकटराघवस्तु महान् रंगप्रयोक्ताऽभिनेता चासीत्। तेन विमुक्तिप्रहसनम्, अनारकलीनाटिका, विद्यानाथविडम्बनम् प्रणीतम्। जीवन्यायतीर्थोऽपि पुष्कलनाट्यवाङ्.मयं कृतवान्-दरिद्रदुर्दैवम्, भट्टसंकटम् चण्डताण्डवम् चिपिटकचर्वणम् वनभोजनम् विवाहविडम्बनम् वीरचातुरीयम् इत्यादि।

शास्त्री पूजालालप्रभृतीनां नाट्यकाराणां कृतयोऽपि अर्वाचीननाट्यसाहित्यं समृद्धं विदधति।

प्रो. रेवाप्रसादद्विवेदी सप्तर्षिकांग्रेसं नाटकं प्रणीतवान्। डा. रामजी उपाध्यायः कैकेयीविजयं कृतवान् प्रकरणवक्रतासमन्वितम् भवभूतिजीवनाधारितं पंचाकं नाटकं प्रेमपीयूषं त्रिपाठी राधावल्लभः प्रणीतवान्। अयमेव कविः तण्डुलप्रस्थीयं प्रकरणमपि कृतवान्।

मिश्रोऽभिराजराजेन्द्र: नाटिकाद्वयं नाटकद्वयंच प्राणयत्-प्रमद्वरा (1984) विद्योत्तमा (1992) प्रशांतराघवम् (2008) लीलाभोजराजम् (2011) मिश्रवर्यस्य एकांकिवाङ्-मयं सुविशालं वर्तते। तद्यथा-नाट्यपंचगव्यम् (1971) अकिंचनकांचनम् (1974) नाट्यपंचामृतम् (1977) चतुष्पथीयम् (1983) रूपरूद्रीयम् (1986) नाट्यसप्तपदम् (1996) नाट्यनवरत्नम् (2006) नाट्यनवग्रहम् (2006) नाट्यनवार्णवम् (2010) नाट्यनवाह्निकम् (2015)

एवं हि मिश्रवर्यप्रणीतानां लघुरूपकाणां संख्या षष्टिपूर्तिमुपस्पृशति। कथानक-शिल्पदृष्ट्या पदे-पदेऽत्र नावीन्यं वर्तते। किंच कोणनाटयानामप्युद्भावकोऽभिराजराजेन्द्र एव। प्रो. राधावल्लभस्तत्प्रणीतम् इन्द्रजालम् (चतुष्पथीयम्) संस्कृतस्य प्रथमं कोणनाट्यं (नुक्कड.नाटक) मनुते।

नाट्यनवार्णवं वर्तते कोणनाट्यसंकलनमाद्यन्तम्। तस्य लक्षणं स्वयं प्रस्तौति रचनाकार:-

नासोपमे लघुक्षेत्रे संकार्णेऽनायते क्वचित्।
नरै: प्रदर्शितं नाट्यं नासिक्यमभिधीयते।।

संवादबहुलं प्राय: प्रत्यग्रवृत्तसंश्रितम्।
साधिक्षेपंच सव्यंग्यं हास्मुख्यं समन्तत:।।

सम्भवन्ति रसाश्चान्ये यथावृत्तं यथानटम्।
होराऽर्धहोरामात्रेण समाप्तिंच समाप्नुयात्।।

जवनीमंचनेपथ्यमत्तवारणजर्जरान्।
विनापि यन्नाटयितुं शक्य रंगप्रसादनम्।।

मुखं निर्वहणं चैव संधिद्वयं विशेषत:।
कोणनाटये महीयेत सर्वमन्नन्नटाश्रितम्।।

मिश्रवर्यैर्यत् सिद्धान्तितं तदेव व्यवहृतम्। तत्प्रणीतानि लघुरूपकाणि लोकप्रियताया धुरि विराजन्तेऽखिलेऽपि राष्ट्रे।

त्रिवर्गसाधनं नाट्यम् इति यदुक्तं तत्सत्यमेव प्रतिभाति। नाट्यशास्.कार आचार्यभ-रतस्तु नाट्यं स्वर्गलोकात् भूतलावतीर्णं मन्यते। तन्मतानुसारेण त्रेतायुगे कदाचित् इन्द्रप्रमुखै: देववृन्दैरनुरुद्ध: प्रजापति: सार्ववर्णिकं पंचमं नाट्यवेदं सृष्टवान्। नाट्यमिदं सर्ववेदमयमासीत् यतो हि विरंचि: ऋग्वेदात् पाठ्य (संवाद) तत्त्वं, सामवेदात् गीतितत्त्वं,

यजुर्वेदात् अभिनयतत्त्वं, अथर्ववेदाच्च रसतत्त्वमादाय नूतनमिदं नाट्यं रचयांचकार।

रचनानन्तरमेव महेन्द्रविजयस्य मंचप्रस्तुतिरपि कृता भरतेन। तत्र दानवानामुपरि देवानां विजयं दृष्ट्वाऽसुराः क्रुदाः जाताः। ते विघ्नान् उत्पादयामासुः। इन्द्रश्च ध्वजदंडमेव प्रहरणीकृत्य तान् जर्जरानकरोत्। पश्चाच्च भगवान् प्रजापतिः उभावपि वर्गौ समाहूय, नाट्यस्य प्रकृतिं विशदयांचकार, असुरांश्च यथाकथंचित्तोषयामास।

तृतीयचरणे वेधस आज्ञया विश्वकर्मा नाट्यमण्डपं त्रिविधं चतुर्रत्र्यस्त्रविकृष्टसंज्ञं निर्मितवान्। तत्रापि प्रयोगदृष्ट्या विकृष्टमध्यमकोटिकं मण्डपं सर्वश्रेष्ठमुद्घुष्टम्। तस्य नाट्यमण्डपस्य दारुकमर्3-सुधाकर्म-चित्रकर्म-निर्यूहादिरचनाकर्म चापि सविस्तरं वर्णितं वर्तते नाट्यशास्त्रे।

एतत्सर्वं सम्पाद्यैव पुत्रैः सार्धं भरतः समुद्रमंथननाम समवकारं प्रयुक्तवान्। ततश्च कैलाशशिखरं गत्वा त्रिपुरदाहाख्यं डिमंचाभिनीतवान् रुद्रसमक्षम्। सर्वेऽपि देवा ऋषयः प्रसंताः जाताः। परंतु नाट्ये कैशिकीमपि मेलयितुं शिवः परामृष्टवान्। तन्निर्देशं स्वीकृत्य ब्रह्मा कैशिकीसामग्रीं भरताय दत्तवान्-मंजुकेशीप्रभृतीश्चतुर्विंशतिदेवनर्तकीः गानभाण्डार्थं च स्वातिं नारदम्। सम्प्रति भरतप्रणीतं नाट्यं सर्वदृष्ट्या सम्पन्नं जातम्।

तदेव नाट्यं महाराजोः महुषः स्वर्गलोकात् भूतलमानिनायेति कथा नाट्यशास्त्रे वर्णिताऽस्ति। एवं हि नाट्यं देवा सुरऋषिमहर्षिमानवादीनां समेषां समन्वितं मनोरंजन-साधनम्। नाट्यमंचे प्रतिपदं देवानां प्रतिष्ठापना क्रियते। यतो हि रंगदैवतपूजनं विना प्रयोगो न कथमपि प्रवर्तते प्रवृत्तश्चापि अनिष्टकरो जायते। एवं हि भारतीयनाट्यप्रयोगः चाक्षुषयज्ञकल्पः स्वीक्रियते, न तावत् नयनानंदासेचनकं मनारंजनमात्रम्।

तत्सर्वं नाट्यमाहात्म्यं सविस्तरमत्र निरुपितं वर्तते निबंधेस्मिन्। नाट्ये चतुर्विधोऽ-भिनयः, चतस्रो नाट्यवृत्तयः, दृश्यानि च लोकधर्म-नाट्यधार्माश्रितानि, दशरूपकभेदा, उपरूपकाणि इति सर्वमपि निबंधेऽस्मिन् संक्षेपतो वर्णितम्। ततश्चार्वाचीनं नाट्यवाङ्.मयमपि पाठकानां परिज्ञानाय, संकलव्य प्रस्तुतम्।

भासः

भासस्य त्रयोदशनाटकानि उपलभ्यन्ते । १९०९ क्रिस्ताब्दौ त्रिवेन्द्रम् निवासी महामहोपाध्यायरू टी० गणपतिशास्त्रीमहोदयः तिरुवाङ्कोर राज्यात् तालपत्रलिखितानि एतानि प्राप्तवान् । तेषां नाटकानाम् नामानि सन्ति अधोलिखितानि। एतेषां त्रयोदशानामपि नाटकानां कर्ता भास इति लब्धयशसः टिण्गणपतिशास्त्रिणः निरणयन् । प्राचीनः नोन-राजस्य पुत्रः जोनराजः स्वग्रन्थे ष्सोऽग्निरपि भासमुनेः काव्यं विष्णुधर्मान्मुखात्त्यक्तवान् । नादहदिर्त्यर्थःष् इत्युक्तवान् । लाक्षणिकग्रन्थकारः रामचन्द्रगुणचन्द्रः नाट्यदर्पणे ष्यथा भासकृते स्वप्नवासवदत्तेष् इत्येव वदति । किन्तु अन्ये विद्वांसः सर्वेषाम् एककर्तृत्वं

पूर्वं नाङ्गीकृतवन्तः । ततः एतेषु स्वप्नवासवदत्तम् नाम्नि नाटके भासस्य नाम कर्तृत्वेन प्रस्तुतम् । अन्यत्र कुत्रापि नाटके कर्तुः नाम न गोचरति । तथा च एतेषु सर्वेषु नाटकेष्वपि ष्नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारःष् इति एकरीत्या प्रारम्भः भवति । ष्प्रस्तावनाष् इत्यस्मिन् स्थाने ष्स्थापनाष् इति निहितम् । अपि च सर्वेषु नाटकेष्वपि भरतवाक्यानि समानानि वर्तन्ते । एतदतिरिच्य आपञ्चदशशतकपर्यन्तं यावत्ए संस्कृतकवयः स्वीयासु कृतिषु भासं तस्य ग्रन्थाणां वाक्यानि च समुदाहरन् । अपि च एतानि सर्वाण्यपि नाटकानि एकत्रैव प्राप्तानि । अतः एतानि सर्वाण्यपि रूपकाणि प्रायशः भासकृतानीति विद्वद्भिः सिद्धान्तितमस्ति । किन्तु एतस्मिन् विषये ऐकमत्यं न सिद्धम् । इमं कविं महाकविः कालिदासः मालविकाग्निमित्रम्इति नामके स्वस्य नाटके ष्प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः क्रियायां कथं परिषदो बहुमानःघ्ष् इति सबहुमानं भासम् अश्लाघत । बाणोऽपि स्वकाव्ये हर्षचरितम् नाम्नि काव्ये ष्सूत्रधारकृतारम्भैः नाटवैर्बहुभूमिकैः । सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिवष् इति भासकविम् अस्तौत् । कविः राजशेखरः अपि भासो रामिलसोमिलौइतिए ष्भासो हासःष् इति जयदेवःमुरारिश्च भासम् अस्तुवन् ।

भासस्य कालः

अनेके कवयः भासं प्राशंसन् । काव्यशास्त्रकाराः भासकृतान् श्लोकान् स्वग्रन्थेषु समुदाहरन् । एतेन ज्ञायते यत् भासः कालिदासादपि प्राक्तनः तदर्वाचीनकवीनाम् आत्मीयश्च स्यादिति । अनेकेषां कवीनाम् यथा तथैव भासस्यापि देश.कालयोः विषये कोऽपि निश्चयः नास्ति । तथापि विमर्शकानाम् अभिप्रायानुसारं क्रिण्पूण्१थमे शतमाने भास आसीदिति निर्णेतुं शक्यते । शार्ङधरपद्धतिः, सूक्तिमुक्तावलिः, सदुक्तिकर्णामृतम्ए सुभाषितावलिःए इत्यादिषु प्राचीनेषु सुभाषितग्रन्थेषु भासाङ्कितानि पद्यानि लभ्यन्ते । एतादृशानि सर्वाणि साक्ष्याणि उद्धृत्य भासः क्रिस्तात् पूर्वं सप्तमे शतके आसीदित्यपि विमर्शकाः निर्णीतवन्तः । केचन विपश्चितः भासः क्रिण्शण्२तीये शतके आसीदित्यपि अभिप्रयन्ति । गते शतके समुपलब्धम् यज्ञफलम् नाम रामायणकथावस्तु नाटकमपि भासकविकृतमेवेति तस्य अध्येतारः दोषज्ञाः निरचिन्वन् । भासस्य देशविषयेए मातापित्रोः विचारे च कापि कथा नोपलभ्यते । अयं दाक्षिणात्यः इति केचन साधारं प्रतिपादयन्ति ।

भासस्य रुपकाणि

प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्वप्नवासवदत्ताऽविमारकाणि त्रीणि बृहत्कथाऽऽधाराणि । प्रतिमानाटकभिषेकश्चेति द्वे रामायणमूले । मध्यमव्यायोगपञ्चरात्रदूतघटोत्कचकर्णभ-

ाारोरुभङ्गयज्ञफलदूतवाक्यानि सप्त महाभारताश्रयाणिए बालचरितं भागवताश्रयम् दरिद्रचारुदत्तं च कल्पितकथमिति विवेकः ।।

१. मध्यमव्यायोगे दृ हिडिम्बानामकराक्षस्या सह भीमस्य प्रणयःए घटोत्कचनामकपुत्रद्वारा चिरविरहितयोस्तयोः सङ्गश्च वर्णितः ।

२. दूतघटोत्कचे दृहिडिम्बाभीमयोरात्मजस्य घटोत्कचस्य महाभारतीयं चरितम् ।

३. कर्णभारे दृकर्णस्योदात्तं चरितम्ए तेन हीन्द्राय कवचकुण्डले दत्ते ।

४. ऊरुभङ्गे दृभीमेन प्रियापरिभवप्रतप्तेन दुर्योधनस्य जङ्घे भग्ने । संस्कृतसाहित्ये शोकान्तनाटकस्येदमेकं निदर्शनम् ।

५.दूतवाक्ये दृदूतभूतस्य श्रीकृष्णस्य सदाशयतया सहैव दुर्योधनस्याभिमानित्वं वर्णितम् ।

६. पञ्चरात्रे दृकल्पिता कथा । द्रोणेन कौरवाणां यज्ञे आचार्यकत्वं कृतम्ए दक्षिणायां स पाण्डवानां राज्यं याचितवान् ।

पञ्चदिनाभ्यन्तरेऽन्वेषणेक्रियमाणे लभ्यं तदिति दुर्योधनस्याश्वासने द्रोणेन तथा कृतम्।

७.बालचरिते दृकृष्णस्य बाललीला भागवताधारेणा कृता ।

८.अविमारके दृया कथा सा सम्भवतो गुणाढ्यकृतबृहत्कथातो गृहीता राजकुमारस्याविमारकस्य कुन्तिभोजकुमार्या कुरङ्ग्या सह प्रणयोऽत्र वर्णितः ।

९. प्रतिज्ञायौगन्धरायणे दृ मन्त्री यौगन्धरायणं पद्मावत्या मगधराजभगिन्या सहाेदयनस्य विवाहं कारयित्वा राजशक्तिं वर्ध्दयिउमैच्छत् । ध्रियमाणायां च वासवदत्तायां न सम्भवतीदमिति कदाचिदुदयने मृगयार्थं गते मन्त्रिसम्मत्या वासवदत्ता दग्धेति प्रचार्यते । राज्ञा चिरं विषद्यापि न तत्प्रेमणि मालिन्यमानीयते पश्छात् पदमावत्यां परिणीतायां स्वप्नक्रमेणैव वासवदत्ता लभ्यते ।

१०. दरिद्रचारुदत्ते.वसन्तसेनाचारुदत्तयोः प्रणयकथा वर्णिता । अस्य चत्वार एवाङ्का उपलभ्यन्ते ।

११.अभिषेके. रामायणोक्ता वालिवधादारभ्य रामराज्याभिषेकान्ता कथा वर्णिता ।

१२.ातिमानाटके दृ रामायणप्रोक्तं रामस्य पूर्वचरितमुपनिबध्दम् ।

१३.यज्ञफले दृकथाभागोऽत्यल्प एव दशरथ यज्ञफले रामजन्मरू ए विश्वामित्र यज्ञफले असुरविनाश चापि जनक धनुषरू यज्ञफले सीता विवाह भवन्ति।

सर्वेषामेषां रुपकाणामेककर्तृकत्वम्

उपरिदिर्निष्टनामानि रुपकाणि समानकर्तृकाणि यत् एषु आश्चर्यजनकं साम्यं प्रतिभासते । यथा दृ

१.सर्वाण्यपीमानि नाटकानि. ष्नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारःष् एभिरेव शब्दैः प्रारभ्यन्ते ।

२.एषु रुपकेषु क्वापि रचयितुर्नाम परिचयादिकं नोपलभ्यते ।

३.प्रायः सर्वत्र प्रस्तावनायाः स्थाने स्थापनाशब्दप्रयोगः कृतः । कर्णभारमात्रे प्रस्तावनाशब्दप्रयोगः ।

४. एषु सर्वत्र भरतवाक्यं समानम् ।

५. एषां रुपकाणां भाषाऽऽश्चर्यजनकं साम्यं वहति ।

६.सर्वेष्वप्येषु रुपकेषु पताकास्थानस्य मुद्रालङ्कारस्य च समानः प्रयोगः ।

७. अप्रधानपात्राणां नामसाम्यम्ए व्याकरणलक्षणहीनप्रयोगप्राचुर्यम् समाः वाक्यम्ए सर्वत्र बाहुल्येन लभ्यते ।

८. भरतकृतनाट्यशास्त्रीयनियमानां सर्वत्र समभावेनानादरः ।

९. नाट्यनिर्देशस्य अभावः समानः ।

१०. एषां सर्वेषां रुपकाणां नामानि केवलमन्त एव ग्रन्थस्य लभ्यन्ते नान्यत्र क्वापि ।

भासस्य द्विरवतारः

यद्यपि बहवो विद्वांसो गुणपतिशास्त्रिणा प्काशितानि सर्वाण्यपि रुपकाणि प्रचीनभ्ासकृतानीत्युक्तवन्तः प्रमाणानि चोपस्थापितवन्तःए परन्तुजातेन बहुविधानुसन्धानेनेषां कर्त्ता प्राचीनो भासो न सिद्ध्यतिए यतो भासकृतत्वेनोदाहृतानि पद्यानि लभ्यमानग्रन्थेषु नासाद्यन्तेए अतः सर्वाण्यपीमानि रुपवाणि केरलदेशीयेन केनचित् कविना कृतानीति सुवचम् । मदृ मदृ रामावतारशर्माऽपि लभ्यमानरुपकाणामंशविशेष एव भासकृता इति मन्यते । अत एव चैषां केरल एवोपलब्धिरिति समुपन्यस्यति तदुपोद्बलकं प्रमाणम् । केरलीया नटा अद्यापि भासनाटकान्यभिनीय लोकान् रञ्जयन्ति ।

अस्यां स्थितौ युक्तमिदं यद् भासद्वयं मन्यताम्ए तत्रैकः प्राचीनो भासो ये महारुविकालिदासादिना स्मृतः । अपरश्च केरलीयो नवो द्वादशशताब्दीसमुद्भवो भासो यस्य रुपकाणि चतुर्दश मदृमगणपतिशास्त्रिभिः प्रकाश्यं नीतानि ।

भासस्य नाटकनिर्माणनैपुण्यम्

बहूनां रुपकाणां लेखको भासो जीवनस्य विविधानि क्षेत्राणि दृशोः पात्रतां नित्वानिति

वक्तुं सुशकम्, अत एव चास्य रुपकेषु विविधता समायाता । एतदीयकृतिषु कतिचन नाटकानि पूर्णवि कसितानि नाटकानि, यथा. स्वप्नवासवदत्तम्, प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, प्रतिमानाटकञ्च । मध्यमव्याव्योगदूतघटोत्कचद्वतवाक्यकर्णभारोरुभङ्गानि एकाङ्करुप-काणि कथयितुं शक्यन्ते । भासस्य रुपकेषु अभिनययोग्यतैवासाधारमभावेन स्थिता सती तानि प्रख्यापयति । अभिनेयताहेतवश्च दृषां रुपकाणामादितोऽन्तं यावदभिनये सौकर्यम् सुबोधा सरला संक्षेपवती च वाक्यावलि:, वर्णनविरह:, अविस्तृतानि पात्राणां कथनोपकथनानिए इत्यादिका: सर्वेषु रुपकेषु दृश्यन्ते । भास: संवादतत्त्वाभिज्ञ इति तदीया: कृतय: संवादसौष्ठवं बिभ्रति सर्वत्र सुलभम् । भासो व्रिजेषु रुपकेषु स्वाधारभूता: कथास्तयैवोपन्यस्यापि केवलेन सरलत्वकथनोपकथनचातुर्यादियोजनेन तानि स्मवीयतां प्रापयतीति भासस्य नाटकनिर्माणनैपुण्यं सुखमवगन्तुं शक्यम् ।

भासकृतिभिरन्यकविकृतिसाम्यम्

भासस्य कृतयोऽन्येषां कृतिभि: सह साम्यं बिभ्रति । यथा शाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के वृक्षलतादीन् प्रति शकुन्तलाया य: कोमलो मनोभाव: दृष्पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु य इत्यादिना वर्णितस्तत्तुल्य एव भासस्याभिषेके ष्यस्यां न प्रियमण्डनापि महिषी देवस्यमन्दोदरीष् इत्यादौ मनोभावो वर्ण्यते । यथा शाकुन्तले आश्रमवासिनां पीडनं परिहर्तुमादिश्यते तथैव स्वप्नवासवदत्ते दृ ष्न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ष् इत्यादिश्य समानं दृश्यते । तथैव स्वप्नवासदत्ते. ष् श्रुतिसुखनिददे कथं नु देव्या: स्तनयुगले जघ-नस्थले च सुप्ताष् इति वीणादौर्भाग्यमाक्रुश्यते । एवमेव शूद्रकस्य मृच्छकटिकेन सह चारुदत्तस्य सर्वाशगतं सादृश्यमासाद्यते । तदत्र केन कस्याधमर्ण्यं गृहीतमिति विचारे क्रियमाणे कालिदासशुद्रकौ एवोत्तमर्णो भास एव तयो: अधमर्ण इति मम विश्वासस्तत्रायं भासोद् द्वितीयो भास इति च । प्रथमो भास: कालिदासादीनां पाथि प्रदर्शक: सम्भवति परं तदीया: कृतय: नोपलभ्यन्ते ए यश्चायं केरलीयो रुपकसमूह: स तु नवस्य भासस्य एव हि मन्यमाने सर्वमप्युपपन्नं भवतीति ।

कालिदासा:

कालिदासप्रणीतत्वेन त्रय: श्रव्यकाव्यग्रन्था: रघुवंशं कुमारसम्भवञ्चेति द्वे महाकाव्ये मेघदूतं खण्डकाव्यम्, त्रयो दृश्यकाव्यग्रन्था: अभिज्ञानशाकुन्तलं नाटकं, विक्रमोर्वशीयं नाटकं मालविकाग्निमित्रं नाटकंञ्चेति प्रसिद्धा: सन्ति । एतदतिरिक्तं ऋतुसंहारं नाम श्रव्यकाव्यग्रन्थ: श्यामलाष्टकप्रभृतिस्फूटरचनाश्च कालिदासविरचिता इत्यपि विश्वस्यते । केचित्तु कालिदासत्रयीमप्यनुमान्ति । तदनु सूक्तिमुक्तावल्यां राजशेखरप्रणीतत्वेनोद्धृतं निम्नाङ्कितं पद्यमेवाधार: ।

एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।

शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ।

केचित्त्वत्रत्य 'कालिदासत्रयी' पदस्य काव्यत्रये निरूढमर्थं गृह्णन्ति भक्त्या न तु कवीनां त्रयीति । अपरे तु मुख्यमेवार्थं समाधृत्य राजशेखरसमये एव कालिदासाभिधास्त्रयः कवयः प्रसिद्धाः आसन्निति मन्यन्ते । ग्रन्थानां कालिहासप्रणीतत्वेन प्रसिद्धानामाभ्यन्तरपरीक्षणेन तु श्लोकेनानेन कवीनां त्रय्येव सङ्केतिता सम्भवति इति मन्यते। श्रव्यकाव्येष्वपि रघुवंशकुमारसम्भवमेघदत-ऋतुसंहाराणां परस्परं रचनावैशिष्ट्यं नैकप्रणीतत्वं समर्थयति । मेघदूते हि -

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तरस्यां

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः।

विद्युद्दामस्फुरितचकितैर्यत्र पौराङ्गनानां

लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि।।

इति सर्वातिशायित्वेन स्मृता उज्जयिनी रघुवंश-कुमारसम्भवयोः नाम्नाऽपि न स्मर्यते । कुमारसम्भवस्य कर्ता हिमालयस्य केदारकूर्माचलखण्डयोरेव रमते । रघुवंशस्य प्रणेता तु चतुर्थषष्ठसर्गयोः भरतवर्षमेव भ्रमति । ऋतुसंहारस्य कर्ता पर्वतीयमेव ऋतुपरिवर्तनं विवृणोति । विषयप्रतिपादनदृष्ट्याऽपि तेषां सर्वेषामेवैककर्तृकत्वं नैव सिध्यति । तेषु तेषु हि भौगोलिकवर्णनमपि मिथो न संवदते । एवमेव स्थितिकालदृष्ट्याऽपि तत्र सामञ्जस्यं नैव सिध्यति । मालविकाग्निमित्रस्य प्रणेता अग्निमित्रं हि पुष्यमित्रस्य पुत्रं विदिशे नायकत्वेन गृह्णाति । विक्रमोर्वशीये तु कश्चिदपर एव विक्रमाख्यो नायकः । रघुवंशस्य कर्ता मगधं हि सर्वोत्कृष्टराज्यत्वेन स्मरति यतो हि स रघोः दिग्विजयप्रसङ्गे मगधं नाम्नाऽपि न स्मरति किन्तु षष्ठसर्गे स्वयंवरप्रसङ्गे परन्तपाख्यस्य मगधराजस्य तत्रोपस्थितिं कथयति । यथा हि तत्रोक्तम् -

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्।

नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलाऽपि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः।।

इति।

ऋतुसंहारस्य कर्ता हि विन्ध्योपकण्ठं साधु वर्णयति यदा कुमारसम्भवस्य प्रणेता तु गन्धमादनं साधु जानाति । तथैव रघुवंशे हि मालवसाम्राज्यसमसामयिकी भौगोालिकस्थितिः वर्णिताऽस्ति । मघदूतस्य कर्ता तु उज्जयिनीं विशेषेण स्तौति । सम्प्रति कालिदासकृतित्वेन ख्यातेषु त्रिषु रूपकेषु तावत्स्वेव श्रव्यकाव्येषु ऋतुसंहारोत्तरेषु च विषयादिदृष्ट्या अभिज्ञानशाकुन्तलकुमारसम्भवयोः, विक्रमोर्वशीयरघुवंशयोः, मालवि-

काग्निमित्र-ऋतुसंहारयोश्च साम्यं समर्थयन्ति पण्डिता:, किन्तु समुद्रगुप्तप्रणीतकृष्णचरितं तु दृश्यकाव्यानां कालिदासाभिधकाव्यकारकतृत्वं श्रव्यकाव्यानां तु हरिषेणस्य कालिदासविशेषणस्य कृतित्वं समर्थयति । यथोक्तं तत्र -

पुरन्दरबलो विप्र: शूद्रक: शास्त्रशस्त्रजित् ।
धनुर्वेदं चौरशास्त्रं रूपके द्वे तथाऽकरोत्।।
तत्कथां कृतवन्तौ तौ कवी रामिलसौमिलौ ।
तस्यैव सदसि स्थित्वा तौ मानं बहु चाप्तताम् ।।
सतां मत: सोऽश्वमेधं कृतवानुरुविक्रम: ।
वत्सरं स्वं शकान् जित्वा प्रावर्तयत वैक्रमम् ।।
तस्याऽभवन्नरपते: कविसप्तवर्ण:
श्रीकालिदास इति योऽप्रतिमप्रभाव: ।।
दुष्यन्तभूपतिकथां प्रणयप्रतिष्ठां
रम्याभिनेयभरितां सरसाञ्चकार।।
शाकुन्तलेन स कविर्नाटकेनाप्तवान् यश: ।
वस्तुरम्यं दर्शयन्ति त्रीण्यन्यानि लघूनि च।।
भूय: स मृच्छकटिकं नवाङ्कं नाटकं व्यधात् ।
व्यधात्तस्मिन् स्वचरितं विद्यानयबलोजितम् ।।

अत्रान्येषु त्रिषु विक्रमोर्वशीयं मालविकाग्निमित्रमिति द्वे तु ज्ञाते तृतीयं सम्प्रति नैवोपलभ्यत इति युधिष्ठिरमीमांसकमतम् । एवमेव -

काव्येन सोऽद्य रघुकार इति प्रसिद्धो
य: कालिदास इति महार्हनामा।
प्रामाण्यमाप्तवचनस्य च तस्य धर्म्ये
ब्रह्मत्वमध्वरविधौ मम सर्वदेव।।
चत्वार्यन्यानि काव्यानि व्यदधाच्च लघूनि य:।
प्राभावयच्च मां कर्तुं कृष्णस्य चरितं शुभम्।।
हरिषणकविर्वाग्मी शास्त्रशस्त्रविचक्षण:।

यशोऽलभत काव्यैः स्वैर्नानाचरितशोभनैः।। इत्यादि ।

उपर्युक्तोद्धरणेन तु रूपकाणां कालिदासकर्तृकत्वं श्रव्यकाव्यानां तु हरिषेणप्रणीतत्वं सिध्यति । समुद्रगुप्तस्य हि हरिषेणः सभापण्डित आसीदिति तु तस्य प्रयागशिलास्तम्भाभिलेखतोऽपि ज्ञायते। यथोक्तं तत्र -

३१ - पुनाति भुवनत्रयं पशुपतेर्जटान्तर्गुहानिरोधपरिमोक्षशीघ्रमिव पाण्डुगाङ्गं पयः । ९ । एतच्च काव्यमेषामेव भट्टारकपादानां दासस्य समीपपरिसर्पाणानुग्रहोन्मीलितमतेः।

३२ - खाद्यटपाकिकस्य महादण्डनायकध्रुवभूतिपुत्रस्य सन्धिविग्रहिक-कुमारामात्यमहादण्डनायकहरिषेणस्य सर्वभूतहितसुखायास्तु।

३३ - अनुष्ठितञ्च परमभट्टारकपादानुध्यातेन महादण्डनायकतिलभट्टकेन।

इति।

हरिषेणो हि चन्द्रगुप्तस्य मन्त्रिणः शिखरस्वामिनः पौत्रः कुमारगुप्तस्य मन्त्रिणः पृथिवीषेणस्य पुत्र आसीदित्यपि कुमारगुप्तस्य कर्मदण्डशिलास्तम्भाभिलेखस्य षष्ठसप्तमपङ्क्तितो ज्ञायते।

मन्यते यत्, अभिज्ञानशाकुन्तलादिरूपकाणां प्रणेता कविः परमशैवः किन्तु रघुवंशप्रणेता तु मङ्गलाचरणे पार्वती शङ्करौ स्तुवन्नपि विष्णोः प्राधान्यसमर्थको भागवतः । राजकविवर्णनप्रसंगे समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरिते कविवर्णनक्रमेऽपि कालिदासोऽश्वघोषात्पूर्वमेवोपस्थापितोऽस्ति । अश्वघोषस्य कनिष्कसभासत्त्वं चतुर्थसौगतमहासंसदि भागग्रहणञ्च तत्रैवोक्तम् । यथोक्तं तत्र -

सौगतानां महासंसत् तुरीयाऽभून्महोज्ज्वला ।

तस्यां सभ्यो बभूवायं विश्वविद्वच्छिरोमणिः।। इति ।

इत्थं हि कालिदासस्य चत्वारि स्वरूपाणि चिन्त्यन्ते अभिज्ञानशाकुन्तलकुमारसम्भवयोः प्रणेतकः, विक्रमोर्वशीयरघुवंशयोः रचयिताऽपरः, मालविकाग्निमित्र-ऋतुसंहारयोः कर्ता तृतीयः, मेघदूतस्य प्रणेता चतुर्थ इति । आद्यो हि केदारखण्डीयः, द्वितीयस्तु मागधः, तृतीयो वैन्ध्यः, चतुर्थस्त्वावन्तिकः । एकतो हि यदा कुमारसम्भवकृतं हिमालयस्य यथार्थवर्णनं कवेः पर्वतीयत्वं घुष्णाति, अपरतस्तु तदैव ऋतुसंहारोपवर्णितं ग्रीष्मवर्णनं स्पष्टमेव विन्ध्यवासित्वं कवेः सूचयति । युधिष्ठिरमीमांसकस्य मते कालिदासप्रणीतत्वेन प्रसिद्धानां सर्वेषामेव ग्रन्थानामेककविप्रणीतत्वसमर्थनेनैव कालिदासस्य स्थितिकालनिर्धारणसमस्याऽसमाहिताऽस्तीति ।

पूर्वोक्तातिरिक्तमपि श्यामलादण्डकऽपि नवरत्नमालाप्रभृति, स्फुटरचना अपि

कालिदासकृतित्वेन गृह्यन्ते, किन्तु ताः कतमस्य कालिदासस्येति न शक्यते स्पष्टतया वक्तुम् । नवरत्नमालायां दशपद्यानि सन्ति येषु नव मातङ्गीस्तुतिपराणि एकं तु फल-निर्देशकं, श्यामलादण्डकेऽपि तस्या एव स्तुतिः।

प्राच्यपरम्परायां हि षडधिका विक्रमादित्य यत्रैकः संज्ञीत्वरे उपाधिधारिणस्तथैव ततोऽप्यधिकाः कालिदासा यत्रैको हि संज्ञीत्वपरे उपाधिधारिणस्थैव ततोऽप्यधिकाः कालिदासा यत्रैको हि संज्ञी अपरे तूपाधिधारिणः। समुद्रगप्तस्य सभाकविर्हरिषेणो हि 'कालिदास' इत्युपाधिना ख्यात आसीत् । तथैव भोजस्य सभाकविः परिमलोऽपि । अकबरसभायामपि कश्चित् कालिदासोपाधिधारी कविरासीत् । काव्यमालायां निर्णय-सागरमुद्रणालयप्रकाशितायाः प्रथमे गुच्छके श्यामलादण्डकस्य पादसूच्यां (अष्टमे पृष्ठे) दुर्गाप्रसादः कथयति -

राजशेखरात्पूर्वं त्रयः कालिदासाः समुत्पन्नाः । ते च कस्मिन् कस्मिन् देशे काले च प्रादुरभुन्निति न ज्ञायते । अकबरीयकालिदासस्तु चतुर्थोऽर्ववाचीनः । राजशेखरस्तु ख्रीस्तसंवत्सरस्य दशमे शतके समुत्पन्नः इति ।

कालिदासस्य जीवनदर्शनम्

कालिदासो हि परम्परासमर्थको भारतीय आसीद्,यो हि सनातने धर्मे मनागपि परिवर्तनं वोपेक्षणं नैव सहते। तेनैव सोऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य मङ्गलाचरणपद्ये बौद्धसम्मतनिरीश्वरवादनिरासाय 'प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनूभिः' इति कथयति । स हि त्रयीसम्मतं चातुर्वर्ण्य चातुराश्रम्यञ्चेत्थं समर्थयति -

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये।

गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्।।

न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ।

तदनुसारेण पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिरेव जीवनस्य लक्ष्यम् । तत्रापि अर्थकामाभ्यां धर्मपरकाभ्यां भाव्यं यतो मोक्षसिद्धिः सम्पद्यते । तेनैव तस्य दुष्यन्तः प्रथमं विप्रकन्यां मत्वा शकुन्तलायां नैव बद्धस्पृहो भवति । प्रासादागताञ्च तां धर्मोल्लङ्घनभयेनैव निराद्रियते न तु कामचारेण । कुशस्तु स्पष्टमेव कथयति -

'आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति।'

स हि कविरात्मवादी । तस्यात्मविश्वासो हि यत्र तत्र प्रस्फुटितो दृश्यते । तस्य

दुष्यन्त उद्घोषयति -

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।

तथैव शम्भुनोपेक्षिताऽपि पार्वती -

इयेष सा कर्तुमबन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तयोभिरात्मनः।

अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः।।

उपायेनाशक्यं न किमपि सम्भवतीति तस्य प्रबलो राद्धान्तः । तस्य हि सर्वाण्यपि पात्राणि तथैवाचरन्ति । स हि मर्यादाकविः । स्वसम्मतां मर्यादां स कदापि नैवोल्लङ्घयति। तस्य हि मर्यादोल्लङ्घनमपि मर्यादास्थापनायैव भवति । यथोक्तम् -

नृपतेः प्रतिसिद्धमेव तत् कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यद् ।

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः।।

स हि परमार्थतो माहेश्वरः सम्मतः । स प्रायः सर्वास्वेव कृतिषु महेश्वरभवीष्टदेवत्वेन स्तौति । किन्तु नैतावतेतच्चिन्तनीयं यत्सोऽन्यदेवेषु न तथा बद्धादर इति । स तु देवत्रयस्यै-कान्तैक्यं समर्थयति । यथा मङ्गलपद्ये शिवः कुमारसम्भवे (२ सर्गे) ब्रह्मा, रघुवंशे (१० सर्गे), विष्णुश्च स्तुताः सन्ति । प्रत्यभिज्ञावादी स साङ्ख्ययोगावपि तथैवाद्रियते । वेदेषु परमश्रद्धा, पुनर्जन्मवादः, ईश्वरस्य जगत्प्रणेतृत्वञ्च कालिदासस्य जीवनदर्शनस्य केचित्पक्षाः । स हि सन्दिशति -

’त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै

गृहमेधिनाम्।।

इति।

कवेः देशः

कालिदासस्य जीवनवृत्तिविषये अनेकाः लोकविश्रुतयः अनेके वादाः च सन्ति । केचित् एनं विक्रमादित्यस्य सभायां कविः इति मन्यन्ते । केचित् गुप्तकालीननरेशाणाम् आश्रयं प्राप्तवानिति कथयन्ति । धारानगरे भोजराजस्य सभायां कविरत्नपदभूषितः अभूत् इति कथाकोविदाः कथयन्ति। जनश्रुत्यनुसारं बाल्यकाले सः अतीव मूर्खः आसीत् । विद्याधरया सह तस्य विवाहः अभवत् । मूर्खः पतिः इति ज्ञात्वा विद्याधरा तं कालीदेव्याः आलयं नीत्वा यावत् सा भवते विद्यां न उपदिशति तावत् भवता ततः बहिः न आगन्तव्यम् इति आदिशत् । ततः पत्न्याः कथनानुसारेण तथैव आचरितः कालिदासः कालीदेव्याः

वरप्रसादेन विद्वान् अभवत् इति । इयं कथा कालिदासस्य प्रतिभया कविताचातुर्येण च जाता तथ्या तु न इति विदुषां मतिः । यतः जानकीहरणस्य कर्ता राजाकुमारदासः च सप्तमे शतके आस्ताम् इति विद्वांसः निश्चितवन्तः । अतः अयं तस्मिन् काले नासीत् इति वक्तुं शक्यते । इतोऽपि कालिदासस्य कविताचातुर्यं निर्दिश्यमानाः अनेकाः कथाः सन्ति ।

1.उत्तररामचरितस्य कर्ता भवभूतिः स्वयं नाटकं विलिख्य कालिदासस्य अभिप्रायं प्रष्टुं गतः आसीत् । समग्रं नाटकं परिशील्य पठित्वा च कालिदासः नाटकस्य प्रथमाङ्के विद्यमाने –

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा-

दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

अशिथिलपरिरम्भव्यापृतेकैकदोष्णो-

रविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ।।

श्लोकेऽस्मिन् 'रात्रिरेवं' इत्यत्र रात्रिरेव इत्येव सूक्तमिति परिष्कारम् अकरोत् । भवभूतिना लिखिते श्लोके एवं रसमयार्थः यथा द्योत्येत तथा परिष्कारं कृतवानिति अत्र कालिदासस्य काव्यप्रतिभां सहृदयाः श्लाघितवन्तः चेदपि भवभूतिकालिदासौ समकालीनौ आस्ताम् इत्येतं विषयं ऐतिहासिकाः नाङ्गीकुर्वन्ति ।

२. अपरा काचित् कथा एवं श्रूयते यत् कदाचित् सरस्वती देवी कालिदासभ-वभूत्योः कवितागुणतारतम्यं परीक्षितुं तुलायां द्वयोः स्थाल्योः उभौ अपि स्थापितवती इति । तदा भवभूतेः स्थाल्याः भारः न्यूनः अभवदिति सरस्वती स्वस्य कर्णे धृतं कल्हारमुकुलमकरन्दं तत्र योजितवती इति । तस्मात् द्वे स्थाल्यौ अपि समाने जाते इति श्रूयते । कालिदासस्य कविताचातुर्यं परिश्लाघ्यमानानि अनेकानि उपाख्यानानि 'भोजप्रबन्ध'इत्यस्यां कृतौ परिदृश्यते । परन्तु तानि सर्वाणि प्रमाणभूतानि इति वदितुं न शक्यते ।

३. विक्रमसंवत्सरस्थापकस्य विक्रमादित्यस्य आस्थाने नवरत्नेषु अयमपि अन्यतमः इति परम्परागतः अपरः विश्वासः । यथा –

धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंह-शङ्कुवैतालभट्ट-घटकर्परकालिदासाः ।

ख्याती वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ।।

श्लोकेऽस्मिन् नवरत्नानां कवीनां नामानि निर्दिष्टानि परं एते सर्वेऽपि समकालीनाः न । कालिदासः विक्रमस्य आस्थाने आसीत् इत्यंशः अङ्गीकृतः चेदपि अस्य श्लोकस्य

आधारेण तत्कालं प्रमाणीकर्तुं न साध्यम् ।

इत्थं प्रचलिताभिः किंवदन्तीभिः ऐतिहासिकव्यक्तीनाम् उल्लेखितकथाभिः वा कालिदासस्य चरित्रं वेदितुं न शक्यते । ताः रम्याः कथाः सन्ति तस्याः कालिदासस्य जनप्रियतां केवलं ज्ञातुं साध्यम्।

अथ महाकविरयं कदा कं देशं स्वजन्मना अलञ्चकार इत्येतस्मिन् विषये समेषां गवेषकाणाम् एकः एव निष्कर्षः अद्यावधि समुपलभ्यते यत् पुरातनाः कवयः स्वनिर्वचनं नैव कुर्वन्ति स्म इति । पाठकानां सामाजिकानां गवेषकाणां च प्रश्नः भवति बलवान् येन प्रेरिताः ते एतादृशान् ऐतिहासिकान् विषयान् कौतूहलेन गवेषयन्ति । गवेषणायाः सिद्धान्ताः प्रकाराणि च विभिन्नानि दृश्यन्ते । अस्य जीवनविषये बह्व्यः दन्तकथाः, ऐतिहासिककथाः च सन्ति । मेघदूते अन्यासु कृतिषु सः पुनःपुनः उज्जयिन्याः सौन्दर्यं वर्णितवान् अतः सः तत्रैव बहुकालम् उषितवान् स्यात् । काश्मीरे प्रवर्धमानस्य केसरपुष्पं सः केवलं वर्णितवान् इत्यतः काश्मीरीयः स्यादिति केषाञ्चित् अभिप्रायः । तेन मेघदूते निर्दिष्टः रामगिरिः विदर्भे अस्ति । तत्रत्यानि असनवसनादिविषयान् सः वर्णयति इत्यतः विदर्भीयः स्यादिति, न समीचीनं निर्णयं लभते । मालवं विस्तरेण वर्णितवान् इत्यतः सः मालवीयः अस्तीति पुनश्च केषाञ्चित् अभिप्रायः । रघुवंशमहाकाव्ये तेन वर्णितं रघोः दिग्विजयं सूक्ष्मतया परिशीलयामश्चेत् भारते तस्य अपरिचितः प्रदेशः नास्तीति स्पष्टं ज्ञायते । यथा असमप्रदेशम् अवर्णयत् तथैव मनोहरशैल्या केरलमपि अवर्णयत् । हिमालयमिव समुद्रतीरमपि सुन्दरम् अवर्णयत् । अतः सः राष्ट्रकविः, उज्जयिनी तस्य स्थिरस्थानम्, समग्रभारतं तस्य चरस्थानम्, अतः समग्रभारतमेव तस्य प्रदेशः इत्यपि वक्तुं शक्यते । एतदीयमातापित्रोः नामनी अद्यापि नोपलभ्येते न वा अयमेव सम्यक्तया निर्णयो जातः यदयं कुत्रत्यः इति । अस्य काव्यनाटकेषु आसमुद्रं भूस्थानानि वर्णितानि सन्ति । अस्य देशः काश्मीर इति, बङ्गाल इति, गालव इति च विभिन्नाः वा वादाः मण्डिताः बुधैः । यद्यपि कालिदासत्रयीति समालोचकपरम्परया अवबुध्यते तथापि संस्कृतसाहितीपरिचितानां मनःसु सः अन्यतमः कालिदासः । यदियं काव्यत्रयं नाटकत्रयं च जगन्मोहयति । आवर्जयति च हठात् पाश्चात्त्यविदुषामपि मनांसि ।

व्यक्तित्वम्

नूनमयं शैवः इति हेतोः मेघदूतकृतम् उज्जयिनीस्थमहाकालवर्णनं तत्रत्याः भौगोलिकीस्थितेः तत्सम्बद्धं चित्रणं निरीक्ष्य बहवः विद्वांसः अयम् उज्जयिनी निवासी इति विश्वसन्ति । इत्थं परिचयशून्योऽपि सर्वपरिचितः महाकविरयं सर्वासु दिक्षु स्वकीयम् अवदातां कीर्तिपताकाम् उद्धृत्य पाञ्चभौतिकेन सम्प्रति अनुपलब्धः अपि काव्यवैभवेन विदुषां हृदि यावच्चन्द्रार्कौ स्थास्यति एव । आध्यात्मिकतायाः ज्ञानं यथा तस्य कृतौ

आमूलाग्रं दृश्यते तथा लौकिकमपि तत्र तत्र प्रसृतम् । प्रजासु राज्ञां कर्तव्यं, यशस्विराजकीयतत्वानि, समाजिकसौहार्दतायाः आवश्यकता इत्यादीनि आकर्षकरीत्या चित्रितानि । सङ्गीतचित्रनृत्यादिकलाः जीवनं सुन्दरमयं कुर्वन्ति इति कालिदासः हृद्यशैल्या चित्रितवान् । क्रि.श. चतुर्थे पञ्चमे शतके च प्रचलितां संस्कृतिं, जीवनदृष्टिं, कलां, तत्वज्ञानं, समजव्यवस्थां च कविरयं सुन्दरसरलसुमधुरशैल्या स्वकाव्येषु अवर्णयत् । कालिदासस्य काव्येषु वयं भारतसंस्कृतिदर्शनं पश्यामः ।

तेन चित्रिताः नायकाः प्रेमपाशे संलग्नाः चेदपि सभ्यतायाः सीमां न अतिक्रामन्ते स्म । नायकाः दाक्षिण्यपराः, धर्मनिष्ठाः आसन् इति कवेः चित्रणं तस्य मनोधर्मं सूचयति । कालिदासः बालेषु नितरां स्निह्यति स्म इति बहुत्र व्यक्तः भवति । मित्राणि परिवाराः, भृत्याः, अतिथि-अभ्यागताः, तपस्विनः इत्यादिभिः नायकैः आचर्यमाणया रीत्या कवेः कुटुम्बदृष्टिं सामाजिकदृष्टिं ज्ञातुं शक्नुमः । तस्य नाटके आदौ क्रियमाणानि तेन लिखितानि सम्भाषणानि तस्य विद्वद्विनयं व्यनक्ति । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अन्तिमभागे परमेश्वरेण पुनर्जन्मराहित्या मुक्तिः दीयताम् इति तेन कृता प्रार्थना कालिदासः तृप्तिकरं परिपूर्णं जीवनं कृत्वा भगवति मुक्तिमपेक्ष्यमाणः अस्तीति अवगम्यते ।

कालः

आभारतीया भारतीया वा कविवरमिमं नवीनतमं प्राचीनतमं वा कल्पयन्तु नाम, किन्तु अस्य कृतिभिः एतस्य स्थायि यशः न मनागपि ह्रीयते । अस्य कालविषये तु प्राधान्येन । 1 तत्र प्रथमं क्रिस्ताब्दतः पूर्वं प्रथमशताब्द्याम् । 2. द्वितीयं क्रिस्ताब्दतः पश्चात् पञ्चमशताब्द्याम् । 3 तृतीयं क्रिस्ताब्दतः पश्चात् षष्ठशताब्द्याम् । प्रथममतस्य समर्थकाः प्रायः सर्वेऽपि विद्वांसः सन्ति । तेषां कथनमिदम् अस्ति यत् कालिदासः राज्ञः विक्रमादित्यस्य आस्थाने नवविद्वन्मणिषु आसीत् अन्यतमः । यथा - मालविकाग्निमित्रस्य कथांशेन परिज्ञायते यत् कालिदासः शुङ्गवंशस्य अभिज्ञः इति । कालिदासस्य काव्यरचनाप्रणाली सुतरां स्वाभाविकी सत्यपि महाभाष्यम् अनुकरोति । प्रवृत्तिरियं क्रिस्तीयशताब्दितः त्रिंशद्वर्षपूर्वतः प्रचलन्ती क्रिस्तीयवत्सरस्य प्रारम्भिकं कालं यावत् परिलक्ष्यते ।

द्वितीयमतस्य समर्थकाः पाश्चात्त्याः भारतीयाः गवेषकाः अपि सन्ति । एतेषां मतमिदं यत् गुप्तकालः भारतीयसाहित्यस्य स्वर्णयुगमासीत् । द्वितीयचन्द्रगुप्तः विक्रमादित्य इति सम्मानितोपाधिं धारयति स्म । अनेनैव शकाः पराजिताः । अश्वघोषस्य अपि पर्याप्तः प्रभावः कालिदासस्य काव्येषु वर्तते । अतोऽयं गुप्तकालिक इति ।

तृतीयस्य प्रवर्तकः फर्गुसनमहोदयः आसीत् । एतस्य कथनम् अस्ति यत् ५४४ क्रिस्ताब्दे विक्रमादित्यपदलाञ्छनेन केनापि राज्ञा हूणाः विजिता । मतमिदं मैक्समुलरः

अपि स्वीकरोति । डा. हार्नलीमहोदय: कथयति यत् महाकवे: कालिदासस्य आश्रयदाता यशोधर्मानृपति: षष्ठ शताब्द्याम् आसीत् । अनेन कविना तस्य यात्रावर्णनव्याजेन रघो: दिग्विजययात्रा वर्णिता इति ।

अथाऽत्र त्रिपथगामिन: समालोचका दृश्यन्ते । तत्र केचन कालिदास विक्रमपूर्वकालिकं मन्यन्ते । अपरे तु तं विक्रमसमकालिकम् । अन्ये हि तं विक्रमानन्तरं चतुर्थशतकभवमपि मन्यन्ते । अथापरे तु तं विक्रमानन्तरपञ्चमशतकभवमपि। सर्वोऽपि स्वाभिमतपक्षसम्पुष्ट्यै नैकांस्तर्कानुपस्थाययन्ति ।

ये हि खलु कालिदासं विक्रमपूर्ववर्तिनं मन्यन्ते, ते हि मालविकाग्निमित्रं नाटकमाश्रयन्ति । तदनुसारेण कालिदासो हि अग्निमित्रसमकालिको यतो हि स कथयति -

आशास्यनीतिविगमप्रभृति प्रजानां सम्पत्स्यते न खलु गोप्तरि माग्निमित्रे। इति ।

एष हि महापराक्रमं पुष्यमित्रं विहाय तत्कृतवैरमत एव पुष्यपुरं विहाय विदिशायां स्थितं तत्पुत्रमग्निमित्रं नाटके नायकीकरोतीति परं प्रमाणं तस्य तत्समकालिकत्वस्य । अग्निमित्रो हि तदा पित्रा कृतवैरो विदिशापालक आसीदिति।

सोऽहमिदानीमंशुमता सगरपुत्रेणेव प्रत्याहृताश्वो यक्ष्ये । तदिदानीमकालहीनं विगतरोषचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति कथनेन ज्ञायते । तत्र हि सम्राट् पुष्यमित्रस्तत्कालप्रचलितेन सेनापतिशब्देन प्रतिज्ञातोऽपि दृश्यते । यथोक्तं -

ठस्वस्ति । यज्ञशरणात् सेनापति: पुष्यमित्रो वैदिशस्थं पुत्रमायुष्यन्तमग्निमित्रं स्नेहापरिष्वज्येदमनुदर्शयतिः्ऽऽऽइति ।ठ ठअदिघोरे क्खु पुत भो सेनावदिणा णिउत्तो'' इत्यपि ।

पुष्यमित्रो हि प्रथमं मौर्यस्य देवभूते: सेनापतिरासीत् । स हि तं हत्वा स्वयमेव राज्यं बुभुजे । तेन हि स तदा सेनापतिशब्देनैव ज्ञातो व्यवहृतश्चासीत् । स हि नीचगिरौ शिलावेश्ममात्राणि जानाति । तथैव स विदिशा दशार्णानां राजधानीत्वेन स्मरति, यद्धि शुङ्गकाले एवाऽऽसीत् । स हि शुङ्गवंशीयं त्रैपुरुषिकं जानाति । यदि नाम कालिदास: शुङ्गशासनानन्तरकालिक: स्यात्तदा स तथाविधमनतिप्रसिद्धं युवराजमग्निमित्रं नैव नायकीकुर्यात् । किन्तु पक्षस्यास्य सिद्धाववि सन्त्यनेका विप्रतिपत्तय:। कालिदासो हि रघुवंशे षष्ठसर्गे इन्दुमतीस्वयंवरप्रसङ्गे राजवर्णनक्रमे प्रथमं मगधेश्वरमेव गृह्णाति वर्णयति च तदुत्कर्षं यथा स मागध एव स्यात्, किन्तु तत्सम्मत: परन्तपो नाम मागधो राजा न कुत्रापि पुराणेष्वपि श्रुयते । रघुवंशे एवं चतुर्थसर्गे मगधं वा पुष्पपुरं पुनर्नामतोऽपि न स्मरति । स हि मालविकाग्निमित्रे विदर्भान् हि दशार्णानामधीनस्थराज्यत्वेन वर्णयति यत्र हि यज्ञसेनमाधवसेनयो: द्वैराज्यं स्थापितमस्ति । रघुवंशे तु 'सौराष्ट्ररम्यानपरो विदर्भान्' इति

पृथगेव स्वतन्त्रराज्यरूपेण स विदर्भान् स्मरति । अपरञ्च, अग्निमित्रसमये साकेतप्रदेशो मगधानामन्तर्वर्तिप्रदेश आसीत् । रघुवंशे तु स साम्राज्यकेन्द्रत्वेन वर्णितोऽस्ति । तेन हि रघुवंशस्य प्रणेता कालिदासोऽग्निमित्रसमकालिक इति नैव सर्वतोभावेन सङ्गच्छते।

अपरे तु कालिदासं हि विक्रमादित्यसमकालिकं मन्यन्ते । यद्यपि कोऽसौ विक्रमादित्य इति नाधुनाऽपि निर्णीतं तथापि कालिदासो हि विक्रमादित्यस्य सभापण्डित आसीदिति तु सर्वे एवामनन्ति ।

अन्ये तु कालिदासं हि समुद्रगुप्तसभासदमपि मन्यन्ते विक्रमानन्तरचतुर्थशतकभवम् ।

इतरे तु तं विक्रमानन्तरषष्ठशतकभवस्य यशोवर्मण: सभापण्डितमपि मन्यन्ते ।

केचित्तु तं रघुवंशोपवर्णिताग्निवर्णसमकालिकमपि कथयन्ति । समुपलब्धेषु सप्तस्वेवं कृतिषु कालिदास: सप्तविधेनैव रूपेणात्मानं प्रदर्शयतीति दुष्कर एव तस्य देशस्थितिकालनिर्णय: । अतो विक्रमपूर्वद्वादशशतकमारभ्य विक्रमानन्तरषष्ठशतकपर्यतं समालोचका: तत्स्थितिकालपूर्वपरसीमां मन्यन्ते। तेषु हि ये खलु कालिदासं विक्रमानन्तरषष्ठशतकभवं मन्यन्ते फर्युसनमहाशयोऽग्रणी: । स हि रघुवंशे हूणपराजयवर्णनमवलोक्य तद्विक्रमानन्तरैकोत्तरषट्शतवर्षघटितोज्जयिनीनरेशयशोधर्मकृतहूणपराजयेन संयोज्य कालिदासं तस्यैव राज्ञ: सभापण्डितं मन्यते । इतिहासे हि घटनैषा कारूरसङ्गामनाम्ना ख्याता । फर्ग्युसनानुसारेण अनेनैव राज्ञा हि हूणा: पराजित्य विक्रमादित्योपाधिधारणं कृतमासीत् प्रवर्तितश्च तेन विक्रमशको यस्य प्राचीनत्वसिद्धये षट्शतवर्षाणि तत्र योजितानीति । किन्तु मतमिदं नैव निर्दोषं यतो हि तत्पूर्वमेव शकोऽयं मालवनाम्ना प्रचलित आसीदिति -

मालवानां गणस्थित्या याते शतचतुष्टये।
त्रिनवत्यधिकेऽब्दानाम्रितौ सेव्यघनस्तने।।
सहस्यमासशुक्लस्य शिस्तेऽह्नि त्रयोदशे ।
मङ्गलाचारविधिना प्रासादोऽयं निवेशित:।।
इति बन्धुवर्मणो मन्दसोरशिलाभिलेखतस्तथैव
पञ्चसु शतेषु शरदां यातेष्वेकोनवतिसहितेषु।
मालवगणस्थितिवशात्कालज्ञानाय लिखितेषु।।

इति यशोधर्मण एव मन्दसोरशिलाभिलेखतोऽपि ज्ञायते । तेन हि न च यशोधर्मा विक्रमादित्यो नैव च विक्रमशकस्तेन प्रवर्तितो न हि च कालिदासस्तस्य सभापण्डित: ।

तेषु हि ये कालिदासं विक्रमानन्तरचतुर्थशतकभवं मन्यन्ते, तेषु हि केचन पाश्चात्यसमालोचका: उल्लेखनीया: । तदनुसारेण हि कालिदासग्रन्थेषु समुपस्थापित: समाजो गुप्तकालिक: प्रतिभाति । स हि 'कामं नृपा: सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्'ड११.इति कथनेन मगधेश्वरं प्रथमत उपस्थापनेनड१२.समुद्रगुप्तस्यैश्वर्यं वर्णयति तथैव 'कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम्'ड१३.कथनेन कुमारगुप्तस्य जन्माऽपि सङ्केतयति । किन्तु कथनमिदं नैव तर्केण सह संवदते । गुप्तकालिको हि कालिदास: षट्शतवर्षपूर्वभवमनतिख्यातयशसमग्निमित्रं नायकीकरोतीति तर्क: कुतर्क एव मन्यते। अपरञ्च रघुवंशेड१४.समुपवर्णितस्य पाण्ड्यराज्यस्य यस्योरगाख्यं पुरं राजधानी आसीत् गुप्तकाले नामाऽपि न श्रूयते स्वतन्त्रराज्यरूपेण । तदस्तित्वं तु शुङ्गकाल एवासीत्।

सङ्क्षेपत: कालिदासविषये वासुदेवमहोदयेन कतिपयानि तथ्यानि सङ्कलितानि तेषां विचारणया एतदेव सिध्यति यत्कालिदास: शुङ्गकालीन एव विशेषतोऽग्निमित्रसभासद् वैदिश:।

शुक्लकालीनत्वेन सम्मतासु 'भीट' मुद्रासु मृगमनुधावमान: कश्चिन्नृप: श्चित्रितो दृश्यते । अनेन मन्यते यदभिज्ञानशाकुन्तलस्य शुङ्गकाले एव रचना सम्मताऽऽसीत् । तादृशी घटनाऽभिज्ञानशाकुन्तले एव वर्णिताऽस्ति नान्यत्र । कालिदासस्य नैसर्गिकी शैली तमाचार्ययुगस्य प्रतिनिधित्वेनोपस्थापयति न तु पण्डितयुगीनत्वेन । तस्य हि रचनायां नैव कुत्रापि पाण्डित्यप्रदर्शनप्रयास:, न हि तत्र शब्दानामाडम्बर:, न चित्रता, नालङ्कारप्राचुर्यं न हि वर्णनस्यातिमात्रविस्तर: न च दुरूहत्वं कुत्रापि । उक्तमेव -

अस्पृष्टदोषा नलिनीव दृष्टा हारावलीव प्रथिता गुणौघै:।

प्रियाङ्कपालीव विमर्दहृद्या न कालिदासादपरस्य वाणी।।

स हि शिष्टभाषितभाषाया एवं प्रयोगं कृतवान्। तस्य पदेषु प्रकृतिर्नृत्यति सानुरागम् । शैलीयं पाणिनिवररुचिपतञ्जलिशैल्या सह साधु संवदते । यथा हि जाम्बवतीविजये पाणिने: -

असौ गिरे: शीतलकन्दरस्थ: पारावतो मन्मथचाटुदक्ष:।

घर्मालिसाङ्गीं मधुराणि कूजन् संवीजते पक्षपुटेन कान्ताम्।।

यथा च कालिदासस्य -

मधुर्द्विरेफ: कुसुमैकपात्रं पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमान:।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसार:।।

अनेन कालिदासस्य पण्डितयुगात्प्रागेव सम्भव: मन्यते। कालिदासस्य अमरसिंह-वराहमिहिरादिसमकालिकत्वं यदुच्यते तदपि सत्याद् दूरमेव मन्यते। यतो हि कालिदास: पेलवशब्दं कोमलेऽर्थे प्रयुनक्ति यथा कुम्मारसम्भवे - पदं सहेत भ्रमरस्य पेलव शिरीषपुष्पं न पुन: पतत्रिण:। इति । अमरसिंहस्तु 'पेलवं विरलं तनु' इति पठति । एवमेव कालिदासो हि परमेष्ठिपदेन विष्णुं जानाति । 'अमरसिंहस्तु तत्पितामहपर्यायवाचकं मन्यते'। कालिदासो हि छन्दोमात्रैकगोचरानपि शब्दान् यत्र कुत्र प्रयुनक्ति यथा वेदेषु - 'आ नो भद्रा: कृतवो यन्तु विश्वत: ।' कालिदासोऽपि - तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् । संयोजयां बिधिवदास समेतबन्धु: इति।

अनन्तरकालिकेषु कविषु नेदृशी प्रवृत्ति: दृश्यते । तेन हि कालिदासेन वैदिकलाकिकसंस्कृतसन्धि-कालभवेन भाव्यम् इति मन्यते। कालश्चायं विक्रमपूर्वचतुर्थशतकादारभ्य विक्रमोदयं यावदभ्युपगत: । कालिदासो हि परशुरामं केवलं मुनिरूपेणैव जानाति । स हि अधिकांशत: साकेतनिमित्तमयोध्याशब्दमेव प्रयुनक्ति वाल्मीकिवत् । यथा -

पुरमविशदयोध्यां, आलोकयिष्यन् मुदितामयोध्यां, गृहवर्जमयोध्यया, सैन्यैरयाध्याभिमुख: प्रतस्थे, अयोध्यादेवताश्चैनं। साकेतशब्दस्य प्रयोगस्तु स्वल्प एव । यथा रघुवंशे - जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ,साकेतोपवनमुदारमध्युवास इति । अनेनापि कालिदासस्य आचार्ययुगीनत्वं सिध्यति । पतञ्जलिरपि साकेतस्यैव बहुधा प्रयोगं करोति । 'अरुणधवन: साकेतम्' इत्यादौ । यद्यपि अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कासुचित्प्रतिषु प्रस्तावनायां 'रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्य अभिरूपभूयिष्ठा परिषद्' इत्युक्तं दृश्यते तथैव नैतावदेव पर्याप्तं प्रमाणं कालिदासस्य विक्रमादित्यसभापण्डितत्वस्य ।

प्रथमं तु विक्रमादित्यशब्दो वस्तुत: संज्ञा उत उपपदमित्यप्यद्यावधि नैव निर्णीतम् । अत्रत्यं हि 'रसभावविशेषदीक्षागुरो:' इति विशेषणमपि साभिप्रायमेव दृश्यते । किं शकारिर्हि विक्रमादित्याख्यो नृप: कालिदासस्य रसभावविशेषदीक्षागुरु: सम्भवति ? यदि तथा तर्हि का तस्य वैशिष्ट्यसमर्थनपरा कृति: ? सम्भवतो नैव । तेन हि पदमिदमुपपदमेव कस्यचित्तादृशयोग्यतासम्पन्नस्य राज्ञ: । तर्हि कोऽसौ नृप इत्यपेक्षायामुच्यते सम्भवत: स हि मृच्छकटिकस्य कर्तृत्वेन सम्मत: शूद्रक एव । तथ्यमेवेदं समुद्रगुप्तप्रणीते कृष्णचरिते समुद्घाटितमस्ति । यदि शुदक: कालिदाससमकालिको वा तदाश्रयस्तदा स यदा भाससौमिल्लकविपुत्रादीन् स्मरति, तदा शुद्रकं कथमुपेक्षत इत्यपेक्षायामुच्यते तत्र द्विविधा हि स्थिति: सम्भवति । प्रथमं तु यदा हि मालविकाग्निमित्रं प्रणीयमानमासीत्तदा मृच्छकटिकं नैव प्रणीतं सम्भवति। द्वितीयं तु रसभावविशेषदीक्षागुरोरिति कथनेन तस्य सम्मानं प्रकटितमपि सम्भवति । यतो हि मृच्छकटिकं हि शूद्रकस्य चरमा कृतिरिति तत्प्रस्तावनात:

समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरितादपि ज्ञायते । तेन स्थितमेतद्यत्कालिदासो हि अग्निमित्रशुदकयोरन्यतरस्य सभापण्डित असीदिति । मालविकाग्निमित्रव्याख्याता काटयवेमो हि 'अत्र प्रजानामाशास्यसिद्धिं प्रति गोप्तुरग्निमित्रस्य कथनं तत्कालराजोपलक्षणमिति मन्तव्यम्' इति सूचयति । तथैव समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरिते राजकविवर्धनप्रसङ्गे शूद्रकस्य वर्णने -

वत्सरं स्वं शकाञ्जित्वा प्रावर्तयत वैक्रमम्।

भूयः स मृच्छकटिकं नवाङ्के नाटकं व्यधात्।।

तस्याभवन्नरपतेः कविराप्तवर्णः श्रीकालिदास इति योऽप्रतिमप्रभावः।

दुष्यन्तभूपतिकथां प्रणयप्रतिष्ठा रम्याभिनेयभरितां सरसाञ्चकार।। इति ।

अग्निमित्रकाले एव सिन्धोः दक्षिणरोधसि यवनानां प्राबल्यमासीदिति मालविकाग्निमित्रतो ज्ञायते । सम्भवति पुष्पपुरं प्रत्यागतेऽग्निमित्रे शूद्रको हि विशालां शशासेति । शूद्रकोऽपि ब्राह्मण एव । तेनाग्निमित्रशूद्रकयोः यौनसम्बन्धोऽपि सम्भवति । शुद्रकस्य पुत्रो देवमित्रो यथाऽग्निमित्रस्य वसुमित्रः । शूदकस्य अग्निमित्रसद्योऽनन्तरकालिकत्वमैतिह्यासकदृष्ट्याऽपि सम्भवति । सम्भवति अग्निमित्रे पुष्पपुरं प्रति प्रस्थिते कालिदासः शूद्रकं समाश्रितवान् । यतो हि तस्य मालविकाग्निमित्रं प्रथमा कृतिरिति तस्यैव प्रस्तावनायाः 'पुराणमित्येव न साधु सर्वम्' इति वचनात् सिध्यति । विक्रमोवंशीयं हि त्रोटकमवान्तरचना । अभिज्ञानशाकुन्तलञ्च नाटकेषु चरमम् । शुङ्गाः सर्वेऽपि माहेश्वरी यथा कालिदासः । शूद्रकोऽपि परमशैवः ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद् इति तत्रोक्तेः । एवमेव तस्य श्रव्यकाव्येऽपि ऋतुसंहारं प्रथमा कृतिः, कुमारसम्भवं मेघदूतं रघुवंशञ्च ततः क्रमेण प्रणितानि ।

शूद्रको हि जीवनकाले एव पुत्रं देवमित्रं राज्येऽभिषिच्य वनं प्रविष्ट आसीत्तपसे । शुङ्गा हि १३९ वर्षाणि भुवं बुभुजुर्यत्र पुष्यमित्र एक एव षष्टिवर्षाणि महीं शशास । ततश्चाग्निमित्रः केवलं सप्तवषाण्येव डकालिदासस्य हि अग्निवर्णाग्निमित्रावभावेव विलासिनावल्पायुषौ च .ततश्च वसुमित्रो दशवषणि । वसुमित्रानन्तरं शुङ्गा हि क्षीणबला बभूवूर्यतो हि विशालेशः शूद्रकोऽश्वमेधनेष्टुं प्राभवत् प्रावर्तयच्च शकान् जित्वा विक्रमशकं कलिगतेषु २०४५ वर्षेषु ।

एतावदपि विश्वस्यते यत्क्षुद्रकगणवञ्चनया सिकन्दरपराजितो मालवगणस्तरप्रदेशमुज्झित्वा स्थायिवसतिविचयाय यत्र तत्र प्रस्थितः । स हि उज्जयिनीं प्राप्य स्वां स्थितिं प्रबलां चक्रुः । तदा तेषां हि नेता शूद्रक आसीत् । तत्रापि मालवगणः शकैः आक्रान्तस्ताञ्च विद्रावणाय स समर्थोऽभूत् । तदेवावसरमादाय मालवशकः प्रारब्धो यो पश्चाद्विक्रमनाम्ना प्रसिद्धो देशेषु । तद्विजयद्योतनाय शूद्रकेण विक्रमादित्योपाधिर्धारिता । शूद्रक एव कालिदासस्य रसभावविशेषदीक्षागुरुर्भवितुमर्हति नान्यः कश्चिदपि नृपः।

तस्य हि धनुर्वेदं चौरशास्त्रं द्वे रूपके, मृच्छकटिकञ्च प्रसिद्धग्रन्था: । कालिदासस्मृतौ हि सौमिल्लक: शूद्रकस्यैव सभापण्डित आसीद्येन मिलकेन सह सम्भूय शूद्रकस्य चरितं विरचितम् ।

रचनाशैली

रससिद्धस्य अस्य कवीश्वरस्य महिमा तदीयकाव्यै: एव ज्ञायते । तस्य काव्यस्य परिशीलनेन वेदशास्त्रपुराणेषु तस्य अगाधं पाण्डित्यम् आसीत् इति ज्ञायते । कल्पनाचातुर्यं पदानां माधुर्यं, पात्रसंविधाननैपुण्यं, रसोल्लास:, ललितानि मनोहराणि वचनानि इत्यादिभि: सुगुणै: अस्य कवे: काव्यानि सर्वजनादरणीयानि । कालिदास: भारतीयसंस्कृते: प्रतिनिधि: कविरिति सुधीभि: पुरस्कृत: । अस्य रचना: चतुर्वर्गपुरुषार्थानां प्रदानसाधनस्वरूपा: इत्यपि स्वीकृतं सरसान्त:करणै: संख्यावद्भि: । अयं महाकवि: वैदर्भीरीते: सम्राट्, प्रसादगुणपरिपूर्णै:, अनुपमोपमाप्रयोगप्रजापति: प्रकृतिचित्रणचित्रकार:, व्यञ्जनाव्यञ्जितशास्त्रकलेवर:, अभिनवकल्पनाकुशल:, अन्यतम: काव्यशिल्पी विराजते - सभाभास्वरो भास्कर:, वाणीवरदवत्स:, भूमातुर्मौलिमुकुटहीरक:, धन्योऽयं कविमूर्धन्य:, स्वकीयकुलकेतन:, सर्वतन्त्रस्वतन्त्र:, सकलशास्त्रासारनिश्यन्द:, काव्यकोशविकासविभाकर:, वैदर्भीरीतिसभाजनसभ्य:, प्रसादगुणालम्बन:, उपमासीमन्तिनी-सीमन्तसिन्धूरदानसरस:, कविताकामिनीविलास:, काव्यरचनाविक्रमादित्य:, श्रीविक्रमादित्य कविकादम्बकदम्बसमाराधितपादपद्म:, मुकुटालङ्करणारहितोऽपि सार्वभाम:, कविकुलगुरु:, कविचक्रवर्ती, प्रकृतिनटीनिर्वचनचतुर: विद्योत्तमाद्योतितान्त:करण:, समर्चितकालिकाचरण:, व्यासवाल्मीकिप्रभृतीनाम् अवरज:, विश्वविश्रुतकीर्ति: आसीत् महाकवि: कालिदासो नाम ।

कृतय:

कालिदासकृतित्वेन सम्प्रति मालविकाग्निमित्रं विक्रमोर्वशीयमभिज्ञानशाकुन्तलञ्चेति त्रीणि रूपकाणि ऋतुसंहार:, कुमारसम्भवं, मेघदूतं, रघुवंशञ्चेति चत्वारि श्रव्यकाव्यानि यत्र प्रथमं खण्डकाव्यं, द्वितीयचतुर्थे महाकाव्ये तृतीयं तु गीतिकाव्यमिति प्रसिद्धानि ।

मालविकाग्निमित्रम्

मालविकाग्निमित्रं हि नाटकं पञ्चस्वङ्केषु विभक्तम् । अत्र हि धीरललितप्रकृतिकोऽग्निमित्रो नायकस्तत्प्रकृतिका च मालविका नायिका । नायको हि शुङ्गवंश्यो नृपो नायिका च विदर्भराजकन्या । वृत्तमैतिहासिकस्वरूपम् अग्निमित्रेण सह प्रतिश्रुतसम्बन्धो हि वैदर्भराजपितृव्यपुत्रो हि माधवसेन: सोदरया मालविकया सह विदिशां प्रस्थितो वैदर्भस्य

यज्ञसेनस्यान्तपालेनावस्कन्द्य गृहीतः । ग्रहणविप्लवे विनष्टा मालविका अग्निमित्रान्तपालेन वीरसेनेने शिल्पाधिकारे योग्येति मत्वा महादेव्या धारिण्या उपायनं प्रेषिता । ताञ्च दृष्ट्वा नायकस्तदुत्सुकर्मना भवति । विदूषकस्य प्रोद्योगेन तयोरन्ते परिणयः सम्पद्यते । गृहीतस्य वैदर्भस्य राज्यमपि यज्ञसेनमाधवसेनयोश्च द्वैराज्यरूपेण व्यवस्थाप्यते । सामान्यमिदं वस्तु कालिदासलेखनीं प्राप्य तया ग्रथिता भवति येन नाटकमिदमनन्तरवर्तिनां श्रीहर्षादीनामपि उपजीव्यं भवति । अत्र हि सर्वत्र वैदर्भी रीतिः प्रसादश्च गुणः । गणदासहरदत्तयोः विवादप्रसङ्गो नाटकं रञ्जयति विशेषेण । स्त्रीप्रधानमिदं नीटकं नाटिकाप्रकृतिकम्।

विक्रमोर्वशीयम्

विक्रमोर्वशीयं हि पञ्चस्वङ्केषु विभक्तं त्रोटकम् । अत्र हि पुरुरवस ऊर्वश्याश्च प्राधान्येन प्रेमव्यापारो वर्णितः। केशिदैत्येन पीड्यमानोर्वशी पुरुरवसा विक्रम्य रक्ष्यते । परस्परावलोकनेन तौ हि स्नेहाद्रचित्तौ भवतः। नायके नितान्तमनुरक्तोर्वशी नाटकाभिनयानन्तरे पुरुषोत्तमेति वक्तव्ये पुरूरवा इत्युच्चरति । तेन 'भुवं गच्छ' इति भरतेन शप्ता पुरूरवसा सह परिणीता भवति । अथ च प्रणयकुपितोर्वशी निषिद्धस्त्रीप्रवेशां कार्तिकेयवनीं प्रविष्टा लतायां परिणता भवति । पुरूरवा अपि तां कथञ्चित्तत्र पूर्वभावं प्रत्यावर्तयति । पश्चाच्च यावज्जीवमेव पुरन्दरेण तयोः संयोगेऽनुमते त्रोटके समाप्नोति ।

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

दुष्यन्तं पश्यन्ती शकुन्तला, राजा रविवर्मा

शकुन्तला-दुष्यन्तप्रणयकथासम्बद्धमिदं नाटकं कालिदासस्य प्रौढा कृतिः । रूपकमिदं सप्तस्वङ्केषु विस्तृतम् । मृगयाव्यसनी दुष्यन्तो हि मृगमनुधावन्महर्षेः कण्वस्य तपोवनं प्रविशति । तत्र स शकुन्तलां दृष्ट्वा तदाकृष्टचेता भवति, तथैव शकुन्तलापि । तौ हि गान्धर्वेण विधिना परिणीतौ भवतः । दुष्यन्तश्च शकुन्तलां समाश्वास्य शीघ्रमेव तन्नयनं प्रतिज्ञाय नगरीं प्रत्यागच्छति । तद्विरहदुःखिता शकुन्तला दुर्वाससं नैव शृणोति शप्ता च भवति यं विचिन्त्य सा तमुपेक्षितवती सोऽपि तं विस्मरत्विति । सखीभ्यामननीतः सः पश्चादभिज्ञानदर्शनेन स्मरिष्यतीति शापप्रतीकारमपि स्वीकरोति । तीर्थयात्रातः प्रत्यागतः कण्वः पुत्रीं तथाभूतां सगर्भाञ्च विज्ञाय तां पतिगृहं प्रेषयति मार्गे शचीतीर्थे स्नानसमये अभिज्ञाननिमित्तकांगुलिमद्रा जले पतति । शापप्रभावात्प्राप्तां प्रियां दुष्यन्तो नैव परिचिनोति । तथोपेक्षिताञ्च तां तज्जननी मेनका मारीचस्य महर्षेः आश्रमं नयति। तत्रैव सा भरतं सूते। धीवरादङ्गुलीयकलाभेन लब्धस्मृतिः नायकः प्रियानिमित्तं भृशमनुतपति । युद्धे पुरन्दरसाहाय्यं कृत्वा प्रतिनिवर्तमानो राजा मारीचाश्रमे सपुत्रां प्रेयसीं पश्यति । ततश्च मारीचेनाशिषा संवधतौ दम्पती सुखमनुभवतः । इत्यस्य कथासारः ।

नाटकमिदं सर्वोत्कृष्टकृतिषु अन्यतमम् इति सम्मतम् । उच्यते हि काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि अभिज्ञानशाकुन्तलं रम्यतमम् । शाकुन्तलेऽपि चतुर्थोऽस्तत्राऽपि श्लोकचतुष्टयं तु विशिष्टतमं मतम् ।

ऋतुसंहारम्

काव्यमिदं षट्सर्गात्मकम्। अत्र हि ग्रीष्मादारभ्य वसन्तपर्यन्तं षड्तवः साङ्गोपाङ्गमुपवर्णिताः । अत्र १ ५ ३ मितानि नानावृत्तमयानि पद्यानि सन्ति एकैकस्मिन् सर्गे एकैकः ऋतुरूपः वर्णितोऽस्ति । इदं हि कालिदासस्य प्रथमकृतित्वेन गृह्यते समालोचकैः । कथ्यते हि काव्येऽस्मिन् यत् प्रकृत्या सह समवेदना तस्याः सूक्ष्मेक्षिका तस्या एवं वैशद्येन वर्णनञ्च तन्न कुत्राप्यन्यत्र काव्ये दृश्यते । इदं हि प्रसादगुणस्य तु मूर्तिरेव । विनोदायात्र कानिचित्पद्यान्युद्धियन्ते । तत्र ग्रीष्मवर्णनं यथा -

सितेषु हर्येषु निशालु योषितां सुखप्रसुप्तानि मुखानि चन्द्रमाः।

विलोक्य नूनं भृशमुत्सुकश्चिरं निशाक्षये याति ह्रियेव पाण्डुताम्।।

वर्षावर्णनं यथा -

निपातयन्त्यः परितस्तटदुमान्प्रवृद्धवेगैः सलिलैरनिर्मलैः।

स्त्रियः सुदुष्टा इव जातिविभ्रमाः प्रयान्ति नद्यस्त्वरित पयोनिधिम्।।

पयोधरैर्भीमगभीरनिस्वनैस्तडिद्भिरुद्वेजितचेतसो भृशम्।

कृतापराधानपि योषितः प्रियान् परिष्वजन्ते शयने निरन्तरम्।।

शरद्वर्णनं यथा

तारागणप्रवरभूषणमुद्रहन्ती मेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा।

ज्योत्स्नादुकूलममलं रजनी दधाना वृद्धिं प्रथात्यनुदिनं प्रमदेव बाला।।

हेमन्तवर्णनं यथा -

बहुगणरमणीयो योषितां चित्तहारी, परिणतबहुशालिव्याकुलग्रामसीमा ।

विनिपतिततुषारः क्रौञ्चनादोपगीतः, प्रदिशतु हिमयुक्तः काल एषः सुखं वः ।।

शिशिरवर्णनं यथा -

प्रचुरगुडविकारः स्वादुशालीक्षुरम्यः, प्रबलसुरतकेलिर्जातकन्दर्पदर्पः।

प्रियजनरहितानां चित्तसन्तापहेतुः, शिशिरसमय एष श्रेयसे वोऽस्तु नित्यम्।।

वसन्तवर्णनं यथा -

कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं चलेषु नीलेष्वलकेष्वशोभम् ।

पुष्पं च फुल्लं नवमल्लिकायाः प्रयान्ति कान्ति प्रमदोजनानाम्।।

मेघदूतम्

गीतिकाव्यपरस्परायां श्रेष्ठत्वेन सम्मतमिदं खण्डकाव्यं पूर्वोत्तरभागविभक्तम् । अत्र हि अष्टादशाधिकशतं पद्यानि मल्लिनाथटीकायां दृश्यन्ते । स्वामिनो वर्षभोग्येन शापेन स्वदेशं विहाय रामगिरिमधिवसन् कश्चिद्यक्षः प्रावृण्मुखे प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीविता-वलम्बनार्थी स्वकुशलमयमुदान्तं प्रियायै प्रेषयितुमिच्छन् तन्निमित्तमुदगुच्चलितं बलाहकं प्रार्थयते निदशति च मार्गं रामगिरितः आरभ्यालकापर्यन्तम् । तदनुसारेण रामगिरितः आम्रकूटस्ततश्च नर्मदा ततो वेत्रवती ततश्च विदिशा ततश्च वामेन विशाला तदनु कुरुक्षेत्रं ततः कनखलं ततः कैलाशस्तदनु मानसं ततोऽलकेति गन्तव्यमार्गः । ततश्च अलकायां गृहपरिचयानन्तरं सन्देशकथनं ग्रथितमस्ति । सन्देशश्च नितान्त एव मार्मिकः। यथा -

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्। अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिराप्यते मे क्रूरस्तस्मिन् न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः।।

समालोचकाः ह्यत्र वाल्मीकीयरामायणस्य वर्षावर्णनस्य हनुमतो दौत्यस्य च प्रभावं पश्यन्ति । काव्यस्याय वैदर्भी रीतिः कवेरपूर्ववर्णननिपुणता प्रस्फुटन्ती पदे पदे प्रतिभा च काव्यमिदं सर्वोत्कृष्टकोटौ स्थापयन्ति । एतच्च पश्चादनेकेषां दूतकाव्यानामुपजी-व्यमप्यभूत् । यथा हि विक्रमस्य नेमिदूतं, वादिचन्द्रस्य पवनदूतं, व्रजनाथस्य मनोदूतं, अज्ञातकतृकमिन्दुदूतं, वेङ्कटनाथस्य हंससन्देशश्च दूतकाव्यपरम्परायामुल्लेख्याः ग्रन्थाः ।

कुमारसम्भवम्

सप्तदशसर्गेषु निबद्धमिदं महाकाव्यं कालिदासस्य कोमलकल्पनाया अपूर्वमुद-ाहरणम् । केचिन्मन्यन्ते यत् काव्यस्य ह्यस्यान्त्यनवसर्गाः केनचित्कालिदासोत्तरभवेन कविना प्रणीता इति । किन्तु तेषामपि कालिदासकृतित्वेन ग्रहणे न तथा काचिद्विप्रति-पत्तिर्भाषाभावादिदृष्ट्या । काव्यमिदं ऋतुसंहारमिव वस्तुनिर्देशात्प्रारब्धमस्ति । काव्येषु कमनीयतममिदं महाकाव्यं जीवनसम्बद्धाः सर्वा अपि कलाः स्वस्मिन् समायोजयति । उत्तरस्यां दिशि हिमालयो नाम नगाधिराजोऽस्ति । हिमालयाद्धि मेनकायां भगवती पार्वती जन्म गृह्णाति । बाल्यात्परे वयसि प्राप्ता सा पिनाकपाणिं पतिमाप्तुं तपोनिरतं तं सेवते । एतस्मिन्नेवान्तरे तारकासुरपीडिता देवास्तत्प्रतीकाराय परमेष्ठिनं शरणं गच्छन्ति । सोऽपि तान् तद्विनाशाय शम्भुवीर्यज एवालं तेन तदर्थं प्रयतत्तामिति निर्दिशति ।

ततश्च पाकशासनो मधुसहायं कामं शिवसमाधिभङ्गाय चोदयति । कामश्च तथा कुर्वन् तृतीयनेत्रोत्थवह्निना भस्मावशेषः क्रियते । ततश्च ततो निराशा पार्वती स्वाभिलाषापूर्तये

तपश्चरति । प्रसन्नश्च शम्भुस्तस्याः अभिलषितं स्वीकरोति । सप्तर्षिप्राथितो हिमालयः सुतां शम्भवे समर्पयति । सम्पन्ने चोद्वाहे नवदम्पती यथेच्छे विहरतः । तयोरेकान्तं शक्रचोदितो वीतिहोत्रो विघ्नयति केपोतरूपेण । स्खलितश्च शम्भोर्वीर्यं धारयितुमसमर्थोऽनलस्तगदङ्गायां निक्षिपति । गङ्गाऽपि तत्तेजोऽसहमाना तच्छरवणे प्रक्षिपति । ज्वलच्च तत्सेवमानाः कृत्तिका गर्भं धारयन्ति । ततश्च कुमारः स्कन्दो जनिं गृह्णाति । द्रवयाः स पुरन्दरप्रेरणया तरिकासुरं निहन्ति । सर्वतोभावेन कमनीयतमेऽस्मिन् काव्ये सर्वेऽपि श्लोका भाव-भावस्वभाव नवनवत्वनयन्ति । दिङ्मात्रमुद्धरणं यथा -

यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम्।

अवचित बलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा नियमविधिजलानां बर्हिषाञ्चोपनेत्री।

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी नियमितपरिवेदातच्छिरश्चन्द्रपादैः।।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः, शैलाधिराजतना न येयौ न तस्थौ ।

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी लीलाकमलपत्राणि गणयामासे पार्वती।।

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरी वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्, प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ।।

नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाश्वसत्।

भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं वधूजनः।।

अत्र हि जगद्गुरोः सुरतवर्णनमशिष्टं मन्यमानाः केचिदालोचकास्तन्निन्दन्ति । अपरे तु काव्ये न तद्दोषायेति तत्स्वीकुर्वन्ति । कुमारसम्भवनाम्ना ख्यापितो ग्रन्थः पार्वती-परमेश्वर-सुरतलीलावर्णनात्समाप्नोतीति न शोभनस्तर्कः मन्यते। सोऽवश्यमेव कविना पूरितः स्यात् यतः कुमारसम्भवानन्तरं रघुवंशस्यापि प्रणयनं सम्पन्नं दृश्यते ।

रघुवंशम्

रघुः अत्यन्तं पराक्रमी दानशूरः च आसीत् । तस्य वंशीयानां गुणवर्णनम् अस्मिन् काव्ये अस्तीति कविरयं रघुवंशम् इति नामधेयमकरोत् । प्रधानतया दिलीपः, रघुः, अजः, रामः, कुशः, अतिथिः इत्यादीनां श्रेष्ठराजानां वर्णनमस्ति । दिलीपः सत्यसन्धः धर्मनिष्ठश्च रघुः पराक्रमी दानशीलश्च, अजः कोमलहृदयी प्रेममयश्च, श्रीरामः सर्वोत्तमः इत्थम् एते चत्वारः अपि धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रतीकाः सन्ति । काव्येऽस्मिन् रघुदिग्-वजयः, अजविलापः, सीतापरित्यागः इत्यादयः भागाः चित्ताकर्षकाः सन्ति । दशसु

सर्गेषु रामायणस्य सारसर्वस्वं न्यरूपयत् महाकविः । अजविलापं सर्गं यावत् अवर्णयत् । प्रत्येकं सर्गेऽपि आकर्षकः कश्चन अंशः विद्यते । कथाभागः वर्णनं च परस्परं सम्मिल्य काव्यस्यास्य अन्यादृशं सौन्दर्यम् अवर्धयत् । रसानां परिपक्वता तन्मयत्वं जनयति । नवरत्नविराजितः मुक्ताहारः इव काव्यं सर्वविधसौन्दर्ययुक्तं सत् सहृदयानां प्रीतिपात्रम् आवहति । कालिदासेन अन्यानि काव्यानि नाटकानि ग्रथितानि चेदपि संस्कृतग्रन्थकाराः तं रघुकविः इति प्राशंसन् । तस्मात् अस्य काव्यस्य उत्कृष्टता अवगम्यते । दशम-सर्गादारभ्य पञ्चदशसर्गपर्यन्तं रामस्य कथा वर्णिता । तदुत्तरं रामवंश्यानां तत्तन्नृपाणां चरितानि उपन्यस्तानि । अन्तिमः सर्गो गर्भान्धस्याग्निवर्णस्य अभिषेकेण समाप्यते –

तपस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोकादुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ।।

कालिदासः अग्निवर्णपरवर्तिनां राज्ञामपि वर्णानं चिकीर्षति स्म । परमसौ कालेन कवलीकृतः। अन्ये पुनः कालिदासेन परतोऽपि रघुवंशस्य सर्गाः लिखिताः परन्तु ते न प्राप्यन्ते इत्याहुः । बहवः तु कालिदास-अग्निवर्णसमकालिकतया ग्रन्थस्य तत्पर्यन्तां समर्थयन्ते । रघुवंशः येषां राज्ञां वर्णनानि सन्ति, येषां रामायणवर्णितनृपैः सह भेदः आपतति, परन्तु वायुपुराणवर्णितरामवंशावल्या सह रघुवंशवर्णितरामवंशावली भूयसा सामञ्जस्यं धारयति ।

रघुवंशं हि कालिदासस्य प्रौढतमं काव्यं मन्यते । अस्य हि सम्प्रति एकोनविंशति-सर्गाः प्राप्यन्ते । विश्वस्यते हि काव्येऽस्मिन् ततोऽप्यधिकाः सर्गाः सम्भवन्तीति यतस्तत्र ग्रन्थसमाप्तिसूचकं नैव पद्यं लभ्यते । काव्यमिदं वागर्थरूपपरमेश्वरयुगलवन्दनया प्रारभ्यते । सश्रीकोऽपि कोशलेन्द्रो दिलीपोऽनपत्यतया तदर्थं वसिष्ठाश्रमं गच्छति । कुलगुरुस्तदर्थं सुरभीशापं निवारकं विज्ञाय तन्निमित्तं नन्दिनीसेवनायादिशति । स्वरक्षार्थं समर्पितदेहाय तस्मै नन्दिनी पुत्रप्राप्तिरूपवरं ददाति । दिनेषु गच्छत्सु सुदक्षिणा रघुं प्रसूते। रघोरपि अजस्तस्य दशरथाख्यः सुतः क्रमेण पृथिवीं पालयतः । दशरथस्य सम्पादितपुत्रेष्टियज्ञस्य राम-भरत-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाख्याश्चत्वारः पुत्राः भवन्ति । रामो हि धनुःषणं विजित्य ज-नकजां सीतामृद्वहति । स हि पितुराज्ञया चतुर्दशवर्षाणि वने तिष्ठति निहन्ति च तत्र स सीतापहारकं लोकरावणं रावणम्। रामस्य कुशलवाख्यौ सुतौ। कुशस्य हि कुमुद्वत्या-मतिथिर्नाम सुतः। तदन्वये एव अग्निवर्णस्य राज्ञो जन्म । इति सङ्क्षेपण रघुवंशगता कथा।

द्वितीये सर्गे नन्दिनीपरिचर्यावर्णनं, तृतीये सदोहदायाः सुदक्षिणायाः वर्णनं, चतुर्थे रघुदिग्विजयवर्णनं, षष्ठे इन्दुमतीस्वयंवरसभावर्णनं, सप्तमे अजस्य इन्दुमत्या सह वि-वाहवर्णनं, अष्टमे अजविलापः, नवमे वसन्तवनं मृगयावर्णनञ्च, दशमे भगवत्स्तुतिः, त्रयोदशे भूगोलवर्णनं, चतुर्दशे सीतापरित्यागः, षोडशे अजस्य अयोध्याप्रत्यागमनं,

जलाविहारवर्णनञ्च, सप्तदशे राज्याभिषेकवर्णनमतिथेः, एकोनविंशेऽग्निवर्णस्य कामकेलिवर्णनं काव्यस्यास्य समुल्लेखनीया विषयाः ।

केचिदस्य काव्यस्य सप्तदशसर्गे एवावसानं मन्यन्ते । तदवसानपद्यमपि तथासूचकमेव दृश्यते नैव च तदनन्तरवर्तिनोरध्याययोः कालिदाससम्मता चमत्कृतिरपि। एवं मन्यते यदत्र द्वौ पक्षौ सम्भवतः । प्रथमस्तु काव्यमिदं सप्तदशसर्गे एव विरचितं सम्भवति अपरश्च यदि न तथा तदाऽस्य एकोनविंशतिसर्गानन्तरमपि आसन्नन्येऽपि कतिपये सर्गाः ये खलु कालेन कवलिताः । अथवा एदन्तराले एव कवि पार्थिवं विग्रहमत्यजदिति । अथवा हि प्राच्यसंस्कृतिसमुन्नायको हि कविर्न तथाऽप्रशस्ते प्रसंगे स्वं काव्यं समापयिष्यति ।

स्तोत्राणि

कालीस्तोत्रं, गङ्गाष्टकं, चण्डिकादण्डकं, श्यामलादण्डकं, मकरन्दस्तवः, अम्बास्तवः, लक्ष्मीस्तवः, लघुस्तवः, कल्याणस्तवः, शृङ्गारतिलकप्रभृतीनि च ।

महाकवेः कालिदासस्य विद्वत्तायाः व्यक्तित्वस्य विषये च तस्य ग्रन्थाः एव निरूपयन्ति । तस्य त्रिषु नाटकेषु च आदौ शिवस्तुतिः विद्यते । कुमारस्कन्दस्य जननं वर्णयित्वा किञ्चित् काव्यमेव अलिखत् । रघुवंशस्य आरम्भे पार्वतीपरमेश्वरं च सम्प्रार्थितवान् । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अन्तिमभागे नीललोहितः मुक्तिं मे ददातु इति शिवं प्रार्थयामास । एतैः कारणैः कालिदासः शिवभक्तः इति स्पष्टं भवति । परम् अन्यत्र सः ब्रह्माणं विष्णुं च अस्तौत् । एतत् अस्य सौहार्दपूर्णव्यक्तित्वस्य निदर्शनम् । तस्य कृतिषु वैदिकयज्ञयागादिनाम् उच्चस्थानम् अस्ति । उपनिषदां तत्वानि जीवनदृष्टेः आधारभूतानि इति परिदृश्यते ।

नाटकानि

मालविकाग्निमित्रम्-एतत् राज्ञः अग्निमित्रस्य कथा अस्ति। सः मालविका नाम सेविकाम् अकामयत्। एतं विषयं ज्ञात्वा स्वराज्ञी अक्रुध्यत् िमालविकाम् आसेधयत् च। परन्तु मालविका राजपुत्री आसीत्। तस्याः जन्म ज्ञात्वा राज्ञ्याः अनुमत्या अग्निमित्रः मालविकाम् परिणीतवान्। अभिज्ञानशाकुन्तल-नाटकम् विश्वप्रसिद्धम्। इदं नाटकं पठित्वा प्रसिद्धः जर्मन्-कविः गोएट् अत्यन्तं विमुग्धः परमानन्दितश्च अभवत्। अस्य नाटकस्य अनुवादाः विश्वस्य अनेकासु भाषासु उपलभ्यन्ते। विक्रमोर्वशीयम् अप्सरा उर्वशी महाराजः पुरुरवस् परस्परम् इष्टवन्तौ। परं तया स्वर्गे उषितव्यम्। तत्र नाटके दोषं कृत्वा इन्द्रः तां शाप्तवान् ठत्वं, भूलोके मर्त्यरूपे स्वकान्तेन सह जीविष्यसि। परं यदा सः आवयोः सूनुं पश्यति तदा त्वं स्वर्गं पुनरागमिष्यसिठ इति। कालानन्तरम् शापात् विमुक्तौ पुरुरवस् उर्वशी च सुखेन जीवितवन्तौ।

पद्यम्

कुमारसंभवम् मेघदूतम् रघुवंशम् ऋतुसंहारम् च कालिदासस्य विशेषकाव्याणि सन्ति। मेघदूतं संस्कृत-साहित्ये प्रख्यातं दूतकाव्यम् । तत् सन्देश-काव्यम् इत्यपि परिचितम् ।

कुमारसंभवम् नाम महाकाव्यमं महाकविना कालिदासेन विरचितम्। अस्मिन् प्रकृतेः शोभा सुशब्दैः वर्णिता। अस्मिन् सप्तदश सर्गाः सन्ति। अस्मिन् काव्ये स्कन्दस्य जन्म वर्णितम्।

रघुवंशम्-रघुवंशम्' महाकविना कालिदासेन विरचितमेकं महाकाव्यमस्ति। महाकाव्येऽस्मिन् राज्ञः रघोः वंशस्य पूर्णं वर्णनमस्ति। सूर्य-प्रभवस्यास्य वंशस्य मन्ा-दिलीप-अज-दशरथ-रामादीनां सर्वेषां नृपाणां विस्तृतं वर्णनमस्ति।

कालिदासस्य काव्यवैशिष्टयम्

कविकुलगुरुः कालिदासः संस्कृतवाङ्मये स्वप्रकृते प्रथमोऽन्तिमश्च कविः । कथितं हि -

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव।। इति ।

स हि वैदर्भरीतेः कविः । स्वल्पसमासा स्वभावसरला च तस्य शैली सर्वानेव सद्य आकर्षयति इति तस्य कलापक्षापेक्षया हृदयपक्षस्य प्राधान्यं काव्येषु । मूलतः स अभिधायाः कविः किन्तु तस्य काव्यं ध्वनिप्रधानम् । स हि गूढमप्यर्थं सरलतया व्यनक्ति । तत्र हि रसस्य तथा प्राञ्जला सिद्धिर्यया कमनीयता तत्रैव कृतनिवासा दृश्यते । स हि न कुत्रापि पश्चाद्वर्तिकविरिव पाण्डित्यं प्रदर्शयति । तस्य हि सर्वाण्यपि पात्राणि नैव विचारवाहकान्यपि तु स्पष्टव्यक्तिकानि कथानुकूलानि च । सर्वोऽपि पात्रवर्गः स्वे स्वे स्थानेऽनुकूलत्वेन निबद्धोऽस्ति । तस्य काव्ये समय-स्थानक्रियाणां समन्वितिः स्पष्टं दृश्यते । प्रसादगुणसमुज्ज्वला तस्य कृतिनतराञ्चमत्कारातिशयं बिभर्ति । यथा हि -

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्मलक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञावल्कलेनाऽपि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।।

शमयति गजानन्यान् गन्धद्विपः कलभोऽपि सन् भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजङ्गशिशोर्विषम्।

भुवमधिपतिर्बालावस्योऽप्यलं परिरक्षितुं न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः।।

प्रतिपक्षेणाऽपि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सली: साध्व्य: ।

अन्यसरितामपि जलं समुद्रगा: प्रापयन्त्युदधिम् ।।

कालिदासस्य यथायात्तमभिवर्तमाना भाषा सर्वानानन्दयति । रघुवंशे हि तापस: कौत्सो रघुं कथयति -

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धि: ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूति: स्तम्बेन नीवार इवावशिष्ट:।।

तस्य हि उपमाचमत्कारस्तु सर्वानेवातिशेते । यद्यपि तत्कृतौ यमकोत्प्रेक्षाऽर्थान्तरन्यासादीनाम् अप्यलङ्काराणां कमनीय: प्रयोगो दृश्यते, तथापि स हि उपमानिपुण: प्रतिभाति सर्वत्र । स हि प्राय: पूर्णोपमामेव प्रयुनक्ति काव्ये चमत्कारोत्कर्षाय । यथा हि -

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा।

नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपाल:।।

रघुवंशे हि नवमे सर्गे तेन हि यमकप्रयोगोऽपि तथैव विहित: । यथा हि -

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम्।

श्रमजयात्प्रगुणाञ्च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमत: सचिवैर्ययौ।।

स हि अलङ्कारान् प्रयुङ्क्ते किन्तु न कदापि तेनार्थसम्पदो मनागपि वस्तु ह्रासमनुमन्यते । तस्य हि मन्दाक्रान्ताऽभीष्टं वृत्तं तथैव वंशस्थमपि । तस्य हि काव्ये विविधवृत्तयोजनाचातुरी दृश्यते । इन्द्रवज्रा हि बहुधा प्रयुक्त तत्रापि । मधुराधिपते: निखिलं मधुरम् । स यदेव स्पृशति तदेव चारुत्वमुत्पादयति । कालिदासस्य कृतिषु प्रकृति: नृत्यति सर्वत्र सजीवत्वेन । तत्र हि जडमपि चेतनवद् व्यवहरति । शकुन्तलायै वृक्षा अपि पतिगृहगमनायानुमन्यन्ते । सीताविलापेन समस्तमेव वनं स्तब्धं भवति । यथा -

नृत्तं मयूरा: कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपातान् विजहुर्हरिण्य:।

तस्या: प्रपन्नं समदु:खभावमत्यन्तमासीदुदितं वनेऽपि।।

तस्य हि कृतौ मनोवस्थाविश्लेषणं तु परमाधुनिकानपि दूरे स्थापयति । तेनैव कालिदासकृतौ कलाभावपक्षयो प्रशस्य: समन्वयो लभ्यते । शकुन्तलां त्यक्त्वा शिविरं प्रतिनिवर्तमानस्य दुष्यन्तस्यावस्थेत्थं वर्णिता -

गच्छति पुर: शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेत:।

चीनाशुकमिव केतो: प्रतिवातं नीयमानस्य।।

शङ्करदर्शनानन्तरं पार्वत्या अवस्थेत्थं चित्रिता -

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धतमुद्वहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ।।ड५०.

एभिरन्यैश्च वैशिष्ट्यैः कालिदासः कविकुलगुरुः, स्मृतोऽनुकृतश्च पश्चाद्वर्तिभिः कविभिः ।

उद्धरणानि

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थः प्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।

-रघुवंशम्

अश्वघोषः

संस्कृतसाहित्यस्य सुप्रसिद्धः कविः। साकेतनगरम् अस्य जन्मस्थानम् । साकेतनग-ारम् अधुनातनम् अयोध्यानगरमेव । एष आर्यसुवर्णाक्ष्याः पुत्र इति अस्य सौन्दरानन्दका-व्यान्ते आर्यसुवर्णाक्षीपुत्रस्य साकेतकस्य भिक्षोराचार्यभदन्ताश्वघोषस्य महाकवेर्महावादिनः कृतिरियम् । इत्यस्मात् वाक्यादवगन्तुम् शक्यते । अस्य काल ईशायाः प्रथमशताब्दीति स्वीकृयते जिज्ञासुभिः । अयं सम्राजः कनिष्कस्य समकालिकः आसीत् । अश्वघोषः कनिष्कराजस्य गुरुः इति, सः जन्मना ब्राह्मणः आसीदिति, वेदादिशास्त्रेषु निष्णातः प्रतिवादिभयङ्करः महापण्डित आसीत् इत्यपि ज्ञायते। पश्चात् अश्वघोषः बुद्धस्य उपदेशैः आकृष्टः बुद्धसङ्घाध्यक्षात् वसुमित्रात् बौद्धदीक्षां प्राप्य बौद्धमतमङ्गीकृतवान् । अयम् सङ्गीतेऽपि परिणतः आसीत् । अस्य गायनसमये अश्वाः अपि गानश्रवाणपरवशाः भूत्वा तत्समये तृणादीनि न सेवन्ते स्म । अत एव ठअश्वघोषठ इति अस्य नाम जातम् इति विचिन्तकाः वदन्ति ।

अश्वघोषः स्वर्णाक्षीपुत्रः पार्श्वस्य शिष्यश्च कथ्यते । स हि मगधराजाश्रितः आसीत् । उत्तरभारतशासकः कनिष्को मगधाधीशम् आक्रमणेन नमयित्वा राज्यस्य परिवर्त्ते वस्तुद्वयं दातुमादिष्टवान् – १. बुध्दस्य पात्रम् २. अश्वघोषञ्च । राजा मगधानां पात्रं दातुमुद्यतोऽपि कविमश्वघोषं दातुं नैच्छत् मन्त्रिणस्तं तथाऽवलोक्य चिन्ताग्रस्ता अजायन्त । राजा मन्त्रिणां बोधनाय उपायमेकं कृतवान् । स हि स्वाश्वशालास्थितेभ्योऽश्वेभ्यो दिनमेकं यावत् ग्रास् प्रदानं न्यषेधत् । दिनान्तरे सर्वेषां हयानामग्रे ग्रासं प्रदाय अश्वघोषाय स्वसङ्गीतिं कर्तुं प्रोक्तवान् अश्वघोषस्य सङ्गीतिमेव श्रोतुमैहन्त, तदा मन्त्रिणः कवेरश्वघोषस्य मूल्यमजानन् । तदवध्येवासौ तन्नाम्ना प्रयते स्म । वास्तविकं च तन्नामालुप्यत् । अश्वघोषः कथञ्चित्

कनिष्केण सह कश्मीरान् गतस्तेन बहवादृतश्च । कनिष्कसमकालि कतयाऽश्वघोषस्य समय: प्रथम ई.पू.स्थिर: ।अश्वघोषस्य काव्यं चीनभाषायाम् ३८४-४१७ ई. समयेऽनूदितम् । इत्सिङ्गो नाम चीनवासी यात्री अश्वघोषं महोपदेशकं नागार्जुनात् पूर्ववर्त्तिनञ्चाह । अयं साकेतवासीति प्रसिध्दम् ।

अश्वघोषस्य कृतित्वेन बहवो ग्रन्था: प्रसिद्धा येषु सौन्दरनन्दं बुद्धचरितं च महाकाव्ये, सूत्रालङ्कारो वज्रसूचिश्च द्वौ बौद्धदर्शनग्रन्थौ, गण्डिस्तोत्रं गाथाग्रन्थ:, शारिपुत्रप्रकरणञ्च प्रसिद्धानि । महाकवे: अश्वघोषस्य रचना: तिबते चीनदेशे च प्रसिद्धा: । सौन्दरनन्दम् अष्टादशसर्गात्मकं प्रथमं महाकाव्यम् उपलभ्यते। अस्मिन् महाकाव्ये बुद्धोपदेशस्य कथाया वर्णनम् अस्ति। बुद्ध: विमातृजं स्वभार्याप्रेमपाशेन बद्धं नन्दम् उपदिशति । नन्द: बुद्धोपदेशप्रभावेण सांसारिकसुखं परित्यज्य प्रव्रज्यां स्वीकरोति । संस्कृतसाहित्यस्य उपलब्धेषु नाटकेषु अतिप्राचीनं नाटकं 'शारिपुत्रप्रकरणम्' इति। शारिपुत्रप्रकरणम् इति नाटिका खण्डितावस्थायां लभ्यते । एतषां ग्रन्थानां समाप्तिवाक्येषु स्वमातरम् सुवर्णाक्षीं स्मरत्येष: । वेदं, रामायणं, महाभारतम्, आर्हतं, सांख्यं, वैशेषिकादिदर्शनानि च एष: सम्यक् जानाति स्म । अश्वघोषस्य नाटकानि लक्षणशास्त्रानुगुणानि एव सन्ति । अश्वघोषस्य कालिदासस्य च काव्येषु साम्यं दृश्यते । आचार्यपार्श्वेन अभिधम्मपिटकम् नाम्न: ग्रन्थस्य महाविभाषानामकम् व्याख्यानम् रचयितुं साहाय्यार्थम् अश्वघोष: काबूलनगरं प्रति आहूत: आसीत् । इदं व्याख्यानं कनिष्कराजस्य काले विलिखितमिति ज्ञायते । अयं स्वस्य 'सूत्रालङ्कारशास्त्रग्रन्थे' आश्रयदातारम् कनिष्कम्, आचार्यम् पार्श्वम्, महाभाषाव्याख्यानकर्तारम् वसुमित्रम् च स्तौति । एतान् ग्रन्थान् अतिरिच्य वल्लभदेवस्य सुभाषितावलौ अश्वघोषस्य पञ्च श्लोका: दृश्यन्ते ।

अश्वघोषस्य साहित्यिकं पाण्डित्यं बौध्दर्शनज्ञानंचातीव गभीरमासीत् । स हि दार्शनिकमपि तथ्यं सरससरलशैल्यां समुपस्थापयति । अश्वघोष: पूर्वं ब्राह्मण आसीदतो ब्राह्मणसाहित्यस्यापि गाढं ज्ञानं रक्षति स्म । तत्कालप्रचलितानां नीतिशास्त्रकौटिल्यार्थशास्त्रवैद्यकादीनां ज्ञानेन सह व्याकरणस्य विस्तृतं ज्ञानं तेन रक्ष्यते स्म । तदीयं बाध्ददर्शनज्ञानं तु नितान्तसबलमासीत्, असौ योगाचारमतस्यास्यापक आसीत् । अश्वघोषेण शब्दानां विशिष्टेऽर्थे प्रयोग: कृतो योऽन्यत्र नासाद्यते, यथा ग्रन्त्री' शब्दो यानार्थे 'धर्मन्' शब्दश्च व्यवहारार्थे ।

काव्यशैली

आश्वघोष: शैल्या कालिदासम् अनुकरोति इति भासते । कालिदास: यं शब्दं यस्मिन्नर्थे उपायुङ्त, अश्वघोषोऽपि तं तथैव प्रयुङ्ते । वैदर्भ्यां शैल्याम् अस्य पद्यानि हृद्यानि भवन्ति । उपमाद्यलङ्कारेष्वपि एतस्य नैपुणी प्रकृष्टा दृश्यते । कानिचिदत्र उदाह्रियन्ते ।

१.:ताः स्रस्तकाञ्चीगुणविघ्निताश्च, सुप्तप्रबुद्धाकुललोचनाश्च ।

वृत्तान्तविन्यस्तविभूषणाश्च, कौतूहलेनाभिबृता परीयुः ।। बुद्ध च. ३-१४

२.:स हि स्वगात्रप्रभयोज्वलन्त्या, दीपप्रभां भास्करवन्मुमोच ।

महार्हजाम्बूनदचारुवर्णः, प्रद्योतयामास दिशश्च सर्वाः ।। बुद्ध च. १-३२

३.:स्रस्तां नितम्बादवलम्बमानाम्, पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण, मौर्वीं द्वितीयामिव कार्मुकस्य ।। बुद्धच. ३-५५

४.:ततो नृपस्तस्य निशम्य भावम्, पुत्राभिधानस्य मनोरथस्य ।

स्नेहस्य लक्ष्म्या वयसश्च योग्याम् आज्ञापयामास विहारयात्राम् ।। बुद्धच. ३-३

५.:तां सुन्दरीं चेन्नलभेत नन्दः, सा वा न सेवेत नतं नतभ्रूः ।

द्वन्द्वं ध्रुवं तद्विकलं न शोभेतान्योन्यहीनाविव रात्रिचन्दौ ।। सौन्दरा.

६.:नावजानामि विषयान् जाने लोकं तदात्मकम् ।

अनित्यं तु जगन्मत्वा नात्र मे रमते मनः ।। बुद्धच. ४-८४

भवभूति

संस्कृतनाटककर्तृषु कविषु अतीव प्रसिद्धः । बहूनां संस्कृतकवीनां यथा तथैव भवभूतेरपि जीवनचरितम् नातीव ज्ञायते । अयम् महावीरचरिते नाटके स्वस्य विषये किञ्चिदिव विवृणोति; यथा- तत्र केचित् तैत्तरीयिणः काश्यपाश्चरणगुरवः पङ्तिपावनाः पञ्चाग्नयो धृतव्रताः सोमपीथिन उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः इति । तत्र स्वपरिचयं वदता भवभूतिना भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेः नीलकण्ठस्य आत्मसम्भवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो जातुकर्णीपुत्रः इति अभिहितम् । भवभूतेः प्रथमं नाम ठश्रीकण्ठःठ इति श्री एम्.आर्. तेलङ्गमहाशयः स्वग्रन्थे मालतीमाधवस्यसंस्कृतभाषाकथानुवादे लिखितवान् । अयं भवभूतिनामा कविः वेदान्तशास्त्रे, न्यायशास्त्रे, व्याकरणशास्त्रे ब्रह्मविद्यायां च निष्णातः आसीत् इति अस्य कवेः कृतिभिः ज्ञायते । एष काश्यपगोत्रजः । आपस्तम्बसूत्रस्य उदुम्बरब्राह्मणशाखायाम् जनिम् अलभत । अस्य माता जातुकर्णी । पिता नीलकण्ठः । पितामहः भट्टगोपालः । ज्ञाननिधिः भवभूतेः गुरुः । एष दाक्षिणात्यः । विदर्भदेशे विद्यमानं पद्मपुरम् अस्य जन्मभूमिः इतिमात्रम् ज्ञातुं शक्यते । विद्वांसः श्रीतेलङ्गमहोदयाः वदन्ति यत्-ठ अस्ति दक्षिणापथे विद्र्भेषु पद्मपुरम् नाम नगरम् । तत्र केचित्तैत्तरीयाः काश्यपा उदुम्बरोपाभिधाना ब्रह्मवादिनो द्विजा वसन्ति स्म । तेषां वंशे महाकविर्नाम कश्चिद्वाजपेययाजी विप्रो बभूव । अस्मात् पञ्चमः पुरुषो भवभूतिः । अधीतवानयं

तर्क-व्याकरण-पूर्वोत्तरमीमांसादीनि शास्त्राणि । अस्य पितृकृतं नाम श्रीकण्ठ इति ।ठ अपि च सः भवभूतिरिति नाम्नः कारणं निरूपयति यथा-

तपस्वी कां गतोऽवस्थाम् इति स्मेराननाविव ।

गिरिजायाः स्तनौ वन्दे भवभूतिसिताननौ ।।

तथा च

साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः इति परशिवम् अस्तौत् इति तस्यैव भवभूतिरिति नामान्तरं जातम्ठ इति । एष स्वस्य शाखाया आपस्तम्बशाखाया एतदर्हविजानीयाद् अहर्भार्यामावहते । त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च । एतद् वाक्यं ठमालतीमाधवेठ नाटके उल्लिखति । एतेन कवेः स्वाभिमानिता द्योतते ।

कालः

भवभूतिः कुमारिलभट्टस्य शिष्य इति पण्डिताः त्रिपाठीमहोदयाः स्वस्य ठ कविता-कौमुदीठ इति पुस्तके व्यलिखन् । कुमारिल भट्टाश्च क्रि.श.८मे शतमाने आसन् । अतः भवभूतेः कालः अष्टमशतकम् । तथा च कन्याकुब्जे श्रीहर्षवर्धनात्(द्वितीयशिलादित्यात्) अनन्तरम् राजसु मुख्यः ठयशोवर्माठ एषः क्रि.श.६९३ तः ७२९ पर्यन्तम् राज्यभारम् अकरोत् । यशोवर्मा क्रि.श.७३० तमे वर्षे चीनदेशं प्रति राजप्रतिनिधिं प्रेषितवान् आसीत् । ततः दशवर्षानन्तरम् काश्मीरराजात् ललितादित्यमुक्तापीडात् पराजितः । अयं यशोवर्मा एव भवभूतेः आश्रयदाता आसीत् । इममेव विषयं ठराजतरङ्गिण्याःठ एतेन श्लोकेन अवगन्तुम् शक्यते । यथा-

कविवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ।।

यशोवर्मणः पराजयानन्तरं ठभवभूतिःठ काश्मीरराजम् ललितादित्यम् आश्रितवान् । एतैः कारणैः भवभूतेः कालः अष्टमशतमानस्य पूर्वार्धम् इति निश्चेतुं सुलभम् ।

चरितम्

संस्कृतसाहित्ये बहवः सन्ति नाटकरचयितारः। तेषु दिगन्तव्याप्तैः यशोभिः विलिसितौ कविवरौ द्वौ स्तः - कालिदासः भवभूतिश्च । ठकनिष्ठिका ऽधिष्ठितकाा-लिदासाठ ठउत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यतेठ इति वचने इममेवाभिप्रायं समर्थयतः । अत्र महाकवेः भवभूतेः जीवितविशेषान् कांश्चन संस्मरामः । महानाटककारेण भवभूतिना उत्तररामचरितम् इति करुणरसपूर्णम् एकं रूपक रचितम् । स एव मालतीमाधवं महावीरचरितं च अलिखत्। तस्य जन्म अष्टमशतके विदर्भे पद्मपुरे अभवत्। पद्मपुरस्य

पद्मवटी, पाटलिपुत्रम् इति नामद्वयं च भवति । सः श्रीकान्तनीलकण्ठः इति उदाहृतः। तस्य पिता नीलकण्ठः माता जातुकर्णी गुरुः ज्ञाननिधिः च आसन्। सः कल्प्यां वसन् नाटकानि अलिखत्। सः कन्याकुब्जस्य राज्ञः यशोवर्मणः सभायाम् आसीत् ।

भवभूतिरिति नाम तस्य शिवभक्तिं सूचयति । अस्य 'उम्बेकः' इति नामान्तरमप्यस्ति । अस्य पोषकः यशोवर्मा यद काश्मीरराजेन ललितादित्येन पराजितोऽभूत्, तदारभ्य असौ महाकविः बहूनि कष्टान्यनुभूतवान्। महाकवेरस्य नाटककलायां विशेषासक्तिरासीत् । सैव अस्य नाटकरचनायां प्रधानं कारणमित्यूह्यते । कविवरेणानेन त्रीणि रुपकाणि विरचितानि -महावीरचरितम् , मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितं चेति। तेषु क्रमशः वीरश्रृङ्गारकरुणरसाः प्राधान्यं वहन्ति।

बिरुदावलिः

वश्यवाक्यं कवेर्वाक्यम् इति महावीरचरिते अनेनैव उक्तत्वात् ठवश्यवाक्' कविरिति अस्य बिरुदम् भवति । व्याकरणन्यायमीमांसादिषु शास्त्रेषु परिणतः इति हेतोः ठपदवाक्यप्रमाणज्ञठ इति चतुश्शास्त्राभिज्ञत्वात् ठभट्टठ इति नामभिः भवभूतिम् आह्वयन्ति । महाव्याख्यानकर्ता ठजगद्धरःठ श्रीकण्ठ इति भवभूतेः पाण्डित्येन प्राप्तम् बिरुदम् इति स्पष्टतया वदति ।

नाटकानि

मालतीमाधवम्

महावीरचरितम्

उत्तररामचरितम्

चतुशशास्त्रपारङ्गतस्य भवभूतेः मनसि स्त्रीषु महानादरः । तेषु दिवसेष्वेव अयं महाकविः स्त्रीशिक्षां प्रोत्सहते स्म । अयं विषयः तस्य रचनासु दृश्यते । यथा-

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता । यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ।।

अस्य करुणरसपप्रधानम् उत्तररामचरितनाटकं न केवलं भारते देशे किन्तु प्रपञ्चेऽस्मिन् विशिष्टं स्थानमलभत । शाकुन्तलनाटकेन कालिदास इव उत्तररामचरितनाटकेन भवभूतिः जगत्प्रसिद्धः अभवत् । अत एवोक्तम् । उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते इति ।

शूद्रक

शूद्रक नाट्यकारः आसीत्। अस्य जन्मादि विषये सप्रमाणयुक्तयः न लब्धाः ।

किन्तु स: त्रीणि नाटकानि अरचयत्। ते मृच्छकटिकम्, वीणावासवदत्ता, पद्मप्रभृत्तकम् (भाणम्) च। मृच्छकटिकनाटकस्य प्रस्तावनाऽधारेण वक्तव्ये अयम् श्लोक: दृश्यते, यथा-

द्विरदेन्द्रगति: चकोरनेत्र:, परिपीर्णेन्दुमुख: सुविग्रहश्च ।

द्विजमुख्यतम: कविर्बभूव, प्रथित: शूद्रक इत्यगाधसत्व: ।।

अत्र द्विजमुख्यतम: इति पदस्य क्षत्रजातिश्रेष्ठ: इति व्याख्यायाम् निरुक्तम् । शिवप्रसादेन अस्मै दृष्टिर्लब्धा, तथा च अयम् अश्वमेधयज्ञं चकार, दशादिकैशतवर्षम् उषित्वा स्वपुत्राय राज्यं दत्त्वा स्वर्गलोकं जगाम।

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां

ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद्व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।

राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा

लब्ध्वा चायु: शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्ट: ।।

अस्यैव नाटकस्य प्रस्तावनाया: तृतीयश्लोके अयं ‘द्विजमुख्यतम: कविर्बभूव प्रथित: शूद्रक इत्यगाधसत्तव: इति दत्तमस्ति। पुन: पञ्चमश्लोके ‘क्षितिपाल: किल शूद्रको बभूव’ इति पठ्यते शूद्रक इति नाम अभीरराजस्य इन्द्रगुप्तस्य पिकनिकर: अपि आसीत्।

काल

अस्य कालनिर्णये बहवो मतभेदा: –

स्कन्दपुराणमतेन विक्रमादित्यात् पूर्ववर्त्ती नृपोऽयम् ।

अनेके विद्वांसो राज्ञा शिमुकेनान्ध्रभृत्यकुलोत्पन्नेन सहास्याभेदं कल्पयन्तोऽस्य समयं विक्रमप्रथमशतकं कल्पयन्ति ।

वामन: स्वग्रन्थे शूद्रकं स्मरति । वामनपूर्ववर्त्ती दण्डी स्वीये काव्यादर्शे ‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानीति शूद्रकपद्यमुध्दरति । एतेन सप्तमशतकपूर्ववर्त्तित्वमायाति।

मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के बृहस्पतिर्मङ्गलविरोधितया स्मर्थते, वराहमिहिरश्च तयोम-त्रीमाह । एतेनास्य ग्रन्थस्य वराहमिहिरकालपूर्वभवत्वे सिध्दे वराहमिहिरस्य षष्ठशात-कोत्पन्नतायां प्रतीतायां शूद्रकस्य तत्पूर्वकालिकत्वं मन्तव्यम् ।

चन्द्रबली पाण्डेयोऽमून्याश्रीत्य शूद्रकं वसिष्ठीपुत्रं श्रीपुलुमाविनाऽभिन्नं प्रतीत्य १३०-१५५ ख्रीष्टाब्दकालिकं प्रमापयति ।

अवन्ती-उज्जयिनी, अस्य वासस्थानम् इति केचन वदन्ति । अयम् राजा आसीत् ।

स्कान्दपुराणस्य ठकुमारिकाखण्डेठ उक्तप्रकारेण अयं कलिवर्षाणां ३ २ ९ ० तमे वत्सरे अर्थात् क्रि.श. १ ९ ० तमे जनिम् अलभत इति महाराष्ट्रभाषाया: ठसंस्कृतकविचरित ग्रन्थे निर्दिष्टम् । किन्तु अयं कस्य पुत्र: ? का पुन: एतस्य माता इत्यादिविचारा: न लभ्यन्ते ।

निदर्शनोक्तय

काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकर्ता वामन: वदति यत्- शूद्रकादिरचितप्रबन्धे अस्य भूयान् प्रपञ्चो दृश्यते । इति । मृच्छकटिकनाटकस्य चतुर्थेऽङ्के यथा-

विषादस्रस्तसर्वाङ्गी सम्भ्रमभ्रान्तलोचना ।

नीयमाना भुजिष्या त्वं कम्पसे नानुकम्पसे ।।

भट्टनारायण:

'वेणीसंहार'नामकस्य प्रसिद्धस्य नाटकस्य रचयिता भट्टनारायण:। एष: अष्टमे शतके आसीत् इति पण्डिता: अभिप्रयन्ति । एष: कान्यकुब्जप्रदेशे जात: इत्यत्र तु न कस्यापि विमति: ।

स्वीयेन एकमात्रेण वेणीसंहारनाम्ना नाटकेन भट्टनारायण: संस्कृतसाहित्येऽतितरां प्रख्यात: । किंवदन्ती प्रसिध्दा यद् गौडदेशशासकेन आदिशूरेण ब्राह्मणधर्म्मुंत्रेतुं कान्य-कुब्जदेशादानीय निवासितेषु ब्राह्मणेष्वयमत्येक इति । आदिशूर: पालवंशोत्थानत: पूर्व-वर्त्ती राजेति तस्य समय: सप्तमशताब्द्या उत्तरार्धमास्थातुं युक्तम् । दशमशतकोत्पन्नओ धनिको वेणीसंहारमुध्दरति, आनन्दवर्धनोऽपि ध्वन्यालोके 'कर्त्ता द्यूतच्छलानामित्यादि पद्यमुद्धृतवान्, वामनोऽपि महताऽऽदरेण वेणीसंहारगतं पद्यम्- 'पतितं वेत्स्यसि क्षितौ' इति समुदधृत्य मीमांसा चक्रे । एतत्सर्वमालोच्यन्तो विद्वांसो भट्टनारायणस्य समयमष्टशत-कमध्यभाग निर्णयन्ति ।

धर्मकीर्त्तिकृताया रुपाक्तारस्य नीवीनामिकायाष्टीकाया हस्तलिखितप्रतेरेकस्या अवगम्यते यद् बाणप्रेरणया भट्टानारायण: कस्यचिद् बौध्दभिक्षो: शिष्यो जात: । तदनन्-तरं भट्टनारायणो धर्मकीर्तिश्च मिलित्वा रुपावतारमलिखताम् । एतेनापि भट्टनारायणस्य बाणभट्टसमकालिकत्वं प्रतीयते । अस्य कान्यकुब्जाभिजनत्वं प्रति तु न कस्यापि विमति: ।

परिचाय

पुरा वङ्गदेशे बल्लालसेनो नाम राजा बभूव । तस्मात् द्वाविंशतितम: पुरुष एव आदिसूर: अस्य कवे: आश्रयदाता आसीत् । वीररसप्रधानस्य वेणीसंहारमनामकस्य प्रासिद्धस्य नाटकस्य रचयिता भट्टनारायण: । अयं कान्यकुब्ज(कनौज्)देशीय: काश्यपगोत्रजन्मा ब्राह्मण: । एतस्य जननीजनकयो: विचारे कापि किंवदन्ती न श्रूयते

। वेणीसंहारनाटके सूत्रधारस्य तदिदं कवेर्मृगराजलक्ष्मणो 'भट्टनारायणस्य' कृतिः 'वेणीसंहारम्'... इत्यस्मात् भट्टनारायणस्य 'मृगराजलक्ष्मा' इति बिरुदम् आसीत् इति ज्ञायते । अपि च अयं वङ्गदेशीयः । तत्रत्यया कथया अवगम्यते यत्- ठतत्समये वङ्गदेशे राज्यं कुर्वतः आदिसूरनाम्नः राज्ञः प्रार्थनया स्वदेशात् वङ्गदेशं गत्वा तत्रैव बहुकालम् उषित्वा वङ्गीयब्राह्मणानां मूलपुरुषो बभूवठ इति । वेणीसंहारस्य भूमिकयापि अयमेवार्थः प्रतिपाद्यते । एते राजकुलीनाः भागवतसम्प्रदायम् अनुसरन्ति स्म ।

कविकालविचार

पाश्चात्यानां प्राच्यानां च पण्डितानाम् अभिप्रायेण भट्टनारायणः क्रि.श.८मे शतमाने अवर्तत । तथा च अष्टमशतकस्य अन्त्यभागे लब्धकीर्तिः वामनः भट्टनारायणकवेः वेणीसंहारात् कांश्चन श्लोकान् उदाहरति । अतः अयं कविः अष्टमशतकस्य पूर्वार्धे आसीदिति निश्चयेन वक्तुं शक्यते ।

वेणीसंहारम्डसम्पादयतु.

इयं भट्टनारायणस्य कृतिः । वीररसप्रधानं नाटकम् । अस्मिन् षट् अङ्काः विद्यन्ते । कथावस्तु तावत् महाभारते सभापर्वणि यदा दुश्शासनः द्रौपदीम् प्रधृष्य राजसभाम् आनयति, तदा तस्याः वेण्याः बन्धः श्लथते । तदैव भीमसेनः वनवासान्ते युद्धे दुश्शासनस्य शोणितेन द्रौपद्याः कचान् आसिच्य, तस्य अन्त्रेणैव द्रौपद्याः वेणीबन्धम् करिष्यामि इति राजसभायां प्रतिज्ञां करोति । ततः स्वप्रतिज्ञानुगुणं भीमः दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गम् कृत्वा तद्रक्तैः आर्द्रीकृत्य पाञ्चाल्याः वेणीं स्वहस्ताभ्यां बध्नाति । ततः युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकेण सह नाटकस्य मङ्गलान्त्यम् करोति । आत्मश्लाघाम् अकुर्वाणः, गम्भीरः, क्षमाशीलः, महासत्वः, धीरोदात्तश्च युधिष्ठिरः अस्य कथानायकः । अप्रगल्भादिलक्षणवती द्रौपदी एव अस्याः कथायाः नायिका । अपि च भीमः, दुर्योधनः, भानुमती, अश्वत्थामा, कर्णः, धृतराष्ट्रः, गान्धारी, चार्वाकश्च अत्र पात्राणि भवन्ति । हास्यरसम् शान्तरसं च हित्वा अन्ये सर्वे रसाः अत्र अङ्गत्वेन समावेशिताः दृश्यन्ते । द्वितीयेऽङ्के शृङ्गारः, तृतीयेऽङ्के करुणः, बीभत्सः, रौद्रश्च, चतुर्थेऽङ्के भयानकः, षष्ठेऽङ्के अद्भुतश्च रसाः निरूपिताः ।

वेणीसंहारः भट्टनारायणस्य कृतिरत्नम्। नाटकेस्मिन् षडङ्काः भवन्ति। वेणीसंहारः महाभारतस्य कथाम् आधारीकृत्य लिखितः । संहारः = संहरणम् = एकत्रानयनम् । दुर्योधनादीनां संहारं कृत्वा द्रौपद्याः केशान् भीमः वेणीरूपेण बध्नाति इत्यतः एतस्य नाटकस्य नाम 'वेणीसंहारः' इति ज्ञातम् । एतत् नाटकं वीररसप्रधानम् । समग्रं नाटकं नाटकलक्षणानुगुणम् एव रचितम् अस्ति । अतः लक्षणनिरुपणावसरे बहवः लक्षणकाराः वेणीसंहारस्य श्लोकान् एव अधिकतया उदाहरन्ति । पात्रचित्रणं, तत्रापि भीमाश्वत्थामादीनां चित्रणम् अपूर्वम् अस्ति । भट्टनारायणस्य शैली प्रौढा । एतस्य भाषाप्रभुत्वं पाण्डित्यं च

श्लाधनीयम् । एकया कृत्या अपि एषः विशेषप्रसिद्धिम् प्राप्तवान् अस्ति ।

कथासरण्यां मूलमहाभारतस्य अस्य वेणीसंहारस्य च केचन भेदाः दृश्यन्ते। यथा भीमेन धनस्योरुशोणितेन द्रौपदीकेशसंयमनं, भानुमतीप्रसङ्गः, अश्वत्थाम्ना क्रोधेन यज्ञोपवीतच्छेदनम्, सुन्दरकेण युद्धवर्णनम् चार्वाकप्रसङ्गः इत्यादयः। ते चस्य नाटकस्य संविधाने चमत्कारकाः सन्ति।

वेणीसंहारस्य षट्सु अङ्केषु तृतीयाङ्कः श्रेष्ठः इति परिगणितः। अश्वत्थाम्नो व्यि-क्तत्वस्य विविधमुखानि प्रभावपूर्णतया अत्र चित्रितानि। । अश्वत्थाम्नः पितृवात्सल्यम् तस्य वीरावेशः, कर्णाश्वत्थाम्नो वाग्युद्धम्, अश्वत्थाम्नः अस्त्रत्यागविषये विधे:प्राबल्यम् च अत्र चारूतया प्रपञ्चितम्। अत्र च अश्वत्थामा कर्ण्सश्च प्रस्तुतं त्यक्त्वा अप्रस्तुतविषये उद्विग्नौ भवतः। अतः तृतीयाङ्कस्यास्य 'अप्रस्तुतावेगः' इत्येवास्माभिः शीर्षिका दत्ता।

श्रीहर्षः

'सद्यः परनिर्वृत्तये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे' इति काव्यस्य ख्यातिः अस्ति। काव्येषु पञ्चमहाकाव्यानि प्रसिद्धानि। पञ्चमहाकाव्येषु अन्यतमस्य नैषधीयचरितस्य प्रणेता श्रीहर्षः अस्ति। सः कविः श्रीहीरपण्डितान्मामल्लदेव्यां समजनीति तस्य काव्यस्य प्रतिसर्गस्य समाप्तिश्लोकतः ज्ञायते।

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।

तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले श्रृङ्गारभङ्ग्या महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ।।

श्रीहर्षः कन्याकुब्जस्य नृपस्य विजयचन्द्रस्य आस्थानविद्वान् आसीत् । विजयचन्द्रस्य पुत्रस्य जयन्तचन्द्रस्य आस्थाने अपि सः आसीत् इति श्रूयते । तस्य पिता श्रीहरिः । माता मामल्लदेवी । श्रीहर्षः द्वादशशतके आसीत् । तर्कव्याकरणवेदान्तादिषु शास्त्रेषु श्रीहर्षः उद्दामपण्डितः । सर्वाणि अपि पुराणानि सः सम्यक् जानाति स्म ।

श्रीहर्षेण रचितं महाकाव्यं नैषधीयचरितम् । नलदमयन्त्योः कथा अत्र वर्णिता अस्ति । श्रीहर्षस्य भाषा अत्यन्तं प्रौढा । शब्दकर्कशता, दूरुह्या कल्पना, अर्थक्लिष्टता, श्लेषप्रियता च नैषधीयचरिते सर्वत्र दृश्यते ।

श्रीहर्षः अन्यान् अपि कांश्चित् ग्रन्थान् लिखितवान् इति उल्लेखः दृश्यते । ते -

1. खण्डनखाद्यम्

2.अर्णववर्णनम्

3.गौडोर्विकुलप्रशस्तिः चण्डीप्रशस्तिश्च

4.शिवभक्तिसिद्धिः

5.साहसाङ्कचरितचम्पू

परन्तु ते सर्वे न उपलभ्यन्ते । खण्डनखण्डखाद्यम् इति एकः ग्रन्थः उपलभ्यते । तस्मिन् ग्रन्थे तार्किकमतस्य खण्डनं कृतं दृश्यते ।

विशाखदत्तः

विशाखदत्त संस्कृतकविः नाटककारः च आसीत् । एतस्य पिता महाराजः पृथुनामा, पितामहः वटेश्वरदत्तः च आस्ताम् इति ज्ञायते मुद्राराक्षसम् नाटकस्य सूत्रधार वचनादस्मात्, यत् आज्ञापितोऽस्मि परिषदा यथाद्य त्वया सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महा-राजपदभाक्पृथुसूनोः कवेः विशाखदत्तस्य कृतिः, अभिनवं मुद्राराक्षसम् नाम नाटकं नाटयितव्यमिति। अस्य पितुः भास्करदत्त इत्यपि नाम आसीत्, अपि च सः वत्सदे-शस्य सामन्तराजः आसीत् । क्रमेण सः महाराजपदम् आरुरोह । स्वयं विशाखदत्तः राजपुत्र आसीदिति कारणतः राजनीतिं सम्यगधीतवान् । एवम् प्रकृत्या अध्ययनेन च राजनीतिपारङ्गतः सन् विशेषतः कौटलीये अर्थशास्त्रे निष्णातो बभूव । जन्मना राजापि स्वभावेन कविः विशाखदत्तः स्वाधीतविद्यानुगुणम् निजप्रतिभाम् राजनीतिप्रख्यापनपरासु दृश्यकाव्यकृतिषु वितस्तार । एवं च एतेन विरचितानि त्रीणि नाटकानि श्रूयन्ते । तानि च देवीचन्द्रगुप्तम् मुद्राराक्षसम् अभिसारितवञ्चितकम् चेति । तेषु मुद्राराक्षसमेकम् एव अस्माभिः लब्धम् ।

संस्कृतमहानाटककारेषु अन्यतमः विशाखदत्तः कल्पनालोकम् विहाय वास्तवम् चरित्रम् चित्रम् इव व्यलिखत् । अयम् पाटलिपुत्रे आसीत् । पाटलिपुत्रम् गङ्गाशोणानद्योः सङ्गमस्य दक्षिणे दिशि अवर्तत । अस्य कुसुमपुरम् इति नामान्तरमपि विद्यते । पूर्वस्मिन् काले यत्र मुद्राराक्षसनाटकस्य कथा प्राचलत्, तत्रैवायं कविः जनिम् अल्भत । अयम् क्रि.श.५ तमशतमाने पूर्वार्धे आसीत् बहवो विमर्शकाः मन्नते । यतः पञ्चमशताब्दस्य उत्तरभागे विद्यमानः वराहमिहिरः एनम् अस्तौत् । पाट्लिपुत्रम् अस्य वासस्थानं कार्यस्थानं च अभवत् ।

क्रिस्तात् पूर्वकाले घटितस्य मगधानां महापतनस्य चन्द्रगुप्तोदयस्य चाणक्यतन्त्राणां कथाविस्तरस्य रूपकम् मुद्राराक्षसम् । एषा चाणक्यस्य कथा, चन्द्रगुप्तः अस्य नायकः । विष्णुपुराणेऽपि उक्तं यथा-

नव चैतान्नन्दान्कौटल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति । कौटल्य एव चन्द्रगुप्तं राज्येऽ-

भिषेक्ष्यति । अत: परं शूद्रा: पृथिवीं भोक्ष्यन्ति । इति ।

बृहत्कथायाम् एवमुक्तम् -

चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटारगृहे रह: ।

कृत्यां विधाय सप्ताहात् सपुत्रो निहतो नृप: ।।

योगानन्दे यश:शेषे पूर्वनन्दसुतस्तत: ।

चन्द्रगुप्त: कृतो राज्ये चाणक्येन महौजसा ।।

अस्मिन् नाटके चाणक्यस्य प्रधानं पात्रम् । चणक: चाणक्यस्य जनक: । चाणक्य: साङ्वेदाध्यायी, ज्योतिश्शास्त्रे नीतिशास्त्रे च पारङ्गत: आसीत् । एतस्य विष्णुगुप्त:, कौटल्य: इति च नामान्तरे आस्ताम् । एष: अर्थशास्त्रम् इति ग्रन्थम् अलिखत् । अस्य अर्थशास्त्रस्य प्रसारमाध्यमम् इव इदम् नाटकम् भासते । पुरा पाटलिपुत्रम् अथवा कुसुम-पुरम् नाम्नि नगरे चन्द्रवंशीय: सर्वार्थसिद्धि: नाम राजा राज्यं शासति स्म । तस्य सुनन्दा नाम्नी पट्टमहिषी, शूद्रकुलसञ्जाता मुरा प्रियमहिषी च इति द्वे पत्न्यौ आस्ताम् । कस्यचन मुने: अनुग्रहेण सुनन्दायां नव पुत्रा:, मुरायाम् एकश्च तनय: इति दश पुत्रा: अजायन्त । वृद्धाप्ये राजा राज्ञ्या: ज्येष्ठपुत्रे राज्यं विनिक्षिप्य मुरापुत्रं (मौर्यम्)सेनाधिकारिणम् नियोजमास । कालक्रमेण मौर्यस्य शतम् पुत्रा: समभवन् । एतेषु सर्वेभ्य: कनीयानेव चन्द्रगुप्त: ।

नन्दानां नाशाय, चन्द्रगुप्तस्य अभ्युद्याय च हेतुभूतं अमात्यराक्षसस्य मुद्राङ्गुलीयकम् । अत: कवि: स्वनाटकम् मुद्राराक्षसम् इति अभिधत्ते ।

५.३ प्रश्न

१. नाट्यशास्त्रम् व्याख्याति करोति।

२. भास: अश्वघोष:विवृणोति करोति।

३. शूद्रक भट्टनारायण:विवृणोति करोति।

४. श्रीहर्ष: आलोचयति करोति।

५.विशाखदत्त: व्याख्याति करोति।

अध्याय : 6

संस्कृतगद्यवाङ्.मयपरिचय:

एतत् अध्याय उत्तर अध्यायिन् विद्यार्थिन् समर्थ

संस्कृतगद्यवाङ्.मयपरिचय:;

चम्पूकाव्य: ;

जयदेव , विष्णुशर्मा परिचय: ;

६.१ संस्कृतगद्यवाङ्.मयपरिचय:

गद्यपद्ययो: प्रचलनं लेखने तदाऽप्यासीद् यदाऽनयोर्लक्षणमपि न केनाऽपि श्रुतम्। समस्तोऽपि ऋग्वेदश्चन्दस्येव राजते। कालांतरे तु छंदश्शब्दो वेदपर्याय एव संजात:। महावय्याकरण: पाणिनिस्तु वेदं छंदोनाम्नैव स्मरित, तद्यथा-बहुलं छन्दसि इति सूत्रे। ऋग्वेदे नैकच्छन्दसां प्रयोगोऽवलोक्यते यथाऽनुष्टुप्, गायत्री, विराट्स्थाना, जगतीत्यादि।

परंतु तत्रैव यजुर्वेदेच्छन्दोविरहितमपि लेखनं सन्दृश्यते, यत् तावत् परवर्ति गद्यमनुहरति। तद्यथा रुद्राष्टाध्याय्याम्।

एका च मे तिस्रश्च मे, तिस्तश्च मे पंच च मे, पंच च मे सप्त च मे, सप्त च मे नव च मे, नव च मे एकादश च मे, एकादश च मे त्रयोदश च मे, त्रयोदश च मे पंचदश च मे, पंचदश च मे सप्तदश च मे, सप्तदश च मे नवदश च मे, नवदश च मे एकविंशतिश्च मे, एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे, त्रयोविंशतिश्च मे पंचविंशतिश्च मे, पंचविंशतिश्च मे एकत्रिंशच्च मे, एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्।- यजु १८.२४

एवं हि गद्यपद्यमयी उभय्यपि लेखनशैली वेदेष्ववलोक्यते। वेदाअंगभूतं ब्राह्मणवाङ्.मयं गद्यपद्योभयमिश्रितं समवलोक्यते। क्वचित् पद्यबाहुल्यम् - यथा कठोपनिषदि। क्वचित् गद्यबाहुल्यम्, यथा बृहदारण्यकोपनिषदि। अन्यत्र द्वयो: समप्राधान्यम्। उपनिषद्गद्यमतीव सरलं ललितंच प्रतीयते। यथा-

ना वाऽरे पत्यु: कामाय पति: प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पति: प्रियो भवति। न वा पुत्रस्य कामाय पुत्र: प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्र: प्रियो भवति। आत्मा वाऽरे श्रोतव्यो, मन्तव्यो निदिध्याासितव्यश्च। आत्मनि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवति। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। -बृहदा.

वेदवाङ्.मयप्रयुक्तेयमेव गद्यपरंपरा परवर्तिनि काले साहित्यसंरचनां श्रितवती। ख्रिस्तपूर्वचतुर्थशतकोत्पन्नो नाट्यशास्त्रकारो भरताचार्य: सर्वप्रथमं चूर्णनिबद्धशीर्षकाभ्यां बन्धं ??? द्विधाा विभाजितवान्। चूर्णबंध एव अनियताक्षरबंधोऽपि समुच्यते यत्खलु गद्यनाम्ना ख्यातं जातम्। तथैव निबद्धबन्धोऽपि नियताक्षरबन्धपर्याय: संजात:। अयमेव बन्ध: पश्चात् पद्यनाम्ना ख्यातिं भेजे।

गद्यस्वरूपसमीक्षा-

नियताक्षरबंधशब्दस्तु पद्यस्य स्वरूपमेव प्रकाशयते। नियतानि अक्षराणां स्थानानि (संख्या च) यस्मिन् स बंधो भवत्येव नियताक्षरबंध:। यथा-अलं महीपाल तव श्रमेण-इत्यत्र अक्षराणां स्थानं गणमहिम्ना नियतं वर्तते। पादेऽस्मिन् उपेन्द्रवज्राख्यं वृत्तं प्रयुक्तं वर्तते यल्लक्षणम्-उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अर्थात् यस्मिन् पादे जगण- (1ऽ1) तगण - (ऽऽ1) जगण (1ऽ1) गौ-(ऽऽ) क्रमेणाक्षराणि प्रयुज्येरन् तद्भवति उपेन्द्रवज्राख्याम् एवं हि पद्येऽस्मिन् तुरीयेष्वपि पादेषु अक्षराणां गुरुत्व-लघुत्वविधानं, संख्या चाप्यक्षराणां नियतैव वर्तते। प्रतिपादमेकादशाक्षराण्येव वर्तन्ते, न तावद्दश न चापि द्वादश। तद्यथा-

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्।

न पादपोन्मूलनशक्तिरंह: शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य।।

यतो हि चतुर्भि: पादैर्नियम्यतेऽयं बंध इत्यस्मात् कारणादेव पद्यमित्युच्यते।

परंतु द्वितीयप्रकारके बंधेऽनियताक्षरनाम्ना प्रसिद्धे पद्यवत् न तावदक्षराणां प्रयुक्तानां संख्या नियता भवति, न चापि तेषां लघुत्वगुरुत्वविधानम्। सर्वथा स्वच्छंदोऽयं बन्ध:। लघ्वाकारोऽपि भवितुं शक्नोति (यथा चूर्णकगद्ये) दीर्घाकारोऽपि (यथा उत्कलिकाप्रायग-द्ये) अस्मिन् बंधे केवलमभिप्रायस्य प्रकटनमेव महीयते। अतएवाऽयं गद्यमित्युच्यते-गद् व्यक्तायां वाचि धातोर्यत् प्रत्यये कृते गद्यम्। गद्यते समुच्यत इति गद्यम्।

भरतस्य परवर्तिनावाचार्यौ भामहदण्डिनौ स्फुटरूपेण पद्यगद्यशब्दौ प्रयुक्त:। तयो: काव्यशास्त्रे चूर्णनिबद्धयो:, नियताक्षराऽनियताक्षरयोर्वा प्रयोगो नाऽवलोक्यते। द्वावपि पद्यगद्यसंज्ञामेव प्रयुक्त:। तद्यथाऽऽचार्यो दण्डी-

गद्यं पद्यंच मिश्रंच त्रिधा काव्यं व्यवस्थितम्। परवर्तिनस्सर्वेऽप्याचार्या: पद्यगद्यशब्दौ प्रयुंजन्ति तस्य भेदचतुष्टयं च समुदाहरन्ति। यथा-

गद्यं चतुर्विधं प्रोक्तं मुक्तकं वृत्तगंधि च।

ततश्चोत्कलिकाप्रायं चूर्णकंचान्तिमं मतम्।।

असमस्तपदं मुक्तं पद्यांशि वृत्तगन्धि च।

अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं चूर्णमल्पसमासकम्।।

-अभिराजयशोभूषणम् 4.93-94

मुक्तम् असमस्तपदं भवति। सरलसरलैः लघुवाक्यैरिदं लिख्यते। यथावलोक्यते कादम्बर्यां शुकनासोपदेशे, लक्ष्मीनिन्दायां वा। तद्यथा-

एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्-

अपनयतु नः कुतूहलम् आवेदयतु भवानादितः प्रभृति आस्तां तावत्सर्वम्।

कार्त्स्न्येनाऽत्मनो जन्म कस्मिन् देशे, भवान्कथं जातः ?

केन वा नाम कृतम् ? का ते माता ? कस्तेपिता ? कथं वेदाना-

मागमः ? कथं शास्त्राणां परिचयः ? कुतः कला आसादिताः ?

वृत्तगन्धि गद्यं पद्यांशि भवति। अर्थात् गद्यात्मकस्यापि तस्य बंधस्य कश्चिदंशः पद्यात्मको भवति। वृत्तस्य गंधस्तत्र परिलक्ष्यते। तद्यथा-खंडितानि दाडिमबीजानि नलिनीदलहरिन्ति द्राक्षा-इत्यत्र मात्रिकगीतगंधः वर्तत एव।

यथा वा-

समुपजातविस्यस्याभून्मनसिमहीपतेः।

अहो विधातुरस्थाने सौंदर्यनिष्पादनप्रयत्नः।।

इत्यात्राऽपि अनुष्टुप् गंधः परिलक्ष्यत एव।

उत्कलिकाप्रायं गद्यं भवति दीर्घसामासाढ्यम्।।

यथा हि-

तस्य च राज्ञः कलकालभयपुंजीभूतकृतयुगानु-

कारिणी त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीर्णा मज्जन्मा-

लवविलासिनीकुचतटास्फालनजर्जरितोर्मिमालया

जलावहगाहनाऽवतारितजयकुंजरकुंभसिंदूरसंध्या-

यमानसलिलया उन्मदकलहंसकुलमुखरितकूलया

वेत्रवत्या परिगता विदिशाऽभिधाना नगरी राजधान्यासीत्।

- कादम्बरी (कथामुखम्)

चूर्णकं गद्यमल्पसमासकं भवति। यथा - ततः सर्वैव सा तापसपरिषत् श्रुत्वा,

विदितत्प्रभावा, कीदृशोऽनेनाऽविनयः कृतः, किमर्थं वा कृतः, क्व वा कृतः, जन्मान्तरे वा कोऽयमासीत् इति कुतूहलिन्यभवत्, उपनाथितवती च तं भगवन्तम् आवेदय। प्रसीद भगवन्! कादम्बरी (कथामुखम्)

संस्कृतगद्यस्य विकासः-

एवं हि भरतदारभ्य (ख्रिस्तपूर्वचतुर्थशतकात्) भामहं यावत् मध्यवर्तिनि सहस्त्र-वर्षावधौ संस्कृतगद्यबंधस्य परिपूर्णो विकासो जातः सिद्धांतदृष्ट्याऽपि, व्यवहार-(लेखन) दृष्ट्याऽपि। नाटकेष्वपि संवादात्मकं गद्यं प्रयुज्यते एव। तया दृष्टया समीक्षिते सति संस्कृतगद्यप्रयोगो भाससमवयस्कं सिद्ध्यति। यतो हि भासस्य त्रयोदशरूपकेषु गद्यब-ंधस्याऽजस्त्रप्रवाहः परिलक्ष्यते। भासस्तु भरतादपि पूर्ववर्ती नाट्यशास्त्रोक्तनियमाऽन-नुपालनदृशा।

कालिदासस्य नाटकत्रयेऽपि रुचिरं गद्यं समवेक्ष्यते। परंतु भासकालिदासप्रामाण्येन नेदमवगन्तव्यं यत् संस्कृतगद्यं तत्समकालीनमेव। किंच भासकालिदासौ न विशुद्धगद्य-कारौ। तौ तावन्नाट्यगद्यलेखकावेव।

परंतु प्रक्तग्रंथेषु विशुद्धगद्यलेखनस्यापि प्रामाण्यमुपलभ्यते। तत्र महर्षिपतंजलिप्रणीते महाभाष्य एव भैमरथीति सुमनोत्तरेति च कथयोः समुल्लेखः समवाप्यते। इदमेव गद्याश्रितं रचनाद्वयं कालक्रमदृष्ट्या प्राचीनतमं मन्तव्यम्।

अपरतश्च दृश्यते शिलालेखीयगद्यपरंपराऽपि। सम्राजोऽशोकस्य 160 मिताः शिलालेखा यद्यपि भाषादृष्ट्या पालिभाषाया एव। तथापि गद्यपद्धत्यैव ते समुट्टअंकिताः। एते सर्वेऽपि ख्रिस्तपूर्वचतुर्थशतकीयाः। रुद्रदाम्नो गिरनारशिलालेखः (150 ख्रिस्ताब्द-ीयः) संस्कृताश्रिताश्चूर्णगद्यमुदाहरति। तद्यथा-

स्फुटलघुमधुरचित्रकांतसमयोदारालङ्.कृतगद्यपद्यमिति।

किंच महाकविना हरिषेणेन निबद्धा संस्कृताश्रयिणी समुद्रगुप्तस्य प्रयागप्रशस्तिः (ई.चतुर्थशती) विलक्षणैव प्रतीयते उत्कलिकाप्रायगद्यप्रयोगदृष्ट्या।

एवं हि शिलालेखीयं साहित्यिकंचेति द्वयमपि गद्यं सहाध्वनीनं परिलक्ष्यते। तथापि साहित्यिकगद्यारम्भः समवलोक्यते सुबंधुप्रणीतायां वासवदत्ताकथायामिदम्प्रथमतया।

भामहो दंडी चेत्युभावेव गद्यस्य द्वौ प्रकारौ सविशेषं विवेचयतः - कथा आख्यायिका चेति। यथाऽह अमरकोशकारः - आख्यायिकोपलब्धार्था, प्रबंधकल्पना कथा।

एतावन्मात्रेणोभयोः स्वरूपं सुस्पष्टं जायते। यस्या अर्थः लोके उपलब्धो भवति सा भवत्याख्यायिका। अर्थात् सत्यघटनाश्रिता कृतिर्भवति आख्यायिका। ऐतिहासिक-

वृत्ताश्रिता रचना भवति आख्यायिका। यथा बाणभट्टकृति: हर्षचरितम्।

परंतु यस्या रचनाया: पृष्ठभूमिर्भवति काल्पनिकी सोच्यते कथा। यथा बाणभट्टस्यैव रचना कादम्बरी। यद्वा तदुत्तरवर्तिनो दण्डिन: कृति: दशकुमारचरितनाम्नी। पूर्ववर्तिनस्सुबंधोर्वा कृतिर्वासवदत्तेति।

कथाऽऽख्यायिकयोर्बृहती परिभाषाऽवलोक्यते भामहालंकारे काव्यादर्शे च। पूर्ववर्ती भामहो यत्किमपि कथयति, तदुत्तरवर्ती दंडी प्रायशस्तदधिकं वक्ति, भामहमतं संशोधयति वा, विरुणद्धि वा। दंडी कथयति यादख्यायिकाया वक्ता नायक: स्वयमेव भवति परंतु कथायां वक्ता स्वयं नायको नायकेतरोऽपि भवितुं क्षम:।

नायकेनैव वाच्याऽन्या नायकेनेतरेण वा।। काव्यादर्श: 2.24

परंतु स एव दंडी अग्रे क्वचित् स्वमतमेव पुन: संशोधयति, कथयति च यादख्यायिकायामपि कदाचिद्वक्ता नायकेतर एव जनो भवति। हर्षचरितेऽपि हर्षदेवो न तावद् वक्ता। वस्तुत: आचार्यदण्डी कथामाख्यायिकांच संकीर्णभेदामेकरूपांचैवाऽवगच्छति। तद्यथा-

अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राऽप्यन्यैरुदीरणात्।

अन्यो वक्ता स्वयं वेति कीदृग्वा भेदकारणम्।

तत्कथाख्यायिकेत्येका जाति: संज्ञाद्वयाकिंता।।

-काव्यादर्श: 2.26-28

गद्यसाहित्यस्य विपुलता-

भवतु नाम। गद्यवाङ्.मयं न केवलं कथाख्यायिकयो: सीमितम्। सत्यमिदं प्रमाणयति स्वयमेव दण्डी-अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातय: इति प्रोच्य। अनेनैव स्पष्टं जायते यद् दण्डियुगेऽपि कथाख्यायिकेतरा: काश्चन आख्यानजातय: (गद्यभेदा:) प्रचलिता आसन्। काश्चासन् ता आख्यानजातय इति जायत एवोत्कंठा। तत्र समुपलभ्यते प्रमाणमग्निपुराणे (336.18)

आख्यायिका कथा खंडकथा परिकथा तथा।

कथानिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पंचधा।। अग्नि 337.12

आचार्यभोजदेव: श्रृंगारप्रकाशे गद्यस्य बहून् भेदान् परिगणयति। तद्यथा-आख्यायिका, उपाख्यानम्, आख्यानम्, निदर्शनम् (यथा पंचतंत्रम्) प्रवह्लिका (सदने द्वयो पुरुषयोर्विवाद:) मन्युल्ली (महाराष्ट्री लघुकथा) मणिकुल्या, कथा परिकथा (नैककथाकारै: पर्यायेण श्राविता) खंडकथा, उपकथा (कथाश्रयेण श्राविता कथान्तरा) वृहत्कथा, चम्पू, दुर्मिलितम् (ग्राम्यकथा, दूत्या प्रस्तुता)

भोजानन्तरं काव्यानुशासनकार आचार्यहेमचन्द्रोऽपि गद्यकाव्यस्य द्वादशभेदान् गणयति-आख्यायिका, कथा, खंडकथा (इन्द्रमत्यादि) परिकथा (शूद्रककथादि) आख्यानम्, उपाख्यानम् (पंचतंत्रम्) प्रवह्लिका, मणिकुल्या, वृहत्कथा (नरवाहनदत्तकथा) सकलकथा (समरादित्य) उपकथा (चित्ररेखा) क्षुद्रकथा।

अत्र तावदाचार्यानन्दवर्धनस्यापि मतं ग्राह्यं प्रतीयते वस्तुतस्तन्मतमभिनवगुप्तसमर्थितं मतमिति विशेषः। ध्वन्यालोकस्य चतुर्थोद्योते ध्वनिकारः कथयति यद् विशिष्टकाव्यभेदाश्रयेणैव काव्यसंघटनाया वैशिष्ट्यं समायाति। इमे काव्यभेदा यथा पद्यस्य तथैव गद्यस्यापि भवितुं सम्भवन्ति। पद्यभेदाः सन्ति-मुक्तकम् सन्दानितकम्, विशेषकम्, कलापकम्, कुलकम्, पर्यायबंधश्च।

गद्यस्यापि भेदाः सन्ति-परिकथा, सकलकथा, खंडकथा, आख्यायिका, कथा चेति। सर्गबंधाऽभिनेयौ चाऽन्यौ। कथयति आनंदवर्धनः-

यतः काव्यस्य प्रभेदाः - मुक्तकं संस्कृतप्राकृताऽपभ्रंशनिबद्धम्। संदानितकविशेषककलापककुलकानि पर्यायबन्धः परिकथा सकलकथा खंडकथा सर्गबंधोऽभिनेयार्थ आख्यायिका कथेत्येवमादयः। तदाश्रयेणाऽपि संघटना विशेषवती भवतीति। - ध्वन्या.3.3 (वृत्तिः)

विस्तृतोऽयं प्रसंगोऽत्रैव परिहीयते। परंतु ध्वनिकारो मन्यते यत् काव्यभेदविशेषश्रयेणाऽपि कवेः प्रतिभा परां काष्ठामधिरोहति। गद्याश्रयेणैव बाणभट्टो वश्यवाणीचक्रवर्तितामवाप। चम्पूभेदसमाश्रयेणैव त्रिविक्रमभट्टोऽसाधारणोजातः। नाटकरचनयैव कालिदासोऽजरोऽमरो बभूव। मुक्तकसमाश्रयेणैवाऽप्रतिमो जातोऽमरुक इति। एवं हि कविप्रतिभाकाव्यभेदयोर्मध्येऽपि भवति कश्चिद् विलक्षण एव संबंधः।

परंतु आश्चर्यमिदं यदेतेऽग्निपुराणध्वनिकारभोजदेवहेमचन्द्रप्रोक्ताः गद्यभेदाः नाऽद्य समुपलभ्यन्ते। हेमचन्द्रस्तु स्वयुगोपलब्धान् गद्यग्रंथान् विविधान् नाम्ना समुदाहरत्यपि। तथापि नेदानीमवाप्यते कथाख्यायिकेतरा काऽपि गद्यकृतिः। तत्र किन्नु कारणम्? किं काव्यभेदास्ते प्रणष्टाः तुरुष्काक्रमणकारिभिः समाचरितैग्रन्थलयाग्निदाहैः? अन्यैर्वा कारणैस्ते नष्टाः?

भवतु। साम्प्रतिकं संस्कृतगद्यवाङ्.मयं केवलमाख्यायिकाकथा-संवलितम्। तत्र कथायां प्राप्यन्ते-सुबन्धुप्रणीता वासवदत्ता, बाणभट्टप्रणीता, कादम्बरी, दण्डिप्रणीतं दशकुमारचरितम्, अवन्तिसुंदरीकथा च। सोड्ढलप्रणीता उदयसुंदरीकथा, धनपालप्रणीता तिलकमंजरीति। आख्यायिकाश्चापि वर्तन्ते-बाणभट्टप्रणीता हर्षचरितम्, वामनभट्टबाणकृतं वेमभूपालचरितम्, अम्बिकादत्तव्यासप्रणीतः शिवराजविजयः। एते तावत् प्रमुखा ग्रंथा अत्र नामभिरुल्लिखिताः। अन्यथा तेषां संख्या भूयसी परिलक्ष्यते।

महाकविर्बाणभट्ट: भट्टाहरिचन्द्रं पूर्वगद्यकारं तावत् संकेतयति, तदीयं गद्यंच महता संरम्भेण प्रशंसति (हर्षचरित-23)

पदबंधोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थिति:।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबंधो नृपायते।।

बाणभट्ट: स्वकीयं गद्यादर्शं निर्विशकं प्रस्तौति। स आसीत् पांचालीरीतिपक्षधर: यस्यां शब्दार्थयो: समो गुम्फ: परिलक्ष्यते। यथाह राजशेखर:-

शब्दार्थयो: समो गुम्फ: पांचालीरीतिरिष्यते।

शिलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि।।

सैव पांचालीरीतिर्बाणभट्टेन स्वगद्यलेखनेषु प्रयुक्ता। तत्पूर्ववर्ती सुबंधुस्तु गद्यलेखने प्रत्यक्षरश्लेषपक्षधर आसीत्-

सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चक्रे सुबंधुस्सुजनैकबंधु:।

प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रपंचविन्यासवैदग्ध्यधिया प्रबंधम्।।

बाणभट्टस्य परवर्ती दण्ड्यपि स्वगद्यादर्शं निश्चिन्वानोऽकथयत्-ओजस्समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम्।

बाणभट्ट: स्वकीये गद्ये न प्रत्यक्षरश्लेषप्रपंचं वरयामास न चापि निरंतरमोजोगुणं समासभूयस्त्वमेव। स खलु मध्यममार्गं चिन्वानोऽकथयत्-

नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽकिल्ष्ट: स्फुटो रस:।

विकटाक्षरबंधश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम्।।

कथाया: सर्वस्वं भवति नूतनाभिप्रायानुसंधानम्। अग्राम्या जाति:। अर्थात् त्रिविधाश्लीलत्वमुक्ता स्वभावोक्ति:। अक्लिष्ट: श्लेष:। श्लेषम् अक्लिष्टं विधातुं बाणभट्ट: तमुपमया सार्धं प्रयुक्तवान्। कादम्बर्यामाद्यन्तं श्लिष्टोपमाया: प्रयोग: परिलक्ष्यते। उपमामिश्रित: श्लेष: सर्वथाऽक्लिष्ट एव संजायते। रसस्य स्फुटता, बंधस्य रचनाया विकटाक्षरता (शुद्धि:) चापि बाणभट्टगद्यस्य वैशिष्ट्यद्वयं वरीवर्ति।

यथार्थकथनमात्रं न भवत्युत्तमं गद्यम्। वस्तुत: गद्यकारेणोत्पादकेन भवित्व्यम्। नवार्थोद्भावनचमत्कारक्षमं कविमेव बाणभट्ट उत्पादकं मन्यते। यद्यपि स स्वयमपि वर्तते यथार्थपक्षधर:। परंतु स यथार्थो लोकवृत्तमात्रं भवेत्-तन्न रोचते बाणभट्टाय। अतएवाऽसौ

निर्भयं प्रतिपादयति-

सन्ति श्वान इवासंख्या जातिभाजो गृहे गृहे।

उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव।। हर्षचरितम् - 1.5

एकेनैवोदाहरणेन बाणभट्टाभिमतं गद्यं सुस्पष्टं जायते तद्यथा-क्वचिदमरपतित-नुरिव नेत्रसहस्रसंकुला, क्वचिन्नारायणमूर्तिरिव तमालनीला, क्वचित्पार्थरथपताकेव कप्याक्रान्ता, क्वचिदवनिपतिद्वारभूमिरिव वेत्रलताशतादुष्प्रवेशा,क्वचिद्विराटनगरीव कीचकशताकुला........अपरिमितबहलपत्रसंचयापि सप्तपर्णोशोभिता, क्रूरसत्त्वाऽपि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम।

अर्वाचीनं संस्कृतगद्यम्-

पृथ्वीराजपराजयानन्तरमेव (1192 ई) भारते सल्तनमसाम्राज्यं स्थापितं जातम्। आदौ गुलामवंशीयाः पश्चाच्च खिलजिनस्तुगलकाः लोदिनः सूरिणो मुगलाश्च क्रमेण भारतं शासितवन्तः। अस्मिन् शासने संस्कृतस्य वर्चस्वमपचितं पारसीकभाषाया वर्चस्वंचोपचितम्। तथापि संस्कृतस्य रचनाधर्मिताऽक्षुण्णऽवतस्थे। शतसहस्रलक्षमिता ग्रंथाः प्रणीताः संस्कृतज्ञैः सल्तनतकालेऽपि। पारसीकभाषायाः प्रयोगः केवलं शासनकार्येष्वेव प्रावर्तत, न तावत्साहित्यसंरचनायाम्। परंतु 1756 मितख्रिस्ताब्दे, यदा नवाबसिराजुद्दौला प्लासीयुद्धे समुच्छिन्नो जातः, औगलानांच शासनं जातं बिहार-बंगालराज्ययोस्तदा स्थितिः परिवर्तिता जाता। प्रारंभे तावत् वारेन हेस्टिंग्ज-प्रयासैः संस्कृतस्य प्रतिष्ठा जाता, संस्कृतभाषा राजभाषा घुष्टा। चार्ल्स विल्किन्समहोदयो हेस्टिंग्जप्रेरणयैव श्रीमद्भगवद्गीताया आंग्लभाषान्तरं विदधे। मधुसूदनर्कालंकारः वोलास्टन्नप्रणीतस्य आंग्लभाषाव्याकरणस्य संस्कृतानुवादं चकार इंग्लैंडीयव्याकरणसारनाम्ना। बहून्यन्यान्यपि श्रेष्ठकार्याणि जातानि।

परंतु 1835 मितख्रिस्ताब्दे लार्डमैकालेप्रयासैः राजभाषापदं संस्कृतस्य समाप्तं जातम्। आंग्लभाषा राजभाषा जाता। एतद् विरोधे निखिलेऽपि राष्ट्रे महदान्दोलनं प्रववृत्ते। स खलु पृथगेवेतिहासः।

आंग्लशासनाबधौ यूरोपभारतीयसाहित्ययोर्मिथस्सम्पृक्तिर्जाता। आंग्लभाषायाः लीरिक (थ्बेग्म) तत्त्वं गीतनाम्ना प्रतिष्ठितं जातं संस्कृते। तथैव नावेलनामा (ऱ्दनत) काव्यभेदोऽत्र भारते उपन्यासनाम्ना प्रतिष्ठितोऽभूत्। एकांकनाट्यं (ध्हा र्‍िू इर्तब) संस्कृतेऽपि एकांकि रूपकं जातम्।

कथाऽऽख्यायिकानाम्ना यौ काव्यभेदौ प्रसिद्धावास्तां ताविदानीमुपन्यासेऽन्तर्भूतौ। पं. अम्बिकादत्तव्यासोऽपि स्वकीयामाख्यायिकां शिवराजविजयनाम्नीम् उपन्यासमेव मेने। आत्मप्रणीतायां गद्यकाव्यमीमांसायां लिलेखाऽसौ-

गद्यैर्विद्योतितं यस्मात् गद्यकाव्यं तदीरितम्।

ग्रंथरूपम् तदेवात्र श्रव्यं किंचन्निरूप्यते।।

उपन्यासपदेनापि तदेव परिकल्प्यते।

यथा कादम्बरी यद्वा शिवराजजयो मम।।

अत्र तावत् व्यासमहोदय: कथामाख्यायिकामुपन्यासंचेति त्रितयमपि अभिन्नमेव मन्यते।

आंग्लभाषायां शार्टस्टोरी-लांगस्टोरी-स्टोरीनामभि: ख्याता ये गद्यभेदास्त एव संस्कृतभाषायां लघुकथादीर्घकथा-कथानिकासंज्ञाभिश्च प्रतिष्ठिता जाता:। अर्वाचीन-संस्कृतगद्यवाड्.मये एते सर्वेऽपि भेदा: सम्प्रति परिभाषिता: प्रतिष्ठिता, प्रयुक्ताश्च वर्तन्ते। एतेषा समेषां काव्यभेदानां लक्षणानि अभिराजयशोभूषणेऽभिनवकाव्यशास्त्रे समुपलभ्यन्ते।

अयं तावन्निष्कर्ष:। साम्प्रतिकं गद्यं त्रिधा चतुर्धा वा व्यवस्थितं दृश्यते-

1. लघुकथा (एप्दीू एूदीब)

2. दीर्घकथा (थ्दहु एूदीब)

3. कथानिका (एूदीब/इग्मूदह)

4. उपन्यास: (प्राचीना कथा/आख्यायिका च)

लघुकथाविषये मिश्रोऽभिरराजराजेन्द्र: स्वोपज्ञलघुकथासंग्रहस्य चित्रपर्ण्या: भूमिकायां लिखति-

परंतु लघुकथायां वर्णितं वृत्तं विस्तृतं न भवति। तत्र पात्राणामनेकेषामपि प्रस्तुतिर्न दृश्यते। प्रायेण लघुकथा भवति एकपात्रपर्यवसायिवृत्ता। लघुकथा भवति विद्युदुन्मेष-कल्पाऽकस्मादेव निखिलपरिवेषप्रकाशयित्री। लघुकथा भवति मर्मोद्घाटनमात्रपर्यव-सायिनी। कामं लघुकथाया: कलेबरं कदाचित् पृष्ठमितं स्यात् पृष्ठद्वयमितं वा। परंतु मूललघुकथा तु एकवाक्यमितैव भवति।

पुनश्च कथानिकायां भवन्ति अनेकपात्राणि। तेषां समवेतवृत्तवर्णनमेव कथाया विस्तारं सृजति। परंतु लघुकथायामेकपात्रतानिर्वहणनिवार्यमिति मन्मतम्। मनोभावस्य चिररुढस्याऽतर्कितं परिवर्तनं, कस्यचित्संकल्पस्य झटित्येव सृष्टि: भावोन्मेष: भाववि-वर्त: मनोवैज्ञानिकं विश्लेषणं चिरसंस्तुतवत्मनोऽकस्मादेव परिहार: अग्राह्यस्य ग्रहणम् ग्राह्यस्योपेक्षाऽवसरोचिता-इत्येवं शतशताल्कापिण्डसदृक्षाश्चमत्कारसृष्टिक्षमा: भावा लघुकथां वितन्नते-चित्रपर्णी (नान्दीवाक्)

अभिराजयशोभूषणे लघुकथालक्षणं वर्तते-

नातिविस्तृतसंदर्भा विद्युदुन्मेषसन्निभा।

नूनं लघुकथेयं स्यादेकपात्रावसायिनी।।

अकस्माद्धि परीहारश्चिरसंस्तुतवत्र्मन:।

असंस्तुतसरणेश्चाऽप्यंगीकारो ह्यतर्कितम्।।

सुग्रहणमग्राह्यस्य गृहीतस्याप्युपेक्षणम्।।

कस्यचन संकलपस्य झटित्येव समुद्भव:।।

भावोन्मेषो विवर्तो वा भावानां समयोचित:।

चिरुरूढमनोभावस्यापि द्राक्परिवर्तनम्।।

उल्कापिण्डसदृक्षाभा हृत्तन्त्रीझङ्.कृतिक्षमा।

अल्पाक्षराऽल्पपात्रापि कथा लघ्वी महीयते।।

-अभिराजयशो. 4.113-116

अर्वाचीनसंस्कृते विशुद्धलघुकथानां संकलनानि प्रायशो नगण्यान्येव वर्तन्ते। प्रायेण कथाकारा लघुकथास्वरूपविषये संदिग्धमानसा एव वर्तन्ते। ते प्रणयनित कथानिकाम्। परंतु संबोधयन्ति तां लघुकथाम्। एतत्खलु भाषान्तरतुल्यवाङ्.मयाऽनध्ययनस्य दुष्फलम्-[। लघुकथा हिन्द्यां भूयस्त्वेन लिख्यन्ते परंतु ताश्चैव न जातु पठ्यन्ते संस्कृतकथाकारै:। तत एवेयं सर्जनाविषयिणी भ्रान्ति:। दिल्लीसंस्कृताकादम्या लघुकथासंग्रह: कश्चित्प्रकाशितो यस्मिन्नैकाऽपि कथा लघुकथा। सर्वा: कथानिका एव वर्तन्ते।

हिंदीकहानीशब्द: संस्कृतकथानिकाया एव तत्समरूपमित्यत्र न कश्चन संदेह:। वस्तुत आंग्लभाषाभिमता कथैव स्टोरीपदवाच्या, हिन्द्यामपि लोकप्रिया सम्प्रति संस्कृतेऽपि तद्वदेव प्रचलिता वर्तते। अत्र कथानिकाया षड्बिन्दव: प्राधान्यं भजन्ते, तद्यथा-कथावस्तु, पात्रं पात्रचरित्रचित्रणंच, संवाद: (कथनोपकथनम्) वातावरणम्, भाषाशैली, उद्देश्यंच।

कथानिकां लक्षयति आचार्यो राधावल्लभस्त्रिपाठी-जीवनस्यैकदेशनिरुपणपरमाख्यानं कथा (अभिनवकाव्यालंकारसूत्रम् 3.1.12)

मिश्रोऽभिराजराजेन्द्र: विस्तृततरं लक्षयति-

प्रतिष्ठाधुरमध्यास्ते कथाभेदो हि कश्चन।

अभीष्टा सर्वभाषासु प्रोच्यते सा कथानिका।।

गृहीत्वा किमप्युद्देश्यं लोकाभ्युदयकारकम्।

चित्रणेन चरित्राणां सरत्यग्रे कथानिका।।

क्चित्पात्रमुखेनैव क्वचिल्लेखकभाषया।

शिल्पान्तरैरनेकैश्च निबद्धेयं कथानिका

लघ्वी दीर्घेति भेदाभ्यां द्विविधैव महीयते।।

-यशोभूषणम् 4.109-12

अर्वाचीनसंस्कृते कथालेखनं प्रारब्धं भट्टमथुरानाथशस्त्रिणा। तदनन्तरं पण्डिता क्षमारावमहोदया पुष्कलं कथासाहित्यं प्रणीतवती। आधुनिककथाकारेषु महीयन्तेऽभि-राजराजेन्द्रराधावल्लभत्रिपाठि-प्रभुनाथद्विवेदी-वीणापाणिपाटनी-प्रमोदभारतीय-प्रशस्मित्र-शास्त्रि-देवर्षिकलानाथशास्त्रि-वनमालीविश्वाल-अशोकपुरनाट्टुकरप्रभृतय: कथाकारा:।

इक्षुगन्धा-रांगडा-चित्रपर्णी-पुनर्नवा-छिन्नमस्ता-अभिनवपंचतन्त्रम्-कान्तारकथेति सप्त कथासंकलनानि प्रकाशितानि राजेन्द्रमिश्रस्य। तत्रेक्षुगन्धा साहित्याकादमीपुरस्कृता (1988) कथाकृति: यस्या बंगभाषासंस्करणमपि प्रकाशितं जातम्। कथासु एतासु साम्प्रतिकभारतीयसमाजसमस्या: समुत्थापिता: समाहिताश्च। तत्र यौतुकसमस्या, विषमोद्वाहसमस्या, बहुकन्याजन्मसमस्या, विधवाविवाहसमस्या, दाम्पत्नयानिष्ठासमस्या महीयन्ते।

शिल्पदृष्ट्याऽपि संस्कृतकथा महीयन्ते। क्वचित्तावत् पूर्वोन्मेष पद्धति: प्रभवति, यथाऽभिराराजेन्द्रप्रणीतायां चंचायाम् इक्षुगंधायांच। क्वचित्तावत् स्वप्नानुभव एव कथारूपं गृह्णानि यथा मिश्रवर्यस्यैव प्रणयी प्रीतिकूटस्येति संज्ञा कथानिका।

अभिनवशुकसारिका-उपाख्यानमालिका-विक्रमचरिमिति कथासंकलना: सन्ति राधावल्लभस्य। श्वेतदूर्वा-कनकलोचनादय: संग्रहा वर्तन्ते प्रभुनाथद्विवेदिन:। सह-पाठिनीति कथासंकलना प्रमोदभारतीयस्य। संगमेनाऽभिरामेति वनमालिविश्वालस्य। कथवल्लरीति कलानाथशास्त्रिण:। एवमेवाऽन्येषामपि कथासंकलना लोकप्रिया वर्तन्ते।

बृहदुपन्यासा: (कथाख्यायिकाकोटिका:) प्राक् प्रणीता आसन् जग्गूब-कुलभूषण-श्रीनिवासशास्त्रि-मेधाव्रताचार्यप्रभृतिभि:। पश्चाच्चापि श्रीनाथहसूरकर-राजमी-उपाध्याय-मोहनलालशर्मपाण्डेय, महेशगौतम-राधावल्लभादिभि: लोकप्रिया उपन्यासा: प्रकाशिता:। तत्र केचनैतिहासिका: सामाजिका-पौराणिका वा। एवं हि साम्प्रतिकं संस्कृतगद्यवाड्.मयभविष्यं मंगलमयं परिलक्ष्यते।

विषयसंग्रह:-

यद्यपि समस्तोऽपि ऋग्वेदश्छन्दोभिरेव युक्तो वर्तते तथापि मध्ये-मध्ये क्वचिद् गद्यस्यापि प्रयोग: परिलक्ष्यते। विशेषतश्च यजुर्वेदो गद्यमय एव वर्तते। रुद्राष्टाध्यायां गद्यस्यैव प्राचुर्यं दृश्यते।

वेदानन्तरं पौराणिकं गद्यमुपलभ्यते। श्रीमद्भागवतमहापुराणेतु भुवनसंक्षेपवर्णनप्रसंगे प्रभूतोंऽशो गद्यमय एव परिलक्ष्यते। अन्ये चापि जडभरतादिसंदर्भा: गद्येनैव लिखिता वर्तन्ते। पुराणानन्तरमपि गद्यमिदं वेदाअंगेषु, ब्राह्मणारण्यकोपनिषत्यु प्रयुक्तं वर्तते। इदमासीद् गद्यस्यापरं चरणम्।

परंतु साहित्यिकं गद्यं प्रारभ्यते शिलालेखैरशोकस्य। यद्यपि तेषां शिलालेखानां भाषा पाली वर्तते, परंतु खारवेलस्य लेखे प्राकृतस्यप्रयोगो वर्तते, समुद्रगुप्तस्य च शिलालेखे संस्कृतस्य प्रयोगो वर्तते। तदनन्तरमेव समायाति काल: स्वतंत्रसाहित्यिकगद्यप्रयोगस्य। महाकवि: सुबंधुर्वासवदत्तां लिलेख, दण्डी दशकुमारचरितम् अवन्तिसुंदरीकथां च प्रणिनाय। महाकविर्बाणभट्टश्चापि कादम्बरीं हर्षचरितंच प्रणीतवान्।

संस्कृतगद्यमतीव समृद्धं वर्तते शैलीदृष्ट्या। तद्धि चतुर्विधं वर्तते-उत्कलिकाप्रायम्, वृत्तगंधि, चूर्णकं, मुक्तकंच। तत्र तावत् उत्कलिकाप्रायं गद्यमेवाऽतीव जटिलं कठिनंच प्रतीयते समासभूयस्त्वात् दैर्घ्याच्च। अस्य गद्यस्य एकैकं वाक्यं पृष्ठपरिमितमपि भवितुं शक्नोति। तद्यथा कादम्बर्याम्-

तस्य च दृढमुष्टिनिष्पीडननिष्ठ्यूतधाराजलबिन्दुदन्तुरेण कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोर: कपाटविघटितकवचसहस्रान्धकारमध्यवर्तिनी करिकरटगलितमदजलासारदुर्दिनासु समरनिशासु असकृदाजगाम राजलक्ष्मीरभिसारिकेव। -कादम्बरीकथामुखम्।

संस्कृतवाड्.मयेसुबंधु-दण्डि-बाणभट्ट-धनपाल-भोजदेव-त्रिविक्रमभट्ट-वामन-भट्टबाण-अम्बिकादत्तव्यासप्रभृतयो गद्यकारा: परां प्रतिष्ठामुपगता:। ततश्च कथासाहित्यमपि पद्यात्मकं गद्यात्मकंचोभयमपि दृश्यते। तत्र गद्यात्मके कथासाहित्ये मेरुतुंगाचार्य-राजशेखरसूरि-विद्यापतिप्रभृतयो महीयन्ते।

संस्कृतस्याधुनिकं गद्यं कथानिकोपन्यासयोर्विभक्तम्। उपन्यासोऽर्वाचीन: प्राचीन-माख्यायिकां कथांच प्रकटयति। एवमेव हि कथानिकाऽपि पाश्चात्यकथां संकेतयति। सैव कथानिका लघुकथोति दीर्घकथेति चापि कदाचिद्भवति।

निबंधेऽस्मिन् अर्वाचीनगद्यकाराणामपेक्षित: परिचय: प्रदत्तो वर्तते। तेन तावद् गद्यस्य स्वरूपं सुस्पष्टं जायते।

६.२ चम्पूकाव्यः

चम्पू इत्ययं शब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तः वर्तते । चुरादिगणस्य 'चपि' गत्यर्थकं धातोः 'उ' प्रत्यये सति चम्पयति चम्पतीति वा चम्पूः इत्यर्थकः चम्पू शब्दः व्युत्पनः । परन्तु तेन अर्थेन चम्पू-शब्दस्य वास्तविकः अर्थः न ज्ञायते । गत्याः गमनं, ज्ञानं, प्राप्तिः, मोक्षः इत्येते अर्थाः अपि अङ्गीक्रियन्ते । अतः अत्र मोक्षसमानम् आनन्दं दातुं समर्था श्रव्यकाव्यस्य मिश्रशैली एव चम्पूः इति गृह्यते । हरिदासभट्टाचार्यस्य मतम् अस्ति यत्, ठचमत्कृत्य पुनाति सहृदयान् विस्मिताकृत्य प्रसादयति इति चम्पूःठ इति । अर्थात् गद्य-पद्ययोः युक्ता काव्यस्य चम्पू इत्याख्या विशिष्टाशैली, या पाठकानां हृदये चमत्कारम् उत्पाद्य विस्मियेन सह पवित्रताम् उत्पादयति ।

द्वादशशताब्दस्य जैनमतानुयायी हेमचन्द्राचार्याख्यः काव्यविद् स्वस्य काव्यानु-शासनाख्ये ग्रन्थे उदलिखत् यत्, अङ्कः तथा उच्छवासः च चम्प्वाः अभिन्नाङ्गे स्तः इति । परन्तु कतिपयेषु चम्पूकाव्येषु अङ्कोच्छवासयोः अपेक्षया विभाजकत्वेन अध्यायस्य उपयोगः प्राप्यते । अतः एतावता चम्पूकाव्यस्य कापि स्थिरपरिभाषा न प्राप्यते ।

" गद्यपद्यमयं श्रव्यं, सम्बन्धं बहुवर्णितम् । सालङ्कृतैः रसैः सिक्तं चम्पूकाव्यम-ुदाहृतम् ।।"

अर्थात् गद्यपद्यमिश्रितं, श्रव्यं, वर्णनप्रधानम्, अलङ्कारबहुलं, सरसं, प्रबन्धकाव्यम् एव चम्पूकाव्यत्वेन परिगण्यते । पञ्चतन्त्रसदृशाः रचनाः गद्यपद्यमये सत्यपि चम्पूका-व्यत्वेन न परिगण्यते । यतो हि तादृश्यः रचनाः प्रबन्धकाव्येषु न, अपि तु मुक्तकाव्येषु अन्तर्भवन्ति ।

चम्पूकाव्यस्य इतिहासः

गद्यपद्यमिश्रितानां काव्यानां रचना तु वैदिककाले एव आरब्धा आसीत् । कृष्णयजुर्वेदस्य तैतरीयसंहिता, मैत्रायणीसंहिता, कठसंहिता च चम्पूशैल्याः उत्तमानि उदाहरणानि सन्ति । ऐतरेयब्राह्मणस्य त्रयस्त्रिंशत्तमे (३३) अध्याये उल्लिखितः हरिश्चन्द्रोपाख्यानः मिश्रशैल्यां रचितः अस्ति । उदा. हरिश्चन्द्रो ह वैधस, ऐक्ष्वाको राजाऽपुत्र आस । तस्य शतं जाया बभूवुः । तासु पुत्रं न लेभे । तस्य ह पर्वतनारदौ गृहम् ऊषतुः । स ह नारदं पप्रच्छ इति ।

उपनिषत्सु पश्नोपनिषद्, मुण्डकोपनिषद्, कठोपनिषद् च मिश्रशैल्या एव उपस्थापिताः सन्ति ।

" ॐ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ।। १/१/१ ।। कठोपनिषद्"

एवं वेद-ब्राह्मण-उपनिषद्-पुराणादिषु मिश्रशैली प्राप्यते ।

ईसा इत्यस्य प्रथमेऽब्दे रचितम् अवदानशतकं गद्य-पद्य-मिश्रशैल्या प्राप्यते । हरिषेणकृत: समुद्रगुप्तप्रशस्ति: इत्याख्य: ग्रन्थ: लौकिकसंस्कृतसाहित्ये मिश्रशैल्या: प्रप्रथमग्रन्थत्वेन परिगण्यते । चतुर्थेऽब्दे, पञ्चमेऽब्दे च मिश्रशैल्या: काश्चन रचना: प्राप्यन्ते । तयो: अब्दयो: शिलालेखेषु, प्रशस्तिपत्रेषु च मिश्रशैल्या लिखिता: रचना: प्राप्यन्ते । मध्यप्रदेशराज्यस्य मन्दसोर-नगरे वत्सभट्टिकवे: (४७३ ई.) मन्दसोरप्रशस्तिनामिका रचना शिलालेखे अङ्किता अस्ति । तथैव मौखरीवंशीयस्य ईशान वर्मन् आख्यराज्ञेण आश्रित: रविशान्तिनामक: (५५५ ई.) कवि: मिश्रशैल्या हरहाप्रशस्तिम् अरचयत् । सप्तमाब्दे चन्द्रगिरिकवे: मिश्रशैल्या: शिलालेखानि प्रसिद्धानि अभूवन् । दशमेऽब्दे त्रिविक्रमभट्टेन मिश्रशैल्या प्रप्रथम: महत्त्वपूर्ण: चम्पूग्रन्थ: रचित: । तदेव चम्पूकाव्यं नलचम्पू: इति प्रसिद्धम् । त्रिविक्रमभट्टस्य रचनाया: अनन्तरं चम्पूकाव्यस्य प्रसिद्धि: अभवत् । तत: रचितानि चम्पूकाव्यानि अद्यापि उपलभ्यन्ते । यतो हि त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्प्व: अनन्तरं चम्पूकाव्यरचनायां वेग: अवर्धत । अत: त्रिविक्रमभट्टादेव चम्पू-काव्यानां विधिवत् आरम्भ: अभवत् इति इतिहासविदां मतम् ड१.।

चम्पूकाव्यानां कालाधारित: विभाग:

कालक्रमानुसारं चम्पूकाव्यानि चतुर्षु भागेषु विभज्यन्ते ।

१. दशमाब्दात् पञ्चदशमाब्दपर्यन्तम्

२. षोडशमाब्दात् सप्तदशमाब्दपर्यन्तम्

३. सप्तदशमाब्दस्य उत्तरार्धात् अष्टमाब्दपर्यन्तम्

४. एकोनविंशतितमाब्दात् वर्तमानकालपर्यन्तम्

चम्पूकाव्यस्य प्रकाराणि

१. नीत्युपदेशात्मकं चम्पूकाव्यम्

२. पौराणिकं चम्पूकाव्यम्

३. दृश्यकाव्यात्मकं चम्पूकाव्यम्

चम्पूकाव्यानि

चम्पूकाव्ये सामान्यकथनं तु गद्येनैव कथ्यते किन्तु विशेषकथनाय पद्यमाश्रियते । अत: गद्यपद्योभयस्वरूपं काव्यं चम्पूसज्ञकम् । काव्यप्रकारोऽयं बहुश: प्रचलित: सम्मानितश्च दृश्यते विद्वत्समाजे।

व्याख्या

सामान्यतस्तु गद्यकाव्येऽपि यत्र-तत्र पद्यानामपि समावेशस्तु भवत्येव । यथा वासवदत्ता-हर्षचरित-कादम्बरी-दशकुमारचरितप्रभृतिग्रन्थेषु । तथापि तेषां चम्पूकाव्ये गणना नैव कृताऽस्ति । अत: ज्ञायते यत्, गद्यपद्यमयरचना नैव चम्पूकाव्यत्वमाप्नोति किन्तु तत्र गद्यपद्यभागयो: समानभागोप्यावश्यक: इति। यत्र गद्यं पद्यञ्च यथावश्यकं समानभागव्याप्यत्वेन प्रयुक्तं तदेव काव्यम्।

इतिहास:

काव्यप्रकारोऽयं कदा वा केन प्रारब्ध इति तु नैव ज्ञातमधुनाऽपि किन्त्वेतावत्तु प्रसिद्धमेव यदसौ विक्रमपूर्वकालेऽपि लब्धप्रचार आसीत् इति। प्रथमम् अस्य रूपं स्मरति आद्यकाव्यशास्त्राचार्यो भामह: । ततश्च रुद्रदाम्नो गिरिनाराभिलेखेऽनेकेषु गुप्तकालीनाभिलेखेषु चास्य स्वरूपमुच्यते । दण्डी तु - 'गद्यपद्यमयी काचिच्चम्पूरित्यभिधीयते' इति नामत एव स्मरति काव्यभेदमिमम् । तथापि चम्पूकाव्यस्य स्वतन्त्रग्रन्थरूपेण त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्पूरेव प्रथममुदेति । ततश्च सोमप्रभसूरे: यशस्तिलकचम्पू:, हरिश्चन्द्रस्य जीवन्धरचम्पू:, भोजस्य रामायणचम्पूश्च केचन प्राचीनाश्चम्पूग्रन्था:।

एवमेव भागवतं महाभारतञ्चाश्रित्याऽप्यनेके चम्पूग्रन्था: प्रणीता: सन्ति। एवमेव वरदाम्बिकापरिणयचम्पू:, नीलकण्ठविजयचम्पू:, विश्वगुणादर्शचम्पू:, मुक्ताचरित्रचम्पू:, आनन्दवृन्दावनचम्पू:, गोपालचम्पू:, आनन्दकन्दचम्पू:, चितचम्पू:, अवन्तिसुन्दरी-कथाचम्पू:, पारिजातहरणचम्पू:, उषापरिणयचम्पू:, गजेन्द्र चम्पू:, भरतेश्वराभ्युदयचम्पू:, पुरुदेवचम्पू:, अमोघराघवचम्पू:, यतिराजविजयचम्पू:, विरूपाक्षवसन्तोत्सवचम्पू:, रुक्मिणीपरिणयचम्पू:, आचार्यविजयचम्पू:, वेङ्कटेशचम्पू:, धर्मविजयचम्पू:, शङ्क-रचेतविलासचम्पू:, गङ्गावतरणचम्पू:, रामचन्द्रचम्पू:, आनन्दचम्पू:, सुदर्शनचम्पू:, सिन्देविजयविलासचम्पू:, द्रौपदीपरिणयचम्पू:, नवरत्नावली चैवमाद्या: सन्ति प्रकाशिता अप्रकाशिताश्च सार्धद्विशताधिकाश्चैम्पूग्रन्था: ।

नलचम्पू:

अद्यावधि ज्ञातेषु चम्पूकाव्येषु त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्पूरेव प्रथमत्वेन गृह्यते । त्रिविक्रम: शाण्डिल्यगोत्रस्य श्रीधराऽऽख्यस्य पौत्रो देवादित्यस्य पुत्र: ९७२ मितवैक्र-माब्दमभित: स्थितिमान् । स: बाणभट्टं स्मरति-

'शश्वद्बाणद्वितीयेन नर्मदाकारधारिणा।

धनुषेव गुणाढ्येन नि:शेषो रञ्जितो जन: ।।' इति ।

बाणभट्टस्य समय: श्रीहर्षसभाकवित्वेन ६५०-७१५ मितवैक्रमाब्दानभितो मत:

। तेन अयमेव कालस्त्रिविक्रमस्य पूर्वसीमा स्थितिकालस्य । एवमेव विक्रमैकादश-शतकोत्तरार्द्धभवो भोजो नलचम्पूं स्मरतीतीयमेव तस्य स्थितिकालस्यावरसीमा। तथैव सः राष्ट्रकूटवंशीयस्य तृतीयेन्द्रराजस्य समये आसीदिति उल्लेखः प्राप्यते -

श्रीत्रिविक्रमभट्टेन नेमादित्यस्य सूनुना।

कृता शस्ता प्रशस्तेयमिन्द्रराजाङ्घ्रिसेविना ।।इति।

कथनमिदं ९७२ मितवैक्रमाब्दे समुट्टङ्किताभिलेखे विद्यते । तेन ९७२ मितवै-क्रमाब्दमभितस्तस्य स्थितिकाल इति । केचित्तु -

कैलाशायितमद्रिभिर्विटपिभिः श्वेतातपत्रायितं

मृत्पङ्केन दधीयितं जलनिधौ दुग्धायितं वारिभिः।

मुक्ताहारलतायितं व्रततिभिः शङ्खायितं श्रीफलैः

श्वेतद्वीपजनायितं जनपदैर्जाते शशाङ्कोदये।।

एवमेव -

मदनमिति युवानं यौवराज्येऽभिषिञ्चन्

कृतकुमुदविकासो भासयन् दिङ्मुखानि ।

इमममृततरङ्गैः प्लावयञ्जीवलोकं

गगनमवजगाहे मन्दमन्दं मृगाङ्कः।।

इति कथनेन श्लेषबलात्कमपि शशाङ्कसंज्ञितं नृपं स्मरतीति तर्कयति। तदनुसारेण कवेरस्य शशाङ्कसमकालिकत्वं मन्यते । शशाङ्को वै हर्षसमकालिकस्तत्प्रतिद्वन्द्वी गौडनरेशो वैक्रमसप्तमशतकोत्तरार्द्धस्थितिमान् । किन्तु कथनमिदं न तथा युक्तियुक्तं यतस्तथा सति तस्य बाणपूर्ववर्तित्वं मन्यते यद्धि तस्यैव 'शश्वबाणद्वितीयेन नर्मदाकार धारिणा इति कथनस्य विरोधः सञ्जायते ।श्रीहर्षेण शशाङ्कवधानन्तरमेव बाणस्तत्सभायां प्रविष्ट आसीत् ।

नलचम्पूः दमयन्तीकथाप्युच्यते । ग्रन्थोऽयं सप्तोच्छ्वासेषु विभक्तोऽस्ति यत्र आर्यावर्तवर्णनमारभ्य नलदमयन्तीपरिणयपर्यन्ता कथा वर्णिताऽस्ति । कथ्यते एकदाऽस्य पिता कार्यवशाद्दूरदेशं गतः आसीत् । तदैव कश्चिदपरः पण्डितस्तं तत्रागत्य शास्त्रार्थाय समाहूतवान् । स तु भीतभीतः सरस्वतीमस्तौषीत् । साऽपि तत्पितृप्रत्यागमनपर्यन्तं तज्जिह्वावासं स्वीकृतवती । ततः शास्त्रार्थे तं पण्डितं पराजित्य गृहं प्रत्यागत्य ग्रन्थमिमं लिखितुमारब्धवान् । एतदन्तरे तत्पिता प्रत्यागतो गृहम् । ततो भारती तं त्यक्तवती येन

ग्रन्थोऽपूर्ण एव संवृत्तः ।

ग्रन्थेऽस्मिन्नर्थालङ्कारापेक्षया शब्दालङ्कारस्यैव प्राधान्यं दृश्यते । तथाऽप्यस्य सरसा रमणीयार्था चमत्कारपूर्णा च । यथोक्तम् -

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविलक्षणाः ।

भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ।।

वस्तुतस्तु तस्य कृतिरपि सदूषणाऽपि निर्दोषा सखराऽपि सुकोमला विद्यते रामायण कथेव। श्लेषस्य दुर्बोधत्वं स्वीकुर्वन् कविः स्वयमेव कथयति -

वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषविशेषतः।

नोद्वेगस्तत्र कर्तव्यो यस्मान्नैको रसः कवेः ।। इति ।

अस्य यमकच्छटा निभालनीया दृश्यते यथा -

धृतकदम्बकदम्बकनिष्पतन्नवपरागपरागममन्थराः।

हृततुषारतुषारतिरागिणां प्रियतमा मरुतो मरुतो वधूः।।इत्यादि ।

स हि भावनिबन्धनेऽपि पटुर्दृश्यते । भर्तृहरेः -

व्यतिसजति पदार्थानन्तरः कोऽपि हेतुर्न खलु बहिरुपाधी प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः।।

इति कथनम् -

भवति हृदयहारी क्वापि कस्यापि कश्चित् न खलु गुणविशेषः प्रेमबन्धप्रयोगे।

विसलयति वनान्ते कोकिलालापरम्ये विकसति न वसन्ते मालती कोऽत्र हेतुः।।

इत्यनुवदति भावतः । तस्य हि वर्णनाचातुर्यं यथा -

आवासाः कुसुमायुधस्य शवरीसङ्केतलीलागृहाः

पुष्पामोदमिलन्मधुव्रतवधूझङ्कारुद्धाध्वगाः ।

सुस्निग्धाः प्रियबान्धबा इव दृशो दूरीभवन्तश्चिरात्

कस्यैते न वहन्ति हन्त हृदयं विन्ध्याचलस्य द्रुमाः ।।

इत्थं हि तस्य काव्ये शृङ्गारस्य सुन्दरः परिपाको वर्णनस्य माधुर्यं कल्पनायाः मनोज्ञता श्लेषच्छटा च समन्विता दृश्यन्ते ।

समालोचकैस्त्रिन्क्रमस्य कतिचित् त्रुटयोऽपि इङ्गिताः सन्ति । यासु पाण्डित्यप्रदर्शनार्थं

कथावस्त्वनपेक्षा, रसपरिपाकापेक्षया शाब्दक्रीडायाः प्राधान्यं, कलाप्राबल्येन भावपक्षस्योपेक्षा, कथाविकासे गतिशीलतायाः स्वाभाविकसञ्चाराभावः, श्लेषपरिसृङ्ख्यादीनां श्रमसाध्यता, कथाया अकाण्डे एव विच्छित्तिरित्यादि ।

नलचम्पूमधिकृत्य सन्ति प्रसिद्धाः अनेकाष्टीकाः यासु चण्डपालकृता विषमपदप्रकाशा गुणविनयगणिकृता वृत्तिः (१६५० वै०) दामोदरी टीका, नागदेवी, बृहट्टीका, विवृतिटीका नन्दकिशोरस्य भावबोधिनी च ज्ञाताः काश्चन प्राचीनाः शेषराजशर्मणश्चन्द्रकला च नवीनासु ज्ञाता ।

अस्यैव ग्रन्थान्तरं मदालसाचम्पूः । अयमेव कुवलयाश्वचरितसंज्ञकोऽपि । काव्यमिदं कुवलयाश्वमदालसयोः प्रेमकथावर्णनपरं नलचम्प्वपेक्षया ग्रन्थोऽयं न्यूनश्रेणीकः । तथापि काव्यस्यास्य सुन्दरता रसवत्ता च प्रशस्या विद्यते । ग्रन्थस्यास्यैका टीका लभ्यते कस्यापि । ग्रन्थोऽयं कवेः प्रथमैव कृतिर्दश्यते । कथानकञ्चास्य मार्कण्डेयपुराणाद् गृहीतं प्रतिभाति ।

जीवन्धरचम्पूः

हरिचन्द्राख्यः कश्चिज्जैनजीवन्धराख्यस्य मुनेश्चरितमाश्रित्य जीवन्धरनामकचम्पूग्रन्थं प्रणीतवान् । ग्रन्थोऽयं गुणभद्रेण ९०७ मितवैक्रमाब्दमभितः सङ्कलितमुत्तरपुराणमुपजीवति । तेनास्य प्रणयनकालो वैक्रमदशमशतकोतरार्द्धमभितोऽनुमितः । एवन्तु स्पष्टमेव यदसौ भट्टारहरिचन्द्राद्, यं बाणभट्टोऽपि सादरं स्मरति, भिन्न एव किन्तु सम्प्रत्यपि नैतत्स्पष्टं यदसौ हि शर्मधर्माभ्युदयकाव्यस्य प्रणेता एव वा तद्भिन्न इति । असौ माघे बाणभट्टञ्च सुस्पष्टमेवानुकरोति भावभाषादिकमधिकृत्य ।

यशस्सिलकचम्पूः

नेमिदेवस्य शिष्येण सोमदेवाख्येन विदुषा यशस्तिलकनामा चम्पूग्रन्थः प्रणीतोऽस्ति । अत्र सन्ति अष्टावुच्छवासाः । सः राष्ट्रकूटस्य राज्ञः कृष्णदेवराजापराभिधानस्य तृतीयकृष्णस्य सभामण्डित आसीत् । तेन ग्रन्थस्यास्य प्रणयकालः १०१६ मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः।

ग्रन्थेऽस्मिन् यशोधरस्य राज्ञः सुदत्तमुनेरुपदेशेन जैनमतावलम्बनवृत्तान्तो वर्णितोऽस्ति । अत्रापि कादम्बर्यामिव कथान्तरे कथा कथिताऽस्ति । अत्र भारवि-भवभूति-भर्तृहरि-मेण्ठ-गुणाढ्य-भास-कालिदास-बाण-मयूर-नारायण-माघ-राजशेखर-प्रभृतिकवयः स्तुताः सन्ति प्रारम्भिकपद्येषु । ग्रन्थोऽयं यशोधर्मराजचरितसंज्ञयाऽपि ज्ञायते । केचिदमुमेव कविं सोमप्रभरिनाम्नाऽपि गृह्णन्ति ।

चम्पूरामायणम्

चम्पूरामायणं चम्पूग्रन्थेषु उत्कृष्टकाव्यं मन्यते । अस्य प्रणेता १०६२-१११११ मितवैक्रमाब्दानभित: स्थितिमान् परमारवंशीयो धारानगरीश भोज: स्मृत: किन्तु ग्रन्थे न कुत्रापि प्रणेतृनाम दत्तमस्ति । तथैव प्रतिकाण्डपुष्पिका: वाक्ये 'इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे' इत्युल्लिखितं दृश्यते । ग्रन्थस्यास्य प्रणेता भोजाऽऽख्य इति तु 'भोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्यन्' इति युद्धकाण्डगतलक्ष्मणभट्टपद्याज्ज्ञायते । किन्तु कोऽसौ भोज: कतमोऽयमिति तु सम्प्रत्यपि अनिर्णीतमेव, ग्रेन्थपुष्पिकावाक्यात्तु अस्य प्रणेत्ता कश्चिद् विदर्भराज दश्यते । विदर्भेषु राजान: भोजशब्देन व्यपदिश्यन्ते प्राचीनकालादेव । यथा 'भोजेन दूतो राघवे विसृष्ट' इति रघुवंशेऽपि । धारानगरीश: परमारवंशीय: सिन्धुराज-पुत्रोऽपि भोजशब्देन व्यपदिश्यते । भारतीया परम्परा धारानगरीशभोजमेव ग्रन्थस्यास्य प्रणेतृत्वेन गृह्णाति । अपरञ्च, भोजप्रबन्धादावपि स एव विद्वन्मूर्धन्यत्वेन गृहीतोऽस्ति । सम्भवति कोऽपि लिपिकार: भोजं हि वैदर्भं मत्वा तथाविधं पुष्पिकावाक्यं पश्चात्संयोजितं स्यात् । ग्रन्थगौरवदृष्ट्या त्वयं ग्रन्थो धारानरेशस्यैव भवितुमर्हति । गन्थस्यास्य सद्य: पञ्च काण्डानि भोजप्रणीतानि युद्धकाण्डे तु लक्ष्मणभट्टनाम्ना विदुषा प्रणीय पूरितम् । तथैव वेङ्कटराजाख्येन कविना उत्तरकाण्डमपि विरच्य पूरितमिति कथ्यते ।

ग्रन्थेऽस्मिन् वैदर्भीरीति सर्वातिशयित्वेन विलसति । वर्णनेऽत्र प्रयुक्ता कल्प-ना नितान्तोच्चकोटिका । अत्र अनुप्रासयोपमायाश्च वैचित्र्यं कुमारदासं स्मारयति । अस्योत्प्रेक्षाऽपि निभालनीया। दिङ्मात्रमुदाहरणं यथा -

सीता पुरा गगनचारिभिरप्यदृष्टा मा भूदियं सकलमानवनेत्रपात्रम्।

इत्याकलय्य नियतं पिदधे विधाता बाष्पोदयेन नयनानि शरीरभाजाम्।।

इति विविधरसाभि: कौशिकव्याहुताभि: श्रुतिपथमधुराभि: पावनाभि: कथाभि:।

गलितगहनकृच्छ्र गच्छतोर्दाशरथ्यो: समकुचदिव सद्यस्तादृशं मार्गदैर्ध्यम् ।।

'राजन्, भवत: कुमारेण विनयाभिरामेण रामेण शरासनमित्रेण सौमित्रिमात्रपरिजनेन क्रियमाणक्रतुरक्षो रक्षोदुरितमुत्तीर्य कृतावभृथो भवितुमभिलषामीति'।

भागवतचम्पू:

अभिनवकालिदासाख्येन केनचित्कविना सम्भवत: ११०० वैक्रमाब्दमभित: स्थितिमता भागवतकथा षट्सु स्तबकेषु विभज्य वर्णिताऽस्ति । सन्ति बहवो हि कवयो नाम्नैतेन ख्यातास्तेन कतमोऽस्य ग्रन्थस्य प्रणेतेति नैव निश्चित सम्प्रत्यपि ।

उदयसुन्दरीकथा

विक्रमानन्तरैकादशशतकोत्तरार्द्धभवस्य सोड्ढलस्य कवे: उदयसुन्दरीकथाऽपि

गद्यपद्यसमप्राधान्येन चम्पूत्वं भजते । अत्र अष्टातमाः सन्ति यत्र नागराजकुमार्या उदयसुन्दर्याः प्रतिष्ठाननरेशेन मलयवाहनेन सह परिणियः वर्णितः । अत्रापि हर्षचरितमिव वाल्मीकि-व्यास-वाक्पतिराज-विशाखदेव-गुणाढ्य-भर्तृमेण्ठ-कालिदास-बाण-भवभ-ूति-अभिनन्दन-मायावर-कुमारदास-भासप्रभृतयः कवयः चित्तराजनागार्जुन-मुम्मुनि-राज-कोङ्कणनरेश-वत्सराज-प्रभृतयोऽपि स्मृतास्तथैव लाटमहीपश्चालुक्य आश्रयदातृत्वे-नाल्लिखितः । यथा हि -

’वागीश्वरं हन्त भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीडे।

रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं बाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽपि।।’

’बाणस्य हर्षचरिते निशितामुदीक्ष्य।

शक्तिं न केऽत्र कवितास्वमदं त्यजन्ति।।’

सोड्ढलः पदे पदे बाणमनुसरति । तथाप्यस्य शैली मौलिकी सरसा च विद्यते । असौ क्षक्-झम्पप्रभृतिनितान्ताप्रचलितान् शब्दान् अपि प्रयुनक्ति। ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये कवेरात्मकथा दत्तास्ति ।

कीतिकौमुदी

१२९७ मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमतः सोमेश्वरदेवस्य कीर्तिकौमुदी अपि चम्पूकाव्येष्वेका । अत्र वीरधवलस्य मन्त्रिणो वस्तुपालस्य चरितं चित्रितमस्ति।

गङ्गावंशानुकीर्तनम्

कलिङ्गशासकस्य गङ्गावंशस्येतिहाससम्बद्धश्चम्पूग्रन्थोऽयं वासुदेवरथप्रणीतः । अस्य प्रणयनकालः १४७७ मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः ।

भारतचम्पूः

अनन्तभट्टप्रणीतभारतचम्पूर्महाभारतमाश्रित्य प्रणीतो द्वादशस्तबकेषु विभक्तो ग्रन्थः । एवं १६६० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमान् नारायणभट्टः स्मरतीति तस्य स्थितिकालः १५५० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः । अस्यैव भागवतचम्पूरपि श्रूयते । अस्योपरि नारायणसूरेष्टीका लभ्यते मुद्रिता । अस्य हि ग्रन्थाद्यपद्ये -

’दिगन्तरलुठत्कीर्तिरनन्तकविकुञ्जरः ।

प्राणैस्तुल्यं सरस्वत्याः प्राणैषीच्चम्पूभारतम्।।’ इति लिखितमस्ति ।

वस्तुतः कवेरस्य इलेषचमत्कारो निभालनीयो दृश्यते । यथा हि -

’नवतरुणिमलक्ष्मीनन्दनीयं शरीरं कुरुवृषभसुतानां कुर्वती नेत्रपात्रम्।

मुनिततिरिरिति मेने मोहनाय त्रिलोक्याः स्वविशिख इव कामः सोऽपि किं पञ्चधाऽभूत्।।' इत्यादि।

रामानुजचम्पूः

सरसशैल्यां प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थे विशिष्टाद्वैतमतप्रवर्तकस्य रामानुजस्य जीवनचरितं वर्णितमस्ति । अस्य प्रणयनकालः १६६० मितवैक्रमाब्दमभितोऽनुमितः ।

वरदाम्बिकापरिणयचम्पूः

तिरुमलाम्बायाः वरदाम्बिकापरिणयचम्पूश्चम्पूकाव्येषु भावभाषादिदृष्ट्या नृपायते । अत्र हि अच्युतरायस्य वरदाम्बिकायाश्च प्रणयपरिणयौ मनोहारिण्या शैल्या वर्णितौ स्तः।

कवीयत्र्यसौ १५८६ मितवैक्रमाब्देऽभिषिक्तस्य राज्ञोऽच्युतरायस्यैव धर्मपत्न्यासीत् । अतोऽस्याः स्थितिकालः १५१०-१५५० मितवैक्रमाब्दानभितोऽनुमितः । ग्रन्थोऽयं भङ्गश्लेषेऽसाधारणः । निभाल्यतामस्य वर्णनासौष्ठवम् -

तदनु धरणिपालो धावता चेतसाऽग्रे सरभसमिव कृष्टः सरभगौर्याः प्रविश्य।

तडित इव घनौघे तत्र तत्र स्फुरन्तीः परित इह पुरन्ध्रीः पर्यटन्तीरपश्यत्।।

एवमेव नारायणभट्टेन (१६६० वै०) द्रौपदीस्वयंवरकथामधिकृत्य पाञ्चालीस्वयंवरचम्पूः श्लेषजालमुक्ता दृश्यते । समरपुञ्जप्रणीते यात्राबन्धे नवाश्वासाः सन्ति । अत्र सर्वाण्यपि तीर्थानि वर्णितानि सन्ति मुख्यानि । ग्रन्थोऽयं १६८० मितवैक्रमाब्दमभितः प्रणीतोऽनुमीयते । १६८० मितवैक्रमाब्दमभितः स्थितिमता मित्रमिश्रेण भङ्गश्लेषमाधृत्य आनन्दकन्दचम्पूः स्वकीयैवैशिष्ट्यैः प्रसिद्धोऽस्ति । असौ कृष्णस्य बाल्यकालकथामनुजीवति ।

चिदम्बरस्य (१६७० वै०) भागवतचम्पूः, शेषकृष्णस्य (१६६० वै०) पारिजातहरणचम्पूः, नीलकण्ठस्य नीलकण्ठविजयचम्पूः (१६९७ वै०) यो हि पञ्चसु अध्यायेषु विभक्तं यत्र शिवस्य पराक्रमो वक्रोक्तिपूर्णभाषायां वर्णितः, राजचूडामणेः (१६५७ वै०) भारतचम्पूः, चक्रकवेः (१७०७ वै०) द्रौपदीपरिणयचम्पूः, वेङ्कटाध्वरिणः विश्वगुणादर्शचम्पूः, वरदाभ्युदयचम्पूः, उत्तरचम्पूः, श्रीनिवासचम्पूश्च कतिपये प्रसिद्धचम्पूग्रन्थाः ।

विश्वगुणादर्शचम्पूः

चम्पूकाव्यजगति वेङ्कटाध्वरिणः स्थानमतीव महत्त्वपूर्णम् । तस्य सन्ति चत्वारश्चम्पूग्रन्थाः, येषु विश्वगुणादर्शचम्पूरादर्श ग्रन्थरूपेण गृहीतोऽस्ति । कविरसौ स्वपरिचयमित्थं प्रस्तौति -

अस्तोकाध्वरकर्तुरप्पयगुरोरस्यैव विद्वन्मणेः।

पुत्रः श्रीरघुनाथदीक्षितकविः पूर्णो गुणैरेधते।।२।।

तत्सुतस्तर्कवेदान्ततन्त्रव्याकृतिचिन्तकः।

व्यक्तं विश्वगुणादर्शं विधत्ते वेङ्कटाध्वरी।। ३ ।।

अनेनैतत् मन्यते यदसौ अप्पयदीक्षितस्य पौत्र आसीदिति । तेनाऽस्य समयः १७०७ मितवैक्रमाब्दमभितो मतः । स कथयति -

पद्यं यद्यपि विद्यते बहुसतां हृद्यं विगद्यं न तद्

गद्यं च प्रतिपद्यते न विजहत्पद्यं बुधास्वाद्यताम्।

आदत्ते हि तयोः प्रयोग उभयोरामोदर्भूमोदयं

सङ्गः कस्य हि न स्वदेत मनसे माध्वीकमृद्वीकयोः।।४।।

ग्रन्थस्य कथावस्तु पृष्ठभूमिश्चेत्थम् -

विश्वावलोकस्पृहया कदाचिद्विमानमारुह्य समानवेषम्।

कृशानुविश्वावसुनामधेयं गन्धर्वयुग्मं गगने चचार।। ५ ।।

तौ हि क्रमशः सूर्यलोक-भूलोके, भूलोके अयोध्या-गङ्गानदी-काशीसमुद्र-जगन्नाथक्षेत्र-गुर्जरदेश- यमुनानदी-महाराष्ट्र-आन्ध्रप्रदेश-कर्णाटकदेश-वेङ्कटगिरि-वन-घटिकाचल-दीक्षारण्य-रामानुज-चन्नपट्टण(मद्रास)-काञ्ची-श्रीमद्वेदान्तदेशिकाचार्य-कामासिकानगरवासि-नृसिंह-त्रिविक्रम-कामाक्षीदेवी-एकाम्रेश्वर-क्षीरनदी-वाहानदी-तुण्डीरमण्डल-चञ्जीपुरी-यज्ञवराह-कावेरी-रङ्गनगरी-जम्बूकेश्वर-चोलदेश-शार्गपाणि-राजगोपाल-सेतु-ताम्रपर्णी-शठकोपमुनि-वेदान्ति-ज्योतिषिक-भिषक्कवि-तार्किक-मीमांसक-वैयाकरण-वैदिक-राजसेवक-दिव्यक्षेत्र-प्रभृतीनां वर्णनं सुनिपुणं कृतमस्ति । कविवर्णनं यथा -

माघश्चौरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविद्यः

श्रीहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराजः ।

श्रीदण्डी डिण्डिमाख्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्भल्लटो भट्टबाणः ि

ख्याताश्चान्ये सुबंन्ध्वादय इह कृतिभिर्विश्वमाह्लादयन्ति ।। इति ।

संवादरूपेण प्रणीतोऽयं ग्रन्थो गुणदोषविवेचनपरः ।

वरदाभ्युदयेऽनेन काञ्चीस्थदेवतानां महत्त्वं वणितमस्ति । उत्तरचम्बा रामायण-

स्योत्तरकाण्डगता कथोपवणताऽस्ति ।श्रीनिवासचम्प्वादशीध्याया: सन्ति यत्र तिरुमलय-स्थितदेवतानां वर्णनं दृश्यते । एवमेव बाणेश्वरस्य चित्तचम्पूग्रन्थे रोज्ञश्चित्रसेनस्य जीवनं चित्रितमस्ति यो हि १८०१ मितवैक्रमाब्दे मृत:। कवेरस्य समयो वैकमैकोनविंशति-शतवपूर्वार्द्धमभित: ।अस्य स्थितिक सम्प्रत्यपि नैवं निर्णीत:। द्वितीयसर्कोजोतिख्यातस्य तञ्जोरनृपस्य कुमारसम्भवचम्पू: (१८७५ वै०)।

अज्ञातकर्तृका सर्वदेवविलासचम्पूर्मद्रदेशस्य तात्कालिकॉमवस्था-वर्णयति । षडाश्वासात्मकोऽयं ग्रन्थोऽपूर्ण एवं दृश्यते । वर्तमानकाले शिवप्रसादद्विवेदिनी, नवरत्ना-वलीयमिति: चैम्पूग्रन्थ: प्रणीतोऽस्ति ।अत्रं रवनत्नानि सन्ति । तुलसीदासजीवनसम्बद्ध-कथाऽत्रं वणता ।ग्रन्थोऽयं २०४० मितवैक्रमाब्दे प्रकाशित: ।इत्थं हि रामायणश्रिता:, महाभारताश्रिता:, भगवताश्रितश्चेर्ं संम्त्यनेकै शताधिकांश्चम्पू ग्रन्था: येषां विवरणमंत्र विस्तरंभिया नवोपस्थाप्यते । भगवती तिचम्पूषु चिदम्बरस्य, रामभद्रस्य, राजनाथस्य च भागवतचम्पू:, केशव भट्टस्य नृसिंहचम्पू:, दैवज्ञसूर्यस्यं नृसिंहचम्पू:, संङ्कर्षणस्य नृसिंहचम्पू: शेषसंस्कृतसाहित्येतिहास: कृष्णस्य पारिजीतहरणञ्च ।मैहाभारताश्रितचम्पूषु अनन्तभट्टस्य भारतचम्पू: प्रसिद्धी ।।- संस्कृतजगति प्रसिद्धाश्चम्पूकारा यथा कालक्रमा-नुसारेण 'त्रिविक्रमश्च सोमश्च हरिचन्द्रस्तथैव च ।भोजश्च सोडूढलश्चैव राज्ञी तिरुमलाह्वया ।।नारायणस्तथा चीसन वेङ्कटाध्वरिसूरय: ।शेरोऽपि चे विख्याताश्चम्पूकाव्यविधायका: ।।' इति ।

गीतकाव्यं

गीतकाव्यं संस्कृतसाहित्यस्य नितरां रमणीय: प्रकार: वर्तते । इदं मुक्तकरूपेण प्रबन्धरूपेण च उपलभ्यते । अनेन प्रकारेण रमणीनां रूपहृदययो: सुन्दरं चित्रणं कृतं दृश्यते ।अस्मिन् शृङ्गाररसस्य विभिन्ना: अवस्था: मार्मिकरूपेण वर्णिता: दृश्यन्ते ।एतेन नारीप्रेम्ण: उदात्तता विशुद्धता च ज्ञाता भवति । प्रकृतिवर्णनम् अपि अत्र प्रमुखं स्थानम् आवहति ।प्राकृतिकसौन्दर्यम् आन्तरिकसौन्दर्यस्य अनावरणाय कल्प्यते ।सङ्गीतस-ंयोजनम् अस्य प्रकारस्य वैशिष्ट्यं वर्तते ।नृत्ययोजनस्य साध्यता: अपि अत्र विद्यन्ते । सङ्गीतमपि साहित्यञ्च सरस्वत्या स्तनद्वयम् इत्येषा उक्ति: प्रसिद्धा । एतेषु गीतकाव्येषु सङ्गीतसाहित्यानां समागम: दृश्यते । अत्रत्यं सङ्गीतं भवति आपातमधुरम् । साहित्यं भवति आवलोचनामृतम् । अत: एव जनसामान्यै: अपि अयं प्रकार: आनन्ददायक: भवति । अत्रत्य प्रेम लौकिकप्रेमपरिधिम् अतिरिच्य भक्तिभावं प्रति प्रवहति । अस्य गीतकाव्यपरम्पराया: मूलकर्ता वर्तते जयदेव: (गीतगोविन्दरचयिता) ।अनेन रचितं गीतगोविन्दम् इत्येतत् अस्ति जगत्प्रसिद्धं गीतकाव्यम् ।

१.४ जयदेव

संस्कृत-सङ्गीतयोरुभयोरप्ययं वेत्ता । अनेन रचितं गीतगोविन्दाख्यं काव्यं लोके प्रसिद्धम्।अद्यावधि वैष्णवमन्दिरेष्वेतस्य मधुरपदानि भक्तजनैः सादरं गीयन्ते । स्वयं जयदेवेन प्रतिपदं ताल-रागयोरुल्लेखः कृतः परं स्वरलिप्यभावादधुना तेषां जयदेवाभिप्रेतं चलनं न ज्ञायते । गीतगोविन्दे राधाकृष्णयोर्लीला वर्णिताः। राधाकृष्णयोर्लीला भारतीयमन्-ास्सु माधुर्यभावं जनयन्त्येव । तत्रापि जयदेवस्य शब्दरचनेति दुग्धशर्करायोगोऽयं संजातः ! गीतगोविन्दस्यानुवादाः प्रायः सर्वासु भारतीयभाषासु जाताः । आङ्ग्ल-लेटिन-जर्मनभ्-ाषास्वपि तस्यानुवादा अभवन् । जयदेवस्य जन्म १२तमे शतके वङ्गप्रान्ते केन्दुलाख्ये ग्रामेऽभवत् । दुर्दैववशाद्बाल्ये एव तस्य मातापितरौ दिवङ्गतौ । जयदेवो जगन्नाथपुरीमागत्य न्यवसत् । कतिपयदिवसानन्तरं स तीर्थयात्रायै प्रस्थितः । ततोऽनन्तरं तस्य विवाहः सम्पन्नः । पत्न्या सह भ्रमन् स गीतगोविन्दं व्यरचयत् । इतोऽपि तस्य दुर्दैवं न समाप्तम् । यौवने एव तस्य भार्या मृता । अतीव खिन्नः स यशोदानन्दनस्य शिष्यत्वमङ्गीकृतवान् । मृत्योः पूर्वं स स्वग्रामं प्राप्तः । तत्रैव कतिपयदिवसानन्तरं तस्य देहान्तोऽभवत् । अस्मिन्ग्रामे तस्य समाधिस्थानं पूज्यते । तत्र प्रतिवर्षं मकरसङ्क्रान्तिदिने यात्रा भवति ।

परिचयः संस्कृतसाहित्यशृङ्गारगेयकाव्यस्य रचयिता जयदेवः । नादभावयोः माधुर्यार्थं प्रसिद्धस्य जगद्विख्यातस्य गीतगोविन्दकाव्यस्य कर्ता अस्ति अयम् । अस्य माता रामादेवी, पिता च श्रीभोजदेवः । इमम् अंशं सः स्वस्य २४ तमे गीते प्रकाशयति -

श्री भोजदेवप्रभवस्य रामादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।

पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ।।

जयदेवस्य भार्या भवति पद्मावती । स्वयं जयदेवः पद्मावतीचारणचक्रवर्ती इति वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा इति च गीतगोविन्दे कथयामास ।

जन्मस्थानम्

ओरिस्साराज्यस्य पुरिमण्डले प्राचीनद्याः तीरे स्थिते केण्डुबिल्वग्रामे जयदेवः जन्म प्राप्नोत् । इमम् अंशं सः स्वस्य सप्तमे गीते सूचयति -

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।

किन्दुबिल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ।।

तस्य जन्मस्थानस्य विषये भिन्नाभिप्रायाः विद्यन्ते । केचन कथयन्ति यत् सः पश्चिम-वङ्गदेशीयः इति । अयं १२ शतके लक्ष्मणसेनस्य आस्थानकविः आसीत् । गोवर्धनः, शरणः, उमापतिः, कविराजधोयी च तस्य समकालीनाः । अयम् अंशः लक्ष्मणसेनमहा-

राजस्य सभामन्दिरस्य द्वारशिलापटे उल्लिखितश्लोकोऽयम् अत्र प्रमाणम् । यथा -

गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ।।

जीवनम्

बाल्यकालतः मथुरा-बृन्दावनादिषु पुण्यस्थलेषु अटतः तस्य मनसि राधामाधवयोः कथायाः महान् प्रभावः जातः । जगन्नाथपुर्यां तस्य जीवनस्य महत्त्वपूर्णप्रसङ्गः जातः । तस्मिन् स्थले स्थितस्य कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्री पद्मावती जगन्नाथप्रभोः अनुग्रहात् प्राप्ता आसीत् । तस्य ब्राह्मणस्य स्वप्ने कदाचित् जगन्नाथेन सूचितं यत् पुत्री वृक्षस्य अधः सुप्तवते जयदेवाय दातव्या इति । नेच्छन् अपि सः ब्राह्मणः स्वपुत्रीं जयदेवाय अयच्छत् । गत्यन्तरेण विना जयदेवेन सा परिणीता । उभयोः गुणशीलेषु सामञ्जस्यम् आसीत् इत्यतः तयोः दाम्पत्यं सुखमयं जातम् ।

वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा

पद्मावती चरणचारणचक्रवर्ती ।

श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेतं

एतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ।।

यत्र तेन गीतगोविन्दकाव्यं रचितं सः ग्रामः जयदेवपुरमिति ख्यातं जातम् । तेन रचितम् इदं काव्यं लोकमान्यं जातम् । बहवः तदीयशिष्याः जाताः । सः क्रि श १ २ ० ० तमे वर्षे दिवङ्गतः इति श्रूयते । पुष्यशुक्लसप्तम्याम् अद्यत्वे अपि जयदेवस्य जयन्ती आचर्यते । राजा प्रतापरुद्रदेवः देवालयेषु गीतगोविन्दं गातव्यम् इति आदिष्टवान् ।

कवित्वम्

जयदेवः प्राचीनभारतीयकविषु अन्तिमः आधुनिककविषु आदिमः इति कथयितुं शक्यम् । संस्कृतकाव्यशैल्यां तेन बहवः नूतनाः आविष्काराः कृताः । भक्तिसाहित्यस्य उगमः अत्र दृश्यते । अयं कविः काव्यरचनायाः सर्वान् नियमान् न अपालयत् । अतः गीतगोविन्दकाव्यं शास्त्रीयकाव्यं न । अस्मिन् तेन नूतनशैली आधृता अस्ति या च तदीयकालानुगुणा अस्ति ।

गीतकाव्यमिदं भगवतः आराधनायै उद्दिष्टम् आसीत् । हरिस्मरणे मनो निरतं भवेत् । मनोनिरतिः आन्तरधर्मः आध्यात्मिकश्च । तत्स्मरणमेव शरणम् । ततोऽपि अवश्यं स्पृहणीयम् । कुतूहलं तु बाह्यमिति भौतिकम् । तदपि मनोधर्म एव । एवं स्मरणकुतूहलयोः साम्यं परिलक्ष्यते । एतत्सर्वमपि भावं मनसि निधाय निसर्गरमणीयं नितान्तं

दर्शनीयं सुकुमाररागरञ्जितं विचित्रं चित्रमिदं गीतिकाव्यं जयदेवेन रचितम् । इदं काव्यम् आलङ्कारिकाणां सद्य:परनिर्वृत्तिः, कुशीलवानां नाट्यकौशलनिकेतनं, सङ्गीतमर्मज्ञानां रागमयकेलिः, वेदान्तविदां विपुलोपदेशः, चित्रकलाचतुराणां विचित्ररागशैलीविलासः इति कथयन्ति विद्वज्जनाः । अयं चन्द्रालोकं, रतिमञ्जरीं, तत्त्वचिन्तामणिं, कारकवादञ्च ग्रन्थान् लिलेख इति केचन कथयन्ति ।

६.४ विष्णुशर्मा

पञ्चतन्त्रम् इत्यस्य कथाग्रन्थस्य नाम यः न श्रुतवान् तादृशः प्रायः कोऽपि नास्ति । तादृशस्य अतिप्रसिद्धस्य पञ्चतन्त्रस्य रचयिता विष्णुशर्मा । विष्णुशर्मा काश्मीरदेशीयः । ब्राह्मणोऽयं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेषु कृतभूरिपरिश्रमः आसीत् । तस्य विषये श्रूयमाणः श्लोकः कश्चन एवमस्ति -

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय ।

चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः ।।

सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मेदम् ।

तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् ।।

कालविचारः

क्रि.श. पञ्चमशतमाने विद्यमानस्य भर्तृहरेः सुभाषितेषु विद्यमानाः अनेके श्लोकाः द्वित्रपदभेदेन पञ्चतन्त्रे दृश्यन्ते । क्रि श ५३१ तः - ७९पर्यन्तं पर्षियादेशं शासितवान् खुस्रु अनुशरिवान् इत्येतस्य आज्ञानुसारं आगैपेह्लविभाषया अयं ग्रन्थः अनूदितः अस्ति । एतैः कारणैः विष्णुशर्मा अपि पञ्चमशतमाने भर्तृहरेः अनन्तरकाले आसीदिति वक्तुं शक्यते ।

फलश्रुतिः

महिलारोप्यस्य राज्ञः अमरशक्तेः बहुशक्तिः रुद्रशक्तिः अनन्तशक्तिः इत्येतान् त्रीन् पुत्रान् षड्भिः मासैः राजनीतिनिपुणान् कर्तुं विष्णुशर्मा पञ्चतन्त्रग्रन्थं रचितवान् इति श्रूयते । तस्य ग्रन्थस्य फलश्रुतिश्लोकः एवं वर्तते -

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च ।

न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन ।।

६.५ विश्वनाथ

विश्वनाथ संस्कृतस्य एकः महान् अलङ्कारिकः आसीत् । एतस्य पितुः नाम चन्द्रशेखरः । एतस्य पितामह. प्रपितामहोदयः सर्वेऽपि आलङ्कारिकाः आसन् । एतेन मम्मटरुय्यकानन्तरं अलङ्कार शास्त्रेतिहासे विश्वनाथस्य स्थानमस्ति । संस्कृतप्राकृतभाषा तिरिक्तमनेकेषां भाषाणां विदुषा विश्वनाथेन कविजागत्यपि ख्यातिरर्जिता । आलंकारिकापेक्षया विश्वनाथः श्रेष्ठः कविरप्यासीत् । उत्कलवशोत्पत्रः कवेश्चन्द्रशेखरस्यात्मज आसीत कविराजः । यथा स्वयमेव संकेतितम्

श्रीचन्द्रशेखरमहाकविन्द्रसूनुः श्रीनारायणोऽस्य प्रपितामह आसीत् यथा तत् प्राणत्वं च वृध्दिपितामह श्रीनारायणपादैरुक्तम् परं काव्यप्रकाशस्य भूमिकायां वामनाचार्येण काव्यप्रकाशदर्पणटीकायां श्रीनारायणः कविराजस्य पितामहः संकेतितः । यथा ज्यदाहु श्री कलिङ्गभूमण्डलाखण्डल महाराजाधिराज श्री नरसिंहदेव सभायां धर्मदत्तं स्थगयन्तः सकल्नहृदय गोष्ठी ख्रगरिष्ठ कविपण्डितास्मद्पितामह श्री नारायणदासपादाः ।

अनेन प्रतीयते यत् विश्वनाथस्य पितामहः नारायणदासः महाराजनरसिंहदेवस्य सभायां बहुसम्मानितः आसीत् । विश्वनाथेन स्वं स्वजनकं च सन्धिविग्रहकौ संकेतितम् । अतः पितापुत्रौ कलिङ्गदेशस्य राजमन्त्रिणौ स्याताम् । काव्यप्रकाशस्य दीपिकाटीकाकारः चण्डीदत्तोऽस्य पितामहस्यानुजः आसीत् । कविराज उत्कलनिवासी प्रतीयते । यतोहि अनेन काव्यप्रकाशषृर्पणे ष्टचिंकुष्ठ शब्दस्य पर्याय उत्कलदेश जो निश्चीयते कविराजः । ग्रन्थकृता कुत्रापि रचनाकालसम्बन्धे न संकेतितम् । परमुध्दतवाकान्यधिकृत्य अस्यपूर्वसीमा निश्चीयते । विश्वनाथेन रुय्यककृतालङ्कारसर्वस्वग्रन्थात् अनेकान्युदाहरणानि अक्षरशः समुध्दतानि साहित्यर्पणे । यथा ख्रविकल्पालंकारस्योदाहरणम्. ष्टनमन्तु शिरांसि धनूंषि वाष्ठ एवमेव रुय्यकस्य । दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मिदूये । उघत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रैयदि खिघसे तव पदं ननु सा व्यथामे । पद्यमिदं रुपकालङ्कारत्वेन गृहीतं कविराजेन । यथा दासे कृतागसि रुपकमेव न तु परिणामः । श्रीहर्षस्य पद्यानि उदाहरणतया गृहीतानि ।

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैः इत्यप्रस्तुतप्रशंसाया उदाहरणम् । एवमेवान्यानि हर्षरचित-पद्यानि साहित्यदर्पणे उदाहरणतया गृहीतानि दृश्यन्ते । द्वादशशताब्दे कये जयदेवस्य प्रसन्नराघवात् पद्यमेकं अर्थान्तरसं क्रमित वाच्यध्वनेः उदाहरणरुपेण उद्धृतम् ।

यथा

कदली कदली करभः कविराजकरः कविराजकरः इत्यादिः ।

एतदतिरिक्तं साहित्यदर्पणे

सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रह: ।

अलावद्दीननृपतौ न सन्धिर्नच विग्रह: ।।

पद्येऽस्मिन् अल्लावुद्दीननृतस्योल्लेखोऽस्ति । यस्य मृत्युकाल: १३१६ ईसवी आस्ते । अनेन प्रतीयते यत् कविराज: रुय्यकात् (११५०ई०) नैषधकारश्रीहर्शात् (द्वादशशताब्दी) जयदेवात् अलावद्दीननृपाच्च परवर्ती आसीत् ।

उत्तरसीमा विषयेऽपि सन्ति कानिचिन्निदर्शनानि । पूर्व गोविन्दठक्कुरस्य प्रदीपे विश्वनाथस्य प्रकाशमधिकृतालोचनाया: प्रत्यालोचना कृता दृश्यते । यस्यकाल: १६०० तमे रिव्रष्टाब्दे स्वीक्रियते । कुमारस्वामिना रत्नार्पणे विश्वनाथस्य नामोल्लेख: कृत: । यस्य काल: पंचदश शताब्द्या मासीत् । अतो विश्वनाथ: पंचदशशताब्द्यद्व पूर्ववर्ती खलु । अनेन प्रकारेण कृते विचारे विश्वनाथस्य स्थिति काल: त्रयोदशशता०द्या: उत्तरार्धे चतुर्दशशताब्द्या: पूर्वाध्दे निश्चीयते समालोचकै: ।

६.६ संस्कृत साहित्य में ओरिसन विद्वान

संस्कृत साहित्यक्षेत्रे ओरिसनस्य विदषां योगदान निन्दनीय: वर्तते। ते ज्ञानस्य विभिन्न शाखा: अर्थात् व्याकरणम् राजनीति शास्त्रम्, अर्थशास्त्रम्, काव्यशास्त्रम्, ज्योतिषशास्त्रम्, खगोल विज्ञानम् तन्त्रम, नृत्यम् संगीतम् वास्तुकला, अरिथमेटिक, भूगोलशास्त्रम व्यापार मार्ग: भोगप्रथा: इत्यादिषु स्वस्थ्य उत्कृष्टताया: प्रदर्शनम् अकुर्वन्। ते एतस्य अतिसृमद्धम् अकुर्वन। हलधर मिश्र: ओडिसाया: प्रख्यात: संस्कृत कवि: आसीत् ये खुर्धाया: गजपति नरसिंहदेव: (1623-1647) तस्य समये वर्धन गौरवं च सञ्जातम्। बसन्तोत्सव महाकाव्येम् एवञ्च संगीता कल्पबलता अनयो: काव्ययो रचना तै: कृता। वसन्तोत्सव महाकाव्ये कारस्य वर्णनमस्ति। वसन्त वातावरणस्य समये भगवत: जगन्नाथस्य उत्सव: य: कारोत्सवेन सह गजपति: नरसिम्हा देवेन प्रस्थापितम्। य: पारम्परिकरूपेण चन्द्रमासस्य आषाठोज्जवलं पखवाडस्य द्वितीय दिवसे मन्यन्ते। कृते: आरम्भे कवि: स्वसंरक्षक प्रिवारस्य एक: संक्षिप्त विवरण गजपति: रामचन्द्र देवस्य शासनकालत: प्रारम्भकरोत् य: राजवंशस्य संस्थापक: आसीत् एवस्य तस्य संरक्षक: नरसिंहदेवेन सह समाप्त संज्ञातम्। संस्कृत व्याकरणम् हलधर करिका कथ्यते। यव् सम्भवत:

अनेन लेखकेन विलिखतम्। तस्य जन्म: संभुकारा मिश्रस्य प्रसिद्ध: परिवारे अभवत:। हलधरा प्रतियोगिता: भावनायां संगीता कल्पना लिखितवती। कृष्णदासेन सह य: समयेन सुप्रसिद्ध: आसीत। अस्मिन् कार्ये आहत्य सप्तदश स्टाकाफर सन्ति।

कृष्णानन्द: संधि विग्राहिका महापात्र: स्वस्य सहदानंद महाकाव्यस्य कृते प्रसिद्धा

अभवत। यद् किञ्चित समयात् प्राक एवं प्रकाशितम्। कविचन्द्र:रे दिवाकर:मिश्र: एवस्य तस्य भार्या मुक्तादेवी अभिनव गीता गोविन्दा इत्यस्या: रचनांम्अकुर्वन। तस्या: पितु: नाम वेदिशवरा आसीत्। अस्य कार्यस्य मूलमन्त्रमस्ति।

गजपति पुरूषोत्तमदेवाय श्रेय: दीयते। य:अनुपयुक्त वर्तते। अनेन लेखकेन विा-लिखितम् अन्याकृति: भारतमाता महाकाव्य मस्ति। अस्य महावाध्यस्य वर्णनेन ज्ञातं भवति यत वि विजयनगरस्य साम्राज्यस्य राजा कृष्णनन्दरायस्य कुल कविरूपेण सम्मानित:।

दिवाकर:मिश्र कवीनां प्रिवारत: आगच्छति। तस्य पिता भाता पितृत्य: सर्वेऽपि संस्कृत कविभि: सह कार्य अकुर्वन्।

कविदिंदिमा जीवदेवाचार्य: भक्ति भागवत महावाक्यं लिखितवान्। स: वत्स गोत्रस्य आसीत्। महाकाव्यस्य प्रारम्भे ते पुरूषोत्रमदेव: पर्यन्तं चोदगंगादेवत: उडीसाया: सम्राज: संक्षिप्त विवरण दत्रम् तस्य भक्ति वचनं कृष्ण मिश्रस्य प्रबोध चन्द्रोदयवत एक: रूपक: अस्ति। स: नायिकाया: नाम्नि शउषावतीश् नामक: एक नाटकमयि लि खितवान्। य: युधिष्ठिरस्य बल्यश्वस्य सुरक्षायाम् अर्जुन बाधा प्रापितवान् एवञ्च य: अन्ते नारद: एवञ्च श्री कृष्णस्य उपस्थितो अर्जुनेन सह विवाह: अभवत। जीवदेव: राजगुरू: त्रिलोचनाचार्य: एवञ्च रत्नावली अनयो: पुत्रमासीत्।

६.६ अभ्यास प्रश्न

१. संस्कृतगद्यवाङ्.मयपरिचय: व्याख्याति करोति।

२. चम्पूकाव्य: विवृणोति करोति।

३. जयदेव विवृणोति करोति।

४. विष्णुशर्मा व्याख्याति करोति।

❖❖❖